

Cilt / Volume: 3

No / Number: 1

2003

İÇİNDEKİLER / CONTENT

•

Ertuğrul UZUN

Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikası ve Barcelona Süreci

1-32

•

Esra YAKUT

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler

33-54

•

Mustafa ÖZER

Kemal Biçerli

Türkiye'de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi

55-86

•

Levent SEVİNÇ

Fulya AYDINLI

Osman YILDIRIM

İş Sağlığı ve İş Güvenliği Konularında Türkiye'de 1985-2001 Yılları
Arasında Yapılmış Lisans Üstü Tezlerine Yönelik İçerik Analizi

87-98

•

Vildan KORUL

Havaalanı Çevre Yönetim Sistemi

99-120

•

Gül Gökay EMEL

Çağatan TAŞKIN

Emtullah DİNÇ

Yönsüz Çinli Postacı Problemi: Polis Devriye Araçları İçin Uygulama

121-140

•

Sezgin VURAL

Şerife YÜCESOY

Türkiye'de Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Hizmetlerin Yasal
Yapılanmasında Avrupa Birliği'ne Uyum Çabalarının Yansımaları

141-158

Tamer KAVURAN

Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dallarına Özel Yetenek
Sınavları İle Öğrenci Alınırken Karşılaşılan Sorunlar

159-180

•

Sosyal Bilimler Dergisi

Makaleleri Yazım Kuralları

Instructions to Authors

181-183

Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikası ve Barselona Süreci*

Arş.Gör. Ertuğrul UZUN*
Anadolu Üniversitesi
Hukuk Fakültesi

Öz: *Barselona Süreci, Kasım 1995'te, 15 Avrupa Birliği Üye Devletinden ve 12 Akdeniz Devletinden oluşan 27 katılımcı tarafından Barselona Bildirgesi'nin ilan edilmesiyle başlamıştır. Bu, Akdeniz havzasını bir barış, istikrar ve refah alanına dönüştürmeyi amaçlayan iddialı bir proje olarak sunulmuştur. Bildirgede demokratikleşmeye ve insan haklarına yapılan önemli vurgunun yanında ana hedeflerden birisi ortak bir serbest ticaret bölgesinin 2010 itibariyle kurulması olmuştur. Bu çalışma, Barselona Süreci'ni Avrupa devletlerinin daha önceki Akdeniz politikasından başlayarak incelemekte ve Sürecin yapısını ve bugüne kadar olan gelişmeleri değerlendirmektedir.*

Anahtar sözcükler: *Barselona Bildirgesi, Barselona Süreci, Avrupa Birliği-Akdeniz Politikası*

MEDITERRANEAN POLICY of the EUROPEAN UNION and the BARCELONA PROCESS

Abstract: *The Barcelona Process started with the announcement of the Barcelona Declaration in November 1995, by 27 participants that is composed of 15 European Union Member States and 12 Mediterranean countries. It was presented as an ambitious project aimed to transform the Mediterranean basin into an area of 'peace, stability and prosperity'. Besides the strong emphasis on democratisation and human rights in the Declaration, it was one of the main goals to establish a common free trade area by 2010. This article examines the Barcelona Process starting from the earlier Mediterranean policies of the European states and evaluates its structure and development up to date.*

Key words: *Barcelona Declaration, Barcelona Process, European Union-Mediterranean Policy*

* Bu makale, 2000-2001 döneminde University of Malta, Faculty of Law'da düzenlenen "Human Rights and Democratisation in Mediterranean" konulu Yüksek Lisans Programı için hazırladığım "The Human Rights Policy of the Barcelona Process" başlıklı tezin ilk bölümünün, genişletilmiş, gözden geçirilmiş ve güncellenmiş çevirisidir.

** Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Yunus Emre Kampüsü, Tepebaşı, Eskişehir. Tel: 3350580-2206. E-mail: erugrulu@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Bir Avrupa Birliği inisiyatifi olarak Barselona Süreci, Kasım 1995'te Barselona Bildirgesi'nin 15 Avrupa Birliği üyesi ve 12 Akdenizli ülkeden oluşan 27 katılımcı tarafından ilan edilmesiyle başlamıştır. Bu, Akdeniz havzasını, bir "barış, istikrar ve refah" bölgesine dönüştürmeyi amaçlayan iddialı bir proje olarak ortaya çıkmıştır.

Barselona Süreci, Avrupa Birliği'nin söz konusu bölgeye ilişkin geliştirdiği politikaların sonuncusunu yansıtmaktadır. Kolonicilik döneminin sona ermesiyle birlikte Avrupa ve bağımsız Akdeniz ülkeleri arasında başlayan ilişkilerde, hem Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun hem de güney Avrupa devletlerinin genel politikalarının temel niteliği, Akdeniz ülkelerinin tek tek ele alınması ve bu ülkeler için mali yardımlar verilmesidir. Topluluğun genişleme stratejisi içerisinde, Yunanistan, İspanya ve Portekiz eksenli gelişme, Akdeniz ülkeleriyle olan ilişkileri bambaşka bir boyuta taşımış, bunun da ötesinde, Soğuk Savaşın sona ermesiyle, bu dönemde bölgede biriken silahlar, bölgenin kendi yapısından kaynaklanan sorunların gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.

Bölgedeki sorunların etkileri, Avrupalı devletleri yakından ilgilendirmektedir. Öncelikle Avrupa, bölgenin en büyük petrol ve doğalgaz müşterisi durumundadır, hatta yeni petrol boru hatları ile birlikte, Avrupa'nın enerji konusunda bölgeye bağımlı bir hale geleceği açıktır. Bunun yanında, uzun yıllardır Akdenizli devletlerden Avrupa'ya doğru yoğun bir göç yaşanmaktadır. Bölgedeki siyasal ya da ekonomik her kriz, binlerce insanın Avrupa'ya, özellikle de güney Avrupa devletlerine yasal ya da yasadışı olarak göç etmesine neden olmuştur. İran Devrimiyle birlikte başlayan süreçte ise, yüzyıllardan beri oryantalist görüş çerçevesinde şekillendirilmiş olan, İslam'ın Batıdaki algılanış tarzı daha bir sertlik kazanmış, İran-İrak savaşı, Filistin sorunu, Cezayir krizi ve bölgenin tümünde görülen siyasal İslam hareketleri, Batılı devletlerin kendi sınırlarında yaşayan göçmenlerden ve devam eden göç sonrası misafir etmek zorunda kalacakları insanlardan büyük bir korku duymalarına neden olmuştur. İşte Barselona Bildirgesiyle başlayan Barselona Süreci, ekonomik kaygılardan çok bu tip korkuların giderilmesi için Akdeniz ülkelerinde ekonomik istikrarın sağlanmasına yönelmiştir.

Büyük iddialarda başlayan, kendisinden –özellikle Avrupa Birliği tarafından- çok şey beklenen Süreç, pek çok nedenden dolayı umutları boşa çıkarmıştır. 2010 yılında kurulması planlanan Serbest Ticaret Bölgesi için gerekli Ortaklık Antlaşmalarının imzalanması gecikmiş; Avrupa Birliği'nce taahhüt edilen yardımların çok küçük bir kısmı serbest bırakılmış; imzalanması düşünülen Avrupa-Akdeniz Barış ve İstikrar Paktı, Akdenizli katılımcıların isteksizliği sonucu "şart"a dönüştürülmüş, ancak onun da ilanı henüz gerçekleşmemiştir. Bunlara ek olarak, Avrupa Birliği'nin Akdeniz ülkelerindeki istikrarı sağlamaya yönelik politikalarının da, hem Akdeniz ülkeleri hem de bölge üzerinde çalışma yapan araştırmacılar tarafından gerçekçi bulunmadığı söylenebilir.

2. BARCELONA BİLDİRGESİ'NE TARİHSEL BAKIŞ

2.1. Genel

Akdeniz'in yüzyıllardan beri, değişik kültürlerden, dinlerden, dillerden, siyasî düşüncelerden oluşmuş bir mozaik görüntüsü sergilediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Akdeniz'in kıyıları üç kıtayı, zaman zaman düşmanlık ve savaşlar yaratan, fakat aynı zamanda da burada yaşayan farklı toplumların birbirlerine bağımlılığını ve etkileşimini doğuran bir tarzda birleştirmektedir. Akdeniz'i kabaca ikiye ayırmak mümkündür: Kuzey ve Güney. Bu ayırmda 'Kuzey', Avrupa Birliği'nin ¹ (AB) Akdeniz'e kıyası olan, halihazırdaki üyeleri ile aday ülkelere gönderme yaparken, 'Güney', doğuda Fas'tan batıda Suriye'ye kadar olan coğrafi bölgeyi kapsamaktadır. Böylesi bir tanım, yapılan çalışmanın konusuna göre değişebilmekte ise de, Akdeniz Bölgesi üzerine yapılan çalışmalar, Balkan ülkeleri gibi bazı kıyı devletlerini dışarıda tutarken, Portekiz, Moritanya ve Ürdün gibi devletleri bölge ülkeleri ile olan ilişkileri nedeniyle bu tanım içerisinde kabul etme eğilimindedir.

Bir kıta olarak Avrupa ve uluslarüstü bir varlık olarak AB, Kuzey'e günümüzdeki özelliklerini vermektedir: ekonomik yönden gelişmiş ve zengin, siyasal olarak birleşik ve demokratik. Buna karşıt olarak Güney, ekonomik olarak fakir, genel olarak otoriter rejimler tarafından yönetilen, parçalanmış ve gerek devletler arası gerekse devletlerin kendi içlerinde çatışmalara ev sahipliği yapan bir görüntü sunmaktadır (Aliboni 1996; El-Yazami 2000). Bu farklılıkların da ötesinde Kuzey ve Güney arasında büyük bir kültürel uçurum bulunmaktadır. Güney'in çoğunluğunu oluşturan Arap ülkeleri halen Arap ve İslam dünyasının parçası olarak kalmaya devam etmekte, Kuzey ise ağırlıklı olarak Hıristiyan ülkelerden oluşmakta ve tamamen Batılı değerleri temsil etmektedir (Aliboni 1991). Gelecekte, Türkiye'nin olası üyeliği bir tarafa bırakılacak olursa, AB'nin Müslüman ülkelerle herhangi bir bütünleşmeye gidebileceğine ilişkin hiçbir işaret görünmemektedir. Bu kültürel farklılık bazı araştırmacılara -Huntington'ın "Medeniyetler Çatışması" tezi gibi- olumsuz bir fikir vermiş fakat aynı zamanda Kuzey ve Güney arasındaki coğrafi yakınlık biraz da yukarıda değindiğimiz farklılıkların sonucu olarak ortaya çıkan, güvenlik, göç ve çevre gibi ortak sorunların gündeme gelmesine de neden olmuştur.

Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan Barcelona Bildirgesi, AB'nin bölgeye yönelik olarak gerçekleştirdiği tek inisiyatif olmadığı gibi, Avrupa (veya AB) da bölgedeki tek aktör değildir. Soğuk Savaş döneminde Doğu-Batı karşıtlığından ortaya çıkan güvenlik kaygısı, Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra yerini, Avrupa'da yaşayan toplulukları da etkileyeceği düşünölen, bölgedeki toplumsal ve ekonomik çalkantılardan duyulan kaygıya bırakmıştır. Bölgede önemli enerji kaynaklarının bulunması da pek çok aktörün sahneye çıkmasına, Akdeniz eksenli politikalar üretmesine neden olmuştur. Bir tarafta NATO, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AĞİT), ABD, diğer tarafta ise bir kurum olarak AB, Avrupa devletleri (özellikle Güney Avrupa devletleri) ve Akdeniz ülkeleri, kendi çı-

¹ Avrupa Birliği deyimi, metin içerisinde, Avrupa'nın birleşmesinin bir ifadesi olarak kullanılacak, dolayısıyla, topluluğun bu ismi almasından önceki döneme de işaret edebilecektir.

karlarını güvence altına almak amacıyla karmaşık ve birbiriyle yarışan bir dizi inisiyatif ortaya koymuşlardır. 'Akdeniz Diplomasisi'nin ² tümüyle ortaya konması, bu çalışmanın sınırlarının ve amacının ötesinde olmakla birlikte, Barselona Süreci'nin tam olarak anlaşılabilmesi için, Sürecin tarihsel arka planına bakmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla, ayrıntılara girmeden, Barselona Süreci ile ilgili olduğunu düşündüğümüz, AB'nin dışındaki aktörler tarafından gerçekleştirilen bazı inisiyatifler hakkında bilgi verdikten sonra AB'nin Akdeniz politikasını kısaca inceleyeceğiz. Akdeniz ile ilgili yapılacak bir çalışmanın, tarih öncesi dönemden başlayarak ele alınmayı hak ettiğinin bilincinde, Avrupa'nın birleşmesinden sonra ortaya çıkan gelişmelere yoğunlaşmayı tercih ediyoruz.

2.2. Avrupa Birliği Dışında Akdeniz Diplomasisi

Soğuk Savaş döneminde NATO, tüm ilgisini Avrupa kıtasının orta kısmına yöneltmiş ve Akdeniz'in stratejik önemi ve bölgenin sorunları göz ardı edilmiştir. Bu dönemde bölge, Doğu-Batı çatışmasının bir uzantısı olarak algılanmış ve NATO'nun ve Varşova Paktı'nın stratejik politikalarına bir satranç tahtası olarak hizmet etmiştir (Xenakis 1999).

1975 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda (AGİK, daha sonra AGİT) kabul edilen Helsinki Nihai Belgesi'nde, Akdeniz'e özel bir bölüm ayrılmıştı; buna karşın Akdeniz Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ancak 1993'te toplanabilmiştir. Bu süre zarfında Helsinki Süreci'nin 'Akdeniz boyutu' olarak üç toplantı (Valletta-1979, Venedik-1984, Palma di Mallorca-1990) düzenlenmişse de, bunlar, uzmanların bir araya getirilmesinden daha başka bir anlam taşımadığı gibi katılımcılar da Akdeniz'in problemlerini ele almaya yeteri kadar istekli olmamışlardır (Bin 1997). Akdeniz'in stratejik öneminin bir kez daha gündeme gelmesi ancak Ortadoğu krizinin ortaya çıkması ve petrol fiyatlarının etkilenmesiyle mümkün olabilmiştir (Coulombis ve Veremis 1999).

Berlin Duvarının yıkılışından önce gerçekleştirilen inisiyatiflerin başarısızlığa uğramasının nedenlerini, uluslararası arenadaki dönemin koşullarında aramak gerekir: Doğu-Batı çatışması. Bu dönemde "iki süper gücün ortak çıkarının bölgedeki statükonun korunması yönünde olması ve [bu iki devletin] bölgesel düzeyde siyasi ve askeri dengeyi bozabilecek her türlü inisiyatife çekince koymaları, Akdeniz diplomasisinin başarısızlığa uğramasına neden olmuştur" (Bin 1997).

Soğuk savaşın sona ermesi, bu engellerin ortaya kalkması anlamına gelmiştir, ancak diğer taraftan küresel istikrar da çökmüştür (Ibid). Süper güç Sovyetler Birliği'nin geri çekilmesi, bölgede, özellikle de Kuzey Afrika'da, ekonomik krizlerle birlikte karmaşaya yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda toplumsal çatışmaların, milliyetçilik ve dinsel aşırıcılık olarak radikalleşmesine neden olmuştur (Jünemann 1996).

Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, bölgede Soğuk Savaşın sona ermesini izleyen yıllarda ortaya çıkan çatışmaların ve karmaşanın, Balkan ya da eski Doğu Bloğu ülkelerindeki örneklerinden farklı olduğudur. Akdeniz'de halen devam etmekte olan anlaşmaz-

² Bin (1997) Akdeniz Diplomasisini "Akdeniz'de diyalog ve işbirliği kurmayı amaçlamış öneri ve inisiyatiflerin tümü" olarak tanımlar.

lıklar, Soğuk Savaş öncesi dönemden kaynaklanmaktadır. Arap-İsrail, Batı Sahara, Türk-Yunan anlaşmazlıkları, Batı karşıtlığı ve radikal dincilik gibi sorunlar, tarihsel özelliklere sahiptir. Bunlar köklerini İslam-Hıristiyanlık çatışmasından ya da kolonicilikten alırlar, Soğuk Savaş'tan değil. Soğuk Savaş'ın bölge açısından getirdiği olumsuzluk, silahlı çatışma riskini artıran silah artışına neden olmasından kaynaklanmaktadır (Anderson ve Fenech 1994).

Cezayir, Fas, Tunus, Libya ve Moritanya'dan oluşan Arap Mağrip Birliği'nin (UMA'nın - Union of Arab Maghrib) kurulmasından sonra dört Avrupa devleti (Fransa, İspanya, Portekiz ve İtalya; daha sonra Malta da bu gruba katılmıştır) ve UMA 1990 yılında Roma'da bir toplantı düzenlemiştir. Amaç, bölgesel finans kuruluşların geliştirilmesi, gıda konusunda kendine yeterlilik, göç, kültürel diyalog ve çevre gibi ortak sorunlar konusunda işbirliğinin kurulmasıydı (Lister 1997). '5+5 Grubu' olarak da bilinen bu inisiyatif, Körfez Savaşı, Cezayir krizi ve Libya'nın uluslararası alanda yalnız bırakılması ile birlikte terk edilmiştir (Bin 1997; Joffé 1998).

Soğuk Savaşın sona ermesinin bir başka etkisi de, uluslararası güvenlik gündeminde ortaya çıkan değişiklikte görülmüştür. Eskiden sahip olunan askeri güç endişesi, ekonomik ve sosyal sorunlarla ve çevre ve yerel siyasal konularla yer değiştirmiştir. Göç, insan haklarının ve demokratik ilkelerin ihlâli, güvenlik sorunları olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Attiná 2000; Anderson ve Fenech 1994). Bu gelişmenin sonucu olarak tüm AGİK üyesi ülkeler demokrasiye, hukukun üstünlüğüne, insan haklarına ve pazar ekonomisine olan bağlılıklarını ilan etmişlerdir (Xenakis 1999). Uluslararası alandaki bu gelişmeyle orantılı olarak, 1992 yılında Akdeniz Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın ilki, Parlamentolar-Arası Birlik'in (*Inter-Parliamentary Union* - IPU) öncülüğüyle parlamentolar düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Akdeniz'e kıyısı olan devletlerin temsilcileri katılımcı olarak, ABD, Rusya, İngiltere ve Filistin ise gözlemci olarak toplantıya davet edilmişlerdir. Katılımcı devletler bu toplantıda, güvenlik, ekonomi ve insan hakları konularında yapılacak işbirliği için bir dizi karar almışlardır. Üç alanda da işbirliği yapılması yönünde mevcut uluslararası uzlaşmaya rağmen bu inisiyatif Arap-İsrail çatışması nedeniyle kilitlenmiştir (Bin 1997).

İsrail ve Filistin Kurtuluş Örgütü arasında 1993 yılında imzalanan Oslo Antlaşmasıyla, Akdeniz merkezli inisiyatiflerin önünün açıldığı söylenebilir. Bu gelişmeyi takiben 5+5 Grubunun dışında kalmış olan Mısır, 1991 yılında teklif ettiği Akdeniz Forumu (Akdeniz'de Diyalog ve İşbirliği Forumu) ismiyle yeni bir inisiyatife öncülük etmiştir. Forumun katılımcıları Cezayir, Mısır, Fransa, Yunanistan, İtalya, Fas, Portekiz, İspanya, Tunus ve Türkiye olmuştur. 1994'te İskenderiye'de gerçekleşen ilk toplantının sonunda katılımcılar, çok taraflı ve bölgesel düzeyi ve üç alanı içermesiyle Akdeniz diplomasisinde bir yenilik olan bir belgeyi kabul etmişlerdir (Bin 1997; Lister 1997).

Bu bağlamda değinebileceğimiz bir başka önemli gelişme ise, 1994'te düzenlenen "Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ekonomik Toplantısı"dır. Toplantı, AB'nin ve ABD'nin bölgedeki yarışan çıkarlarını göstermektedir. Ne var ki bu inisiyatif, Binyamin Netenyahu'nun Oslo Sürecinin temellerini sarsması ve ABD'nin İsrail'e karşı örtük bir destek anlamına gelen tutumu sonrasında donmuş bir görünüm arz etmektedir (Joffé 1998). ABD tarafın-

dan desteklenen ve ABD'den iki özel dernek tarafından organize edilen bu toplantı, 61 devletin temsilcileriyle 1200 işadamını, bölgedeki ekonomik gelişmeyi ve iş sahalarını artırmak amacıyla bir araya getirmiştir. Bu toplantıda AB ikinci planda kalmıştır (Bin 1997).

2.3. Avrupa Birliği'nin Akdeniz Siyaseti: 1957-1992

Avrupa'nın Akdeniz'e olan ilgisi, modern dönemde kolonicilikle başlar ve hali hazırdaki ilişkileri de genel olarak bu dönemde oluşturulan bağlar üzerine kurulmuştur. Bu durum, sadece Akdeniz için değil, Avrupa'nın Üçüncü Dünya ile olan tüm ilişkilerinde belirleyici bir niteliktedir. Eski kolonyal güç Fransa'nın, sömürgeci olan bazı Afrika ülkeleri konusunda gösterdiği ısrar sonucunda, bu ülkeler ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında, 1963-1975 döneminde bir takım ortaklık antlaşmaları sonuçlandırılmış ve Yaounde Sözleşmeleri ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin 1973 yılında AET'ye katılmasıyla birlikte, bu ilişkiler, İngiltere'nin eski sömürgelerine de genişletilmiş (*Afrika, Karayip ve Pasifik devletleri – African, Caribbean and Pacific Countries*), Lomé Sözleşmeleri olarak bilinen bir dizi antlaşmayla, -Yaounde Sözleşmeleri tarafı olan devletlerle birlikte- bu devletlerin Toplulukla olan ilişkileri düzenlenmiştir (Parfitt 1997). Mağrib için özel hükümler içeren 1957 tarihli Roma Antlaşması'ndan sonra, Avrupa'nın Fas ve Tunus'la olan ilişkileri bir dizi iki taraflı işbirliği anlaşmalarıyla ve kalkınma yardımları sağlayan mali protokollerle devam etmiştir. Fas ve Tunus'un Kuzey Afrika'daki ayrıcalıklı yeri, bu devletlerin eski Fransız sömürgeci olmalarında ve Fransa'nın Akdeniz siyasetindeki belirleyici rolünde aranmalıdır (Joffé 2000; Lister 1997).

1962'de Yunanistan ve arkasından 1963'te Türkiye, Toplulukla ortaklık antlaşması imzalamıştır. Toplulukla 1969 yılında İsrail ve İspanya arasında imzalanan iki taraflı ticaret antlaşmalarını, diğer Akdeniz ülkeleri Portekiz, Yugoslavya, Mısır, Lübnan, Ürdün, Suriye, Malta ve Kıbrıs'la imzalanan benzer antlaşmalar izlemiştir. Bu antlaşmaların göze çarpan bir özelliği, her ülke için aynı koşulların sağlanmamış olmasıdır. Bu antlaşmalarda, Fas ve Tunus gibi ülkelerin, diğer Akdeniz ülkelerine oranla bazı ayrıcalıkları bulunuyordu (Pomfret 1986; Tovias 1996; Marks 1996). İki taraflı ve farklı özelliklerde antlaşmalar imzalamakla Avrupa, bölgeye karşı, ülkelere göre değişen bir politika uyguluyordu; çünkü birleşmiş bir Arap dünyasının kendi çıkarları için bir tehdit oluşturacağına inanıyordu (Jünemann 1996). Birbirinden farklı, çok sayıdaki ve zaman zaman birbiriyi çelişen ya da kesişen bu antlaşmalar, 1972'de Topluluğu "sık sık çatışan tercihleri tek bir yaklaşımla" değiştirmeyi amaçlayan bir Akdeniz siyaseti oluşturmaya zorlamıştır. Global Akdeniz Politikası (*Global Mediterranean Policy – GMP*) Topluluğun, sadece ekonomik araçlara sahip olsa da, bölgeyi bir bütün olarak ele alma isteğini yansıtmaktaydı (Pomfret 1986). Ancak Politika, kararlaştırıldığı gibi devam ettirilememiştir. Bölge devletleriyle devam ettirilen ortaklık müzakereleri, ayrı ayrı ele alınmaya ve devletlerin durumlarına özgü nitelikleri taşımaya devam etmiştir (Parfitt 1997). Buna ek olarak Avrupa bu dönemde, tarım konusunda ağır sorunlar yaşamaktaydı. Bunun sonucu olarak, İngiltere, Almanya ve Hollanda'nın da etkisiyle, GMP ile öngörülen ticarete karşılıklılık terk edilmiş, sonuç olarak Avrupa, iki taraflı ve yardım merkezli politikasını devam ettirmiştir (Parfitt 1997; Lister 1997). Ortak Tarım Politikası'nın (Common Agricultural Po-

licy – CAP) sonucu olarak bu dönemde imzalanan antlaşmalar, Akdeniz ülkelerinin Avrupa Topluluğu'na yalnızca sanayi ürünleri ihraç etmelerine izin vermiş, tarım ve tekstil ürünleri ise farklı kotalara tabi tutulmuştur (Joffé 2000; Marks 1996; Tovias 1996). CAP uyarınca “*anahtar ürünlerin fiyatlarına etki eden araçlar ve Topluluk pazarına girişin düzenlenmesiyle öncelik üye devletlerin ürünlerine veriliyordu. Üye olmayan devletlerin sadece düşük fiyat vererek üye devletlerle rekabet etmesi mümkün değildi*” (Marsh 1976). Akdeniz ülkelerinin sanayileşmemiş ülkeler olduğunu ve tarımın işgücü dağılımında ve GSMH'de büyük bir yer tuttuğunu dikkate aldığımız takdirde, CAP'ın bu ülkelerin ekonomisine olan etkisinin anlaşılması daha kolay olacaktır. CAP sonucu, Akdenizli üreticiler, gelirlerinin azalmasını engellemek için, yüksek katma değerli ve kârlı ürünlere yönelmişlerdir. Ancak bu yöneliş, iç pazardaki temel gıda üretiminde düşüşe yol açmış ve uluslararası rekabete katılmaya ve üretimi artırmaya olanağı bulunmayan pek çok çiftçinin kırsal kesimi terk ederek kıyıda ki kentlere göç etmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda, kentlerin yapısı bozulmuş, işsizlik artmış, ekolojik dengesizlik ortaya çıkmış, uluslararası göç gündeme gelmiştir (Minasi 1998).

1981'de Yunanistan, 1986'da ise İspanya ve Portekiz Topluluk'a katılmıştır. Bu Akdeniz yönelimli genişleme, Topluluk ile Akdeniz ülkeleri arasındaki ilişkiye yeni bir boyut getirmiştir. Yeni üyeler Topluluk pazarına serbest giriş ve CAP düzenlemelerinden faydalanma hakkını dereceli olarak kazanırken, üye olmayan Akdeniz ülkeleri, Topluluk'a ve yeni üyelere olan coğrafi yakınlıkları ve benzer tarım ürünlerine sahip olmaları nedeniyle rekabet güçlerini kaybetmişlerdir (Lister 1997; Joffé 1993). İleride de göreceğimiz gibi CAP, AB ile Akdeniz ülkeleri arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Avrupa ile Arap ülkeleri arasında başlatılan bir başka inisiyatif olan Avrupa-Arap Diyalogu, 1974 yılında, Arap Ligi ile Topluluk arasında bölgesel işbirliğine uygun bir ortamın yaratılması amacıyla kurulmuştur. Diyalog, 80'li yıllardaki durgunluğun ardından 1989'da yeni bir ivme kazandı ise de, Kuveyt'in Irak tarafından işgali ile birlikte tamamen terk edilmiştir. Görüşmelerdeki temel anlaşmazlık toplantıların gündemine ilişkin olmuştur. Arap ülkeleri Filistin sorununu tartışma konusunda ısrar ederken, Topluluk'un önceliği ekonomik ilişkiler olmuştur (Bin 1997; Lister 1997).

Soğuk Savaş sonrasında güvenlik sorununda ortaya çıkan belirsizlikler, Avrupa'yı yeni politikalar üretmeye yöneltmiştir. Bu dönemde nükleer, kimyasal ve konvansiyonel silahlar halen bölgede bulunmaktaydı, ancak klasik bir askeri gücün varlığından söz etmek mümkün değildi. Güvenlik gündemlerinin yeni konuları olan uyuşturucu kaçakçılığı, göç ya da terörizm gibi sorunlar, silahlarla üstesinden gelinemeyecek özelliktedirler. Bu bağlamda, Avrupalı politika üreticileri arasında, bölgenin ekonomik olarak kalkınmasının toplumsal ve uluslararası kırılmaları azaltacağına ilişkin görüş ağırlık kazanmaya başlamıştır (Waites ve Stavridis 1999; Lister 1997). Bu yeni ortamı ve bölgenin ihtiyaçlarını dikkate alan Avrupa Zirvesi, 1990'da, Yenilenmiş Akdeniz Politikasını (*Renovated Mediterranean Policy*) açıkladı. Önceki deneyimlerde bulunmayan güçlü siyasal amaçlarına rağmen bu politika da, iki taraflı yapısı ile zayıflatılmıştı (Bin 1997; Lister 1997). Bu dönemde, Sovyet Bloğunun dağılması ile birlikte Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri Topluluk kaynaklarının çoğunu kendilerine çekmeye başlamıştır. Topluluk bütçesinin üçte birinden fazlasını tek başına karşılayan Almanya, bu ülkelere daha fazla önem veriyordu (Waites

ve Stavridis 1999). Fransa, İspanya ve İtalya ise, bu tek taraflı yaklaşımın dengelenmesi konusunda ısrarlı idiler (Jünemann 1996). Bu ısrar sonucunda, AT'nin Akdeniz ülkelerine olan yardımı belli bir oranda artış göstermiş, ancak bu AT'nin denizaşırı devletler için yapmakta olduğu kalkınma yardımlarının sadece %3'ünü oluşturmuştur. Toviass (1996) bu politikayı, Akdeniz ülkeleri için "*Briksel'den daha fazla yardım gönderilmesi konusunda güney Avrupa ülkelerinin kuzey Avrupa ülkelerine karşı kazandığı küçük bir zafer*" olarak nitelendirmektedir.

2.4. Avrupa'nın Akdeniz'e Bakışı: Ticaret mi, Tehdit mi?

Yapmış olduğumuz tarihsel incelemede, öncelikle belirtilmesi gereken şey, Barselona Bildirgesi'nin bir Avrupa inisiyatifi olduğu, Avrupa'nın Akdeniz politikasının gelişimi içerisinde olgunlaştığı gerçeğidir (Jünemann 1996; Salame 1999). Jean Pierre Derisbourg³ inisiyatifin nedenlerini, orta Avrupa ve Baltık ülkeleri ile Akdeniz ülkeleri arasında adil bir dengenin kurulması; küreselleşen dünya ekonomisi içerisinde bölgeselleşmenin önemi; Cezayir, Filistin ya da Mısır'daki gibi yerel ya da bölgesel kargaşadan dolayı Avrupa kamuoyunun 1990'lardan beri artan endişesi; Akdeniz ülkelerini ziyaret eden işadamları ve turistlerin güvenliklerinin tehlike altında bulunması; önlenemeyen uyuşturucu trafiği ve göç dalgaları; ve yakın zamanda Ortadoğu'da büyük artış gösteren kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlar olarak özetlemektedir. Her ne kadar Derisbourg, petrol akışının kesilmesine ilişkin küçük bir tehlike olduğunu söylemişse de, bu nedenlere AB'nin enerji ihtiyacını ve bölgedeki çevre sorunlarını da eklememiz gerekmektedir.

Avrupa, bölgenin en büyük petrol müşterisi olarak göze çarpmaktadır. Her ne kadar ABD Akdeniz petrolünden yavaş yavaş bağımsız hale geliyorsa da, AB'nin ve ABD'nin çıkarları, hava kirliliğine yaptığı görece az etki nedeniyle gelecekteki alternatif enerji olarak gösterilen doğal gaz konusunda çakışmaktadır. Avrupa, ihtiyacı olan doğal gazın dörtte birini Kuzey Afrika'dan sağlamaktadır. Cezayir mevcut iki boru hattı ile bu konuda en büyük satıcı konumundadır. Yeni boru hattı projeleriyle birlikte (Libya-İtalya boru hattı; Libya'dan Mısır'a ve Katar doğal gazı bağlantısı ile birlikte İsrail üzerinden Türkiye'ye ulaşması düşünülen boru hattı; Kafkas'lardan İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşması düşünülen boru hattı) belki de 10 yıl içerisinde Avrupa, bölgeye eskisinden daha bağımlı bir konuma gelecektir (Joffé 1998).

Enerji sorunundan ayrı olarak ticaret konusunun da AB'nin Akdeniz Politikası'nın gelişmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülebilir. Barselona Süreci'nin ilk adımlarının atıldığı dönem dikkate alınacak olursa, Akdeniz ülkelerinin 300 milyonun üzerinde nüfusa sahip ve 1993 itibarıyla ithalatının %47'sini Avrupa'dan gerçekleştiren, ihracatının da %38'ini yine Avrupa'ya yapan cazip bir pazar sunduğu doğrudur, ancak Gillespie'nin (1997) belirttiği gibi, "*kuzeyli devletlerin Akdeniz konusundaki ilgileri Fransa, İspanya ve İtalya'nın, güneyde gerçekleşen istikrarlılıklar ve krizler konusundaki uyarıları ile gelişmiştir*". Gerçekten de, Avrupa Birliği içerisinde, dış ilişkiler konusunda ağırlık verilen devletler konusunda belirli bir gruplaşma olduğunu söylemek mümkündür. Bir ta-

³ Derisbourg, Avrupa Komisyonu'nun Birleşmiş Milletler, Lübnan ve Kıbrıs elçiliğinde bulunmuş, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ile Avrupa Birliği ilişkileri üzerine çalışmalar yapan bir diplomattır.

raftan Almanya, Alman birliğine verdiği önem nedeniyle Orta ve Merkez Avrupa Ülkelerine önem vermekte ve Soğuk Savaş sonrası tüm ilgisini ve dolayısıyla Birliğin politikasını bu yöne çevirmeye gayret etmektedir (The Economist 1995). Bunun yanında Fransa, yanına İtalya ve İspanya'yı da alarak, daha etkin bir Akdeniz politikasının yürütülmesi için çaba göstermektedir (Maestro 2001).

Tablo 1. Akdeniz Ülkelerinin AB ile ticari ilişkileri (1998)

Akdeniz Ülkesi	Toplam İthalat (milyon Euro)	AB'den yapılan ithalatın toplam ithalata oranı (%)	Toplam ihracat (milyon Euro)	AB'den yapılan ihracatın toplam ithalata oranı (%)
Cezayir	8 314	57.1	9 033	63.6
Fas	7 526	55.7	4 138	59.3
İsrail	24 503	58.1	20 771	30.9
Kıbrıs	3 280	54.7	949	38.1
Lübnan	6 306	53.4	639	25.3
Malta	2 378	69.3	1 636	52.8
Mısır	14 698	36.3	2 851	30.9
Suriye	867	33.4	643	50.9
Tunus	7 462	75.0	5 216	80.2
Türkiye	40 842	52.5	24 138	50.0
Ürdün	3 416	32.7	1 1316	6.6
West Bank/Gaza Strip*	1 908	7.2	335	0.2

* 1997'ye ait veri

Kaynak: Euro-Mediterranean Statistic 2/1999, Eurostat, Luxemburg, EU 2000a içerisinde. Orijinal tablonun ilgili bölümleri.

AB ile Akdeniz ülkeleri arasında ticaret yoğunluğu, Akdeniz ülkelerinin AB'ye olan bağımlılığını göstermektedir. Pomfret'e (1986) göre Akdeniz ülkeleri, farklı ekonomik çıkarlar ve siyasi nedenlerle olsa da, Topluluk pazarına girme yönünde ortak bir amaca sahiptiler. Bu ülkeler genel itibarıyla az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerdir. Suriye, Libya, Mısır, Tunus ve Cezayir petrol üreten ülkeler olmalarına rağmen bunlardan sadece Libya ve Cezayir kalkınmasını petrol gelirlerinden karşılayabilmektedir. Tarımda ise sadece Türkiye düzenli olarak ihtiyaç fazlası üretim yapabilmektedir (Joffé 1993).

Bağımsızlıklarını kazandıklarından beri coğrafi yakınlık sebebiyle Akdeniz ülkeleri, bölgenin süper gücü olan AB'ye bağımlı olmuşlardır (Pomfret 1986; Lister 1997). 1990'lardan itibaren AB'nin Akdeniz politikasını biçimlendiren temel etkenin ticaretle açıklanamayacağını, gerçek nedenin Akdeniz ülkelerinden kaynaklanan güvenlik sorunlarının çözümlenmesi amacı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Waites ve Stavridis 1999). Tehlike ve ticaret karşılaştırmasında, Avrupa için Akdeniz pazarının sınırlı bir önemi vardır: 2000 yılına gelindiğinde bile, AB'nin Akdeniz'e yaptığı ihracat, toplam ihracatının %9'ü iken, bölgeden gerçekleştirdiği ithalatın toplam ithalatına oranı %6'dır (EU 2001c). Coğrafi nedenler ve Akdeniz ülkelerinin demografik ve ekonomik durumları, bu oranların hızlı bir şekilde yükselmesinin ya da düşmesinin de mümkün olmadığını göstermektedir.

Diğer İslam ülkelerine oranla Cezayir krizi istisnai bir özellik taşısa da, Avrupalıların İslamî hareketleri ve köktendinciliği algılayışlarında bu olayın etkisi çok büyük olmuştur. 1992 Şubatı'nda İslamî Kurtuluş Cephesi'nin (*Islamic Salvation Front-FIS*) yasal bir parti olarak faaliyet göstermesinin resmen yasaklanmasının ardından ortaya çıkan şiddet, Avrupa'da ortaya çıkan İslam korkusunun somut nedeni olmuştur. Cezayir içinde ve dışında gerçekleşen saldırılar yabancıları, özellikle de Fransız vatandaşlarını hedef almış, on binlerce Cezayirli saldırılarda hayatını kaybederken onlarca yabancı da bu olaylarda ölmüştür. Dahası, Fransa, 1995 Haziran'ında Paris ve Lyons'da bombalı saldırılara şahit olmuş, Avrupa İslamcı hareketlerin etkilerinin yerellikten çıkmasıyla karşılaşmıştır (Spencer 1996; Crenshaw 1994).

Elbette Cezayir krizi, Avrupalıların İslam'ı bir "düşman" olarak görmelerinin başlangıcı değildir. Oryantalist görüş, İran devrimi kendisini dünya siyasetine köktendinci bir tehlike olarak sunduğunda bile, İslam ve Araplar hakkındaki batılı düşünceleri çoktan etkilemişti. Batı medyası, Cezayir'deki bu yeni gelişmeyi "*bölgede yaşayan insanlar ve ortaya çıkan siyasi hareketler hakkındaki gecelik televizyon programlarında, çoğunlukla da, 'terörist', 'barbar', 'kökten dinci', 'ırkçı', 'batı düşmanı' gibi aşağılayıcı ifadelerle de yer vererek*" mümkün olduğunca çok işlemiştir (Dwyer 1991).

İslamî köktendinciliğin Avrupalı toplumlar için bu denli hassas bir konu olmasının bir nedeni, özellikle güney Avrupa ülkelerinin –Fransa, İtalya ve İspanya- barındırdığı göçmenler olmuştur. Joffé (2000) ise göçmen sorununun Batı tarafından temel olarak ekonomik yönüyle değerlendirildiğini söyler: "*[Barselona Bildirgesi'nin] dile getirilmeyen nedeni, güneyden gelen işgücü göçünü, ekonomik kalkınmayı tetiklemek suretiyle azaltmaktır*". Avrupalı devletler 1980 başları itibarıyla Akdeniz'deki İslam ülkelerinden 4 milyon üzerinde göçmen almıştı. Ekonomik etkileriyle birlikte Avrupa bu göç dalgalarının İslamî terörizme dönüşmesinden korkuyordu (Waites ve Stavridis 1999; Anderson ve Fenech 1994; Salame 1999). Birliğin, yasadışı göç dalgalarına karşılık olarak ilk önlemi, sınır kontrollerinin sıkılaştırılması olmuştur. Göç, önemli bir güvenlik sorunu olarak tanımlanmış, Birlik tarafından terörizm karşıtı işbirliği için oluşturulan Terörizm, Radikalizm, Ekstremizm ve Şiddet grubu, özellikle İspanya ve İtalya'nın Akdeniz sınırlarını denetim altına alması gerektiğine karar vermiştir. 1992 yılında İspanya ve Fas arasında yapılan antlaşmayla Fas, İspanya'ya ulaşan yasadışı göçmenlerden sorumlu tutuluyor, bu sorumluluğun karşılığı olarak da Fas, İspanya'dan sınır denetimi için 500 milyon ECU alıyordu (Parfitt 1997).

Özet olarak diyebiliriz ki, Avrupa Akdeniz'de istikrarın bozulmasını kendi çıkarları için bir tehdit olarak görmektedir. Avrupa için istikrarsız bir Akdeniz, özellikle Kuzey Afrika, enerji yolları üzerindeki kontrolün kaybı, batı karşıtı İslamî köktendinciliğın artması (Cezayir'de olduğu gibi) ⁴, uluslararası terörizmin, uyuşturucu trafiğinin, organize suçların ve tüm bunların sonucu olarak Güney Avrupa'daki ve bir bütün olarak Avrupa'daki toplumsal ve siyasi dengeleri bozabileceğinden endişe edilen göçün hız kazanması anlamına gelmektedir (Jünemann 1996; Marks 1996; Coulombus ve Veremis 1999; Azzam 1996). Bunu en iyi özetleyen ifade, Avrupa Parlamentosu Başkanı Klaus Hansch'ın, Barcelona Konferansı'nda yapmış olduğu konuşmada yer almaktadır: "...ya istikrar ihraç ederiz, ya da istikrarsızlık ithal ederiz" (Maestro 2001).

3. BARCELONA BİLDİRGESİ VE BARCELONA SÜRECİ

3.1. Hazırlanma Süreci

Barcelona Bildirgesi ve onu izleyen toplantılar ve uygulanması olan Barcelona Süreci, yukarıda değindiğimiz başarısızlıkla sonuçlanmış projelerin bir sonucu olarak görülebilir. Avrupa Zirvesi, yeni politikanın ilk işaretini 1992'de Lizbon'da vermiştir. Ancak Lizbon'da kararlaştırılan, Mağrip ülkeleriyle kurulacak bir serbest ticaret bölgesinin kurulması ile sonuçlanacak Avrupa-Mağrip İşbirliği düşüncesi, Cezayir'de ortaya çıkan iç savaş ve Libya'ya uygulanan uluslararası yaptırımlar nedeniyle hayata geçirilememiştir (Barbé 1996).

Haziran 1994'te Korfu'da toplanan Avrupa Zirvesi, Komisyon'dan, "*Essen'deki Avrupa Zirvesinde alınacak kararların temelini oluşturmak üzere (...) Avrupa Birliği'nin Akdeniz'deki politikasını ve kısa ve orta vadede gerçekleştirilebilecek inisiyatifleri, Avrupa Birliği'nin ve Akdenizli ortaklarının da katılımıyla gerçekleştirilebilecek bir konferansın toplanması olasılığını da göz önüne alarak*" değerlendirilmesini istemiştir (EU 1994a). Komisyon'un Kasım ayında hazırladığı Avrupa-Akdeniz Ortaklığı'na ilişkin önerisi yeni Akdeniz Politikası'nın temellerini oluşturmuştur. Hazırlamış olduğu bildirişimde (communication) Komisyon (EU 1994b), Orta ve Doğu Avrupa ile Akdeniz arasında bir denge kurulmasının gerekliliğini şu ifadelerle gerekçelendirmiştir:

1989'den beri hızla gelişen jeopolitik değişmelerin sonucu olarak, Topluluk dikkatini, hem Orta ve Doğu Avrupa'daki, hem de Akdeniz'deki ekonomik gelişmeyi desteklemeyi gerekli gören politikalara yoğunlaştırmıştır. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin kendi ekonomilerini Batı Avrupa ve dünya ekonomisiyle bütünleştirme çabaları desteklenmiştir.

⁴ Dikkat çekmek istediğimiz bir nokta, İslam'ın Batı için gerçekten bir tehdit olup olmadığını tartışma konusu yapmamış olmamızdır. Halliday (1997), "İslam tehdidi kavramının her şeyden önce kendisi bir kuruntu; 'İslam' ve 'Batı' dünyaları arasında sürekli, tarihaşın bir çatışmadan sözetmekse tamamiyle anlamsız" dedikten sonra, Osmanlı'nın yıkılmasından sonra askeri tehdidin tamamen ortadan kalktığını, Müslüman toplulukların ise hiç bir zaman birleşemeyeceklerini, birleşseler bile, Batı'ya verebilecekleri zararla, Batı'dan maruz kalacakları zararın karşılaştırılmayacağını tartışır.

Topluluğun Orta ve Doğu Avrupa'ya ilişkin politikaları ile, güneye ilişkin politikaları farklı coğrafi, tarihsel, siyasal, ekonomik ve kültürel nedenlerden kaynaklanmaktadır. Her bölgeye, bölgenin özgül ihtiyaçları ve kapasitesine göre ilişkiler kurmak, Topluluk politikasıdır. Bu tavsiye metni, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile takip edilen katılım öncesi stratejilerin, Akdeniz'deki komşularla daha sıkı bağlar kurulmasıyla bir ilgisinin olmadığını ortaya koymaktadır.

Bu belgede Komisyon, "Topluluk için stratejik bir önem oluşturan" Akdeniz bölgesinde istikrarın sağlanabilmesi için çözülmesi gereken bazı sorunlar olduğunu belirtmiştir:

...aşırı milliyetçilik ve dinciliğin azaltılabilmesinin bir aracı olarak insan haklarına ve ifade özgürlüğüne gösterilen siyasi riayetın desteklenmesi" ve "sürdürülebilir kalkınmaya ve daha yüksek yaşam standartlarının gerçekleştirilmesine yol açacak ve vahşetin ve göç baskısının azaltılmasını sağlayacak ekonomik reformların desteklenmesi.

Komisyon bu yeni politikayı, siyasal ve ekonomik amaçları da içine alan bir şekilde çok boyutlu olarak kabul ederken, aynı zamanda uzun vadeli bir strateji öneriyordu:

Gelişmekte olan bir çerçeveye olarak düşünülmesi gereken Avrupa-Akdeniz ortaklığı, bu tavsiye metninde sunulan unsurları hayata geçirecek uzun vadeli bir konudur. İvedi bir başlangıç yapılması, zorunludur..

Birliğin politikası, Akdeniz ülkelerinde istikrarlı ve güvenli bir alan kurulmasına ve uzun süreli ve hızlı ekonomik gelişmeler için gerekli koşulların yaratılmasına yönelik olmalıdır. Ekonomik reformlara gösterilecek bağlılıkla, ilgili ülkeler daha yüksek iş imkanlarına ulaşabilir ve Toplulukla olan zenginlik farkını azaltabilirler. Bunun gerçekleştirilmesinin en kolay yolu, sürecin gerektireceği toplumsal ve ekonomik düzenlemelerin Birlik tarafından yeterli bir şekilde desteklenmesine eşlik edilecek, temel nitelikleri serbest ticaret ve ekonomik bütünleşme olan Avrupa-Akdeniz ekonomik bölgesinin kademeli olarak yaratılması ve siyasal alanda ve güvenlik alanında işbirliğinin sağlanmasıdır.

Tavsiye metninde toplanacak olan konferansın katılımcıları, "Birlikte sonuçlanmış antlaşmalara sahip Akdeniz'e kıyaslı olan ülkeler ve Ürdün" olarak belirlenmiştir.

3.2. Barselona Bildirgesi

Akdeniz'deki siyasal istikrarı ekonomik gelişmeyle olanaklı kılmaya çalışan yeni politika (Kienle 1998) 1994 Aralık'ta Essen Zirvesi'nde ilan edilmiştir (EU 1994c). Bunun sonucu olarak öngörülen konferans, 27-28 Kasım 1995 tarihinde, 12 Akdeniz ülkesinin (Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Kıbrıs, İsrail, Ürdün, Lübnan, Türkiye, Filistin Otoritesi, Suriye ve Malta) ve 15 AB üyesi devletin katılımıyla, Birliğin İspanyol başkanlığı sırasında, Barselona'da gerçekleşmiştir. Konferansın sonunda katılımcılar üç bölümden oluşan bir bildirme ile bildirgenin uygulanmasının ana hatlarını gösteren bir çalışma programını imzalamışlardır.

Avrupa-Akdeniz Ortaklığı, Bildirge'nin üç bölümünde ayrı ayrı ele alınan üç temel amaçta sahiptir. Bu amaç ve bölümleri ve Sürecin gelişimini kısaca incelemeye geçmeden önce, AB'nin Akdeniz Politikasının son yansıması olan bu inisiyatifin öne çıkan birkaç özelliğinin belirtilmesi gerekmektedir. Barselona süreci, diğer AB'nin diğer politikalarından farklı olarak, Akdeniz'i "ortak alan" olarak ele almaktadır. Bunun anlamı, Akdeniz'in, bir

bölge olarak değerlendirilebilmesi için gerekli olan ortak unsurları (coğrafi bütünlük, ortak değer, gelenek ve çıkarlar vb.) taşıdığıının kabul edilmiş olduğudur. Bu 'ortak alan' düşüncesi, barış, istikrar ve refahın artırılması için bir araç olarak görülen bölgesel işbirliği amacına ulaşmada her ülkenin eşit değere sahip olduğu görüşünü doğurmuştur. Bu yaklaşım, AB'nin daha önceki Akdeniz politikalarından farklılaşmaktadır çünkü, yukarıda da değindiğimiz gibi, AB'nin Barcelona'ya kadar olan politikası –1992'deki Mağrib'le kurulacak bir işbirliğinde olduğu gibi- daima ülkelerin tek tek ya da küçük gruplar olarak derecelendirilmesi şeklinde ortaya çıkmıştı. 'Ortak alan' düşüncesinin savunduğu bir başka önkabul ise, uluslararası işbirliğini olanaklı kılacak siyasal, ekonomik ve toplumsal liberalizasyonun Akdeniz ülkelerinde başarıya ulaşabileceği olmuştur (Calleja 2002).

3.2.1 Birinci Bölüm: Siyasal ortaklık ve güvenlik konularında ortaklık

İnsan haklarının ve demokrasinin temel ilkelerine dayalı, bir barış ve istikrar alanı yaratılması.

Barcelona Bildirgesi'ni imzalayan 27 katılımcı insan hakları, demokrasi, devletlerin meşruiyeti, self-determination ve silahsızlanma gibi bir çok ilkeye bağlılıklarını ilan etmişlerdir. Özel olarak:

- Birleşmiş Milletler Sözleşmesi ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile uyumlu olarak hareket edeceklerdir.
- Kendi siyasî sistemlerinde hukuk devletini ve demokrasiyi geliştireceklerdir.
- Irk, milliyet, dil, din ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin, gerek bireysel olarak gerek aynı grubun diğer üyeleriyle birlikte, ifade özgürlüğü, barışçıl amaçlarla örgütlenme özgürlüğü, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü dahil olmak üzere insan hakları ve temel özgürlüklere saygılıdırlar ve bu hak ve özgürlüklerin meşru yollarla etkili biçimde kullanımını garanti ederler.
- Toplumlarındaki çoğulculuk ve çeşitliliğe saygı gösterecek ve güvenceye alacak, toplumdaki farklı gruplar arasında hoşgörüyü geliştirecek ve hoşgörüsüzlük, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı tezahürleriyle mücadele edeceklerdir.

Aynı zamanda Bildirge, istenmeyen muhaliflere karşı mevcut rejimleri destekleme anlamına gelen bazı ilkelere de yer vermektedir:

- Katılımcıların her birinin kendi siyasal, sosyo-kültürel, ekonomik ve adli sistemini serbestçe seçme ve geliştirme hakkını tanıyacaktırlar.
- Birbirlerinin eşit egemenliğine ve egemenliğin içerdiği bütün haklara saygı gösterecek ve uluslararası hukuk çerçevesinde üstlendikleri yükümlülükleri iyi niyetle yerine getireceklerdir.

- Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin amaçları ve ilkeleri ile Devletlerin toprak bütünlüğüne ilişkin olarak taraflar arasındaki anlaşmalarda ifadesini bulan normlar da dahil olmak üzere uluslararası hukukun ilgili normlarına her zaman uygun hareket ederek halkların eşit haklarına ve kendi geleceklerini belirleme haklarına saygı göstereceklerdir.
- Diğer ortakların her birinin toprak birlik ve bütünlüğüne saygı göstereceklerdir.
- Özellikle imzaladıkları uluslararası belgeleri onaylayarak ve uygulayarak, bu tür belgelere katılarak ve başka uygun önlemleri alarak terörizmin önlenmesi ve terörizmle mücadele alanında aralarındaki işbirliğini güçlendireceklerdir.

Bu iki ayrı türde sayılabilecek gönderme, bölgede İslamî muhalefetin ortaya çıkışına ilişkin bir çözüm arayan Avrupa ülkelerinin karşılaştığı ikilemi göstermektedir. Aliboni (1996) bu ikilemi şöyle açıklamaktadır: İslamî hareketlerin “*dikkate alınmaması istikrarlılık yaratmakta ve riski, fiilî bir tehlikeye dönüştürmektedir*”. Diğer taraftan ise, “*güney Akdeniz hükümetlerinin güçlü bir şekilde İslam karşıtlığı ile desteklenmesi, İslamcıların yerel destek bulmalarına, [böylece] herhangi bir çözüm bulunamadan radikalleşmelerine*” neden olma tehlikesini taşımaktadır. İkinci yolun tercih edilmesi AB’yi, güney toplumlarının gözündeki, İslam’a karşı savaşan hükümetlerin suç ortağı yapabilecektir (Marks 1996; Salame 1999). Aynı zamanda, yerel hükümetlerin İslamî hareketleri bastırmak için kullandıkları yöntemlerin, insan hakları ihlallerinin en göze çarpıcı örnekleri olduğu bilinmektedir. Bu durumda AB’nin karşısında, kendisine de düşman olduğunu düşündüğü gruplara karşı insan hakları ihlalleri işlenmesi nedeniyle yerel hükümetlere baskı yapması, büyük bir çelişki doğuracaktır (Parfitt 1997).

3.2.1.1. İnsan Hakları Kaydı

Süreç bağlamında demokrasi ve insan hakları tartışmalarının temel çerçevesi, taraflara insan hakları ve demokrasi ilkelerinin ihlali durumunda sözleşmeyi askıya alma hakkı veren “insan hakları kaydı”nın içinde bulunduğu ortaklık antlaşmalarıdır⁵. Viyana Konvansiyonu (1969) madde 60/1 iki taraflı bir sözleşmenin esaslı bir şekilde ihlali durumunda diğer tarafın “*sözleşmeyi tamamen ya da kısmen sona erdirmek ya da askıya almak için bu ihlale başvurabileceği*”ni düzenlemektedir (Shaw 1991). Dolayısıyla, taraflardan birinin insan hakları kaydını ihlâl etmesi durumunda, Avrupa Birliği ya da Akdenizli Ortak Ülke, diğer tarafa karşı harekete geçebilecek, antlaşmayı askıya alabilecek ya da kendi yükümlülüklerini yerine getirmeyebilecektir. Antlaşmanın askıya alınması ile ilgili olarak Viyana Konvansiyonu ile belirlenen prosedür AB tarafından yeterli görülmemiş ve antlaşmalara, ihlâl durumunda tarafların antlaşmayı sona erdirebileceklerini ya da askı-

⁵ AB ve üçüncü devletler arasındaki ortaklık antlaşmalarında bulunan insan hakları kaydı, insan haklarının artan bir şekilde hukuk metinlerine girmesinin son adımı olarak karşımıza çıkmaktadır. AB’nin üçüncü devletlerle yapmış olduğu ve insan hakları kaydı içeren bu tip antlaşmaların sayısı 50’nin üzerindedir. Mayıs 1995’teki Zirve kararı, AB ile üye olmayan devletler arasında yapılan tüm işbirliği, ortaklık ve serbest ticaret bölgesi antlaşmalarının bundan böyle bir “insan hakları kaydı” içermesi gerektiğini belirterek, metinde kullanılan ifade ile uygulamadaki tutarlılığın sağlanması amacı ile bu kaydın örneklerini vermiştir (Chammari ve Stainer 2000: 92; Brandtner ve Rosas 1998).

ya alabileceklerini açıkça ifade eden genel bir madde daha eklenmiştir (ihlâl kaydı). Böylece taraflar uluslararası hukuk tarafından düzenlenmiş yollara başvurmaksızın harekete geçebileceklerdir.

İmzalanmış olan tüm Ortaklık antlaşmalarında bulunan (Mısır, Fas, Filistin Yönetimi, İsrail, Cezayir, Lübnan, Ürdün ve Tunus) insan hakları kayıtları çok küçük bir farkla iki formülasyonla biçimlenmiştir:

Birinci formülasyon: “Antlaşma hükümleri kadar Taraflar arasındaki ilişkiler de, onların yerel ve uluslararası politikalarını yönlendiren ve Antlaşmanın temel bir unsurunu oluşturan insan haklarına ve demokratik ilkelere riayet üzerine kurulmalıdır”.

İkinci formülasyon: “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesince kurulmuş demokratik ilkelere ve temel insan haklarına riayet Tarafların yerel ve dış politikalarına esin kaynağı olmalıdır ve bu antlaşmanın temel bir unsurunu oluşturur”.

Bu formülasyonlarda ‘insan hakları’ kavramı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ne gönderme yaparak yorumlanmaktadır, ancak Beyannameye kelimesi kelimesine bağlı değildir. Bu yaklaşım çerçevesinde “insan hakları kayıtları ‘Evrensel Beyanname’de ilan edildiği şekilde demokratik ilkelere ve temel insan haklarına’ gönderme yapar, Beyanname’nin hükümlerine değil” (Brandtner ve Rosas 1998).

Anlaşmanın esaslı unsurlarından birinin ihlâl edilmesi –dolayısıyla insan hakları ile ilgili kaydın ihlâl edilmesi- durumunda başvurulacak ihlâl kaydı ise şöyledir:

Eğer herhangi bir taraf diğer tarafın bu Antlaşmanın getirdiği yükümlülükleri yerine getirmediğini düşünürse, uygun önlemler alabilir. Bunu yapmadan önce, acil durumlar hariç, Ortaklık Konseyi’ne Taraflarca kabul edilebilir bir çözüm bulunabilmesi için durumun değerlendirilmesi için gerekli tüm bilgileri sunmalıdır.

Önlemlerin seçilmesinde öncelik Antlaşmanın işlemlerini en az bozacak olana verilmelidir. Bu önlemler Ortaklık Konseyi’ne ivedi bir şekilde bildirilmeli ve diğer Taraf isterse Ortaklık Konseyine danışılmalıdır.⁶

Avrupa Komisyonu, insan hakları kaydı içeren antlaşmalar bağlamında kaydın ihlâlî durumunda başvurulabilecek önlemleri şu şekilde özetlemiştir (EU 1995): İşbirliği programlarının içeriklerinin ya da kullanılan kanalların değiştirilmesi; kültürel, bilimsel ve teknik işbirliği programlarının azaltılması; ortak Komite toplantısının ertelenmesi; üst düzey ilişkilerin askıya alınması; yeni projelerin ertelenmesi; katılımcının inisiyatiflerini tamamlamanın reddedilmesi; ticari ambargo uygulanması; silah satışının askıya alınması, askeri işbirliğinin askıya alınması; işbirliğinin askıya alınması.

Bu önlemler özel önem taşıyan olaylar dışındaki durumlarda uygulanacaktır. Komisyon’a göre ihlâl ile gösterilecek tepkinin oranlı olmasının dikkate alınması gerekmektedir. Özel önem durumunda ise hangi önlemlerin alınacağını belirlemek taraflara bırakılmıştır. AB, bugüne kadar oranlılık ilkesinin ne olduğunu açıklığa kavuşturmamıştır. İnsan hakları kaydının uygulamasının geliştirilebilmesi için, ihlâl durumunda temel alınacak ölçütlerin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır (Alston ve Weiler 2000).

⁶ Ör. bkz. Cezayir ile yapılan Ortaklık Antlaşması (EU 2002a).

İnsan hakları kayıtları, AB organları tarafından hazırlanmış ve Ortaklık Antlaşmalarına dahil edilmişlerdir. Hem bu nedenle hem de Akdenizli Ortak Ülkelerin (genel anlamıyla Ortaklık Antlaşması yapılan üçüncü devletlerin) insan haklarına riayetinin AB'den veya Avrupalı Ortak Ülkelerden daha kötü olduğunun düşünülmesi nedeniyle, bu kayıtlar gerek taraflarca gerekse araştırmacılarca, sanki sadece AB tarafına bir hak veriyormuş gibi algılanmaktadır. AB'nin insan hakları kayıtları dışında da insan haklarının üçüncü ülkelerde desteklenmesi ve savunulması yönündeki baskın rolü de, bu anlayışın güçlenmesine neden olmaktadır⁷. Bununla birlikte bu kaydın AB'ye sadece belirli haklar değil aynı zamanda yükümlülükler de veren karşılıklı bir kayıt olduğu unutulmamalıdır.

Bununla birlikte, Ortaklık Antlaşmalarının insan hakları boyutu –etkinliği tartışmalı olmakla birlikte- Avrupa kaynaklıdır; AB'nin son yıllarda geliştirdiği insan hakları politikasının sonucudur. Bunun sonucu olarak bölgedeki insan hakları savunucuları iddialarını AB'ye yönelmiş ve Ortaklık Antlaşmalarını imzalamak suretiyle evrensel insan hakları anlayışı ile uyumlu bir şekilde davranmayı üstlenmiş olan Akdenizli Ortak Ülkelerde gerçekleşen insan hakları ihlallerinin önlenmesi için baskı oluşturulmasını ve siyasal ve ekonomik önlemlerin kullanılmasını talep etmeye başlamışlardır.

Konunun bir başka yönü ise temel insan haklarını devamlı ve önemli bir şekilde ihlâl eden bir devletle böyle bir antlaşma yapılmasının bir çelişki yaratmasıdır. Akdenizli ülkelerin çok iyi bilinen “kötü şöhretlerine” rağmen, AB'nin bu tip antlaşmalar imzalaması paradoksal bir durum olmakla birlikte insan haklarıyla alay etme ya da insan hakları kayıtlarının gelecekte de bir önem taşımayacağına işareti olarak algılanabilir (Thuesen 2000). AB'nin bu soruya yanıtı ise, ortaklık görüşmelerinin insan hakları konularına bağlı olmadığı, çünkü antlaşmaların sonuç olarak harekete geçme araçlarını olanaklı kılacağı şeklinde olmaktadır (Chammari ve Stainer 2000).

İnsan hakları kaydının temel unsur olarak kabul edildiği bir antlaşmanın, insan haklarını ihlâl eden bir devletle imzalanmasının yarattığı çelişkinin yanında, imzalanmış bir antlaşmanın, görüşmeler esnasında taraflarca bilinen insan hakları ihlalleri nedeniyle askıya alınması ya da sona erdirilmesi de bir başka çelişki doğuracaktır. Yine bu bağlamdaki bir başka çelişki ise, işbirliği programlarının amacının bazen doğrudan bazen dolaylı olarak üçüncü devletlerde istikrarın sağlanması, demokrasinin yerleşmesi şeklinde gösterilmesidir. Eğer gerçekten böyle bir amaç güdülüyor ve bu amaca ekonomik yardım ya da işbirliği ile ulaşılması düşünülüyorsa, henüz şartlar oluşmamışken Akdenizli Ortak Ülkelerin ekonomik gelişmelerine yardımcı olacak –insan hakları ve demokratik ilkelere riayetinin sağlanması için önemli bir etken olarak kabul edilen- programların yine bu nedenlerle askıya alınması birbirleriyle tutarsız davranışlar olarak göze çarpmaktadır.

⁷ Böyle bir algının örneği olarak Thuesen'in (2000) ortaklık antlaşmalarıyla ilgili bir ifadesinin dikkat çekici olduğunu düşünüyorum. Thuesen “antlaşmalarda temel unsur olarak belirlenen insan hakları kayıtlarının AB'ye uluslararası hukuk altında bir yetki verdiği”ni söylerken hemen iki cümle sonra bu kaydın teorik olarak karşılıklı olduğunu belirtmektedir.

3.2.1.2. İsrail-Arap Anlaşmazlığı ve Süreç

Barselona Konferansı'nın, İsraili temsilcileri Suriyeli ve Lübnanlı temsilcilerle uzun süreden beri bir araya getiren ilk toplantı olduğu da işaret edilmesi gereken bir noktadır. Zira, bazı araştırmacılar farklı düşünmekle birlikte, özellikle AB tarafı bunu siyasal alanda ulaşılan büyük bir başarı olarak vurgulamıştır (Marks 1996; EU 2000a). Salame'ye (1999) göre, “[Suriye ve Lübnan] Barselona'ya açıkça ekonomik ve mali çıkarlarının, İsrail'in de katıldığı bir sürece katılmaya olan isteksizlerine ağır basması nedeniyle gelmişlerdi”. Ancak Lübnan ve Suriye temsilcileri, Filistin sorunu nedeniyle 2002 Nisan'ında gerçekleştirilen Valensiya Avrupa-Akdeniz Konferansı'na Filistin sorunu nedeniyle katılmamışlardır (EU 2002b).

3.2.1.3. Avrupa-Akdeniz Barış ve İstikrar Şartı

Katılımcılar, uzun vadede bir Avrupa-Akdeniz Pakti'nin kurulması olasılığı da dahil olmak üzere güvenlik ve istikrar artırıcı önlemlerin alınmasına da karar vermişlerdir. Ne var ki 'pakt' düşüncesi, Akdenizli katılımcıların kendilerini hukuken bağlayacak bir metni imzalamaya konusundaki isteksizlikleri nedeniyle 'Şart'a dönüşmüştür. Bu değışime paralel olarak Avrupa-Akdeniz Barış ve İstikrar Şartı'nın ana hatları 1999 Stuttgart Konferansı'nda belirlenmiştir. Bu Şart, “güvenlik konularında işbirliğinin sağlanmasıyla gerginlikleri ve krizleri önleme ve barış ve istikrarı sağlama amacı güden”, katılımcıları siyasal ve ahlaki olarak bağlayan bir metin olacaktır (EU 2000a; Attiná 2000). Şart'ın temel unsurları şöyle sıralanabilir (EU 2001a): Hukuken değil siyasal olarak bağlayıcılık; karar alma konusunda uzlaşma kuralının geçerliliği; siyasal konulara ve güvenlik konularına yönelmiş fakat aynı zamanda siyasal konuları ve güvenlik konularını ilgilendirdiği kadarıyla ekonomik, toplumsal, kültürel ve beşeri alanlarında kapsanması; insan hakları, demokrasi, hoşgörü ve karşılıklı anlayışın desteklenmesi; organize suçlar, terörizm ve kitle imha silahlarında silahsızlanma konularında işbirliğinin öngörülmesi.

Avrupa tarafının yoğun ısrarına rağmen Kasım 2000'deki Marsilya Dördüncü Avrupa-Akdeniz Bakanlar Toplantısı'nda da bu şart kabul edilememiş (EU 2000b), Valensiya'daki Beşinci Toplantının sonuç bildirgesinde ise, konuya işaret dahi edilmemiştir (EU 2002b).

Güvenlik ve istikrar artırıcı önlemler olarak şu faaliyetlerin gerçekleştirilmesine karar verilmiştir (EU 2001b): Diplomatların belirlenecek bir merkezde eğitimi ve bilgilendirilmesi için seminerler düzenlenmesi; dış politika enstitüleri arasında bir ağ kurulması; doğal ve insan eseri felaketlere karşı sivil savunma kurumları arasında işbirliği kurulması; insan hakları, silahsızlanma, insancıl hukuk konusundaki uluslararası anlaşmalar hakkında bilgi alış veriş.

3.2.2. İkinci Bölüm: Ekonomik ve Mali Ortaklık

AB ve Akdenizli ortaklar arasında ve ortakların kendi aralarındaki serbest ticaretin kademe olarak sağlanmasıyla paylaşılan bir refah alanı yaratılması; ortakların ekonomik değışimlerinin sağlanması ve bu değışim sonucunda karşılaşabilecekleri toplumsal ve ekonomik sorunların çözülmesi için AB tarafından mali destek sağlanması.

“Yoksulluğun azaltılması”, AB tarafından temel amaç olarak sunulmaktadır (EU 2001a). Dolayısıyla serbest ticaret ve yapısal iyileştirme ilkelerine dayanan ekonomik sepet inisiyatifin merkezini oluşturmaktadır⁸.

AB desteği, Avrupa Yatırım Bankası (AYB) kaynaklı kredilerle birlikte temel olarak MEDA mali programı (bkz. ileride 4.3.) ile sağlanmakta ve çerçevesi Avrupa-Akdeniz ortaklık antlaşmaları ile belirlenmektedir. Bu antlaşmaların en önemli hükümleri antlaşmanın yapıldığı ortak devlet ile AB arasında serbest ticaretin kurulmasıdır. Bu nihai olarak kurulması planlanan çok taraflı serbest ticaret bölgesi için bir atlama taşı hükmündedir (Joffé 2000; EU 2000a).

Ne var ki, bu yeni ortaklık antlaşmaları AB ile Akdeniz ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler açısından bir devrim niteliği taşımamaktadır. Akdeniz ülkelerinden AB'ye yapılacak ihracat açısından tarım ürünlerindeki kotalar –CAP ilkelerinin sonucu olarak- halen varlığını sürdürmektedir. Sınırsız geçiş ancak petrol, doğal gaz ve fosfat gibi hammaddeler için söz konusudur (Joffé 2000). Minasi (1998), sanayi ürünleri ticaretindeki liberalizasyon ile tarım ürünleri ticaretindeki liberalizasyon arasındaki, Ortaklık metinleriyle belirlenen aşamalarında göze çarpan belirgin farkın, projenin en büyük handikapı olduğunu, böyle bir politikanın, Ortaklığın başarısızlıkla sonuçlanmasına dahi yol açabilecek ekonomik ve siyasal sonuçları olabileceğini söylemektedir. Şüphesiz ki bu durum, AET döneminde yapılan hataların tekrarlandığını izlenimini doğurmaktadır.

Eski politikanın olumsuz sonuçlarını bertaraf etme amacıyla yaratılmış olan yeni politika, yani Avrupa-Akdeniz Ortaklığı, olumlu bir değişiklik getirememiştir. AB tarafından sıkça dile getirilen ‘ortakların projeye katılma arzuları’, sanki bu sorunların ortaklar tarafından ciddiye alınmadığı gibi izlenime neden olmaktadır; ancak gerçek, ortakların, AB'nin önerilerine koyduğu projeden başka bir seçenekleri olmadığıdır (ibid).

Serbest ticaret konusundaki bir başka sorun ise, serbest ticaret ile birlikte arzulanan “refah”ın güney Akdeniz’e gelip gelmeyeceğidir. Ne yazık ki cevap çok açık değildir. Akdeniz ülkelerindeki yerel sanayiinin zayıflığı nedeniyle bunların AB sanayisi ile rekabet edemeyerek büyük ölçüde çökeceği iddia edilmektedir (Marks 1996; Selim 1999; Salame 1999). Örneğin Tunus için yapılan bir araştırmada, GSMH'nin %58'inin serbestleşmeden etkileneceği, 2000 civarında şirketin iflas edeceği, diğer bir 2000 kadar şirketin çok zor durumlarla karşı karşıya geleceği ve ancak 2000 civarında şirketin rekabete devam edebileceği tahmin edilmektedir (Minasi 1998).

AB'nin çizdiği iyimser tabloyu bulanıklaştıran diğer bir etken de, bölgenin demografik verileridir. Akdeniz ülkelerindeki nüfus artışının, 1990-2010 arasındaki dönem için ortalama %50'lik bir artış göstereceği tahmin edilmektedir. Buna ek olarak, ekonomik liberalleşmenin de işsizlik oranlarında bir artışa neden olacağı düşünülürse, Dünya Bankasının ve Avrupa Komisyonunun hazırladığı raporlarda yer alan, “*bölgeyle AB arasında 1995'te 1'e 10 olan refah farkının, 2010'da 1'e 20 olacağı*”na ilişkin tahminlere inanmak, Avrupa-Akdeniz Ortaklığı çerçevesinde gerçekleştirilen sınırlı yardımların, bölgedeki refahın yükseltilmesine ve Akdeniz'in iki bölgesi arasındaki zenginlik farkının kapatılmasına yol açacağına ilişkin iddialara inanmaktan çok daha kolay görünmektedir (Parfitt 1997).

⁸ Avrupa Komisyonunun Dış İlişkilerden sorumlu üyesi Chris Patten (2001) bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Ekonomik ve mali konular elbette ki Ortaklığın merkezinde yer almaktadır". Bkz. Kienle 1998; Joffé 2000.

3.2.3. Üçüncü Bölüm: Toplumsal, Kültürel ve Beşeri Konularda Ortaklık

Bölgedeki toplumlar arasında karşılıklı anlayışın artırılması ve insan kaynaklarının geliştirilmesi ve değişimi ve sivil toplulukların ve toplumsal kalkınmanın desteklenmesiyle özgür ve verimli bir sivil toplumun kurulması.

Ortaklık, bölgedeki halklar arasındaki karşılıklı anlayışın artırılmasını amaçlamıştır. Sivil topluluklar arasında gerçekleştirilecek işbirliği ise bunun için bir köşe taşı olarak görülmektedir. Bu alandaki işbirliğinin farklı kapsamdaki konularda yapılması amaçlanmaktadır. Bölgesel düzeyde hali hazırda yürütölmekte olan üç program vardır (EU 2000a):

- Avrupa-Akdeniz Kültürel Mirası Koruma (Euromed Heritage), Avrupa-Akdeniz kültürel mirasının korunmasını ve geliştirilmesini amaçlamaktadır.
- Avrupa-Akdeniz Görsel-İşitsel Programı (Euromed Audiovisual), radyo, televizyon ve sinema alanlarındaki Avrupa-Akdeniz görsel-işitsel işbirliği projelerini desteklemektedir.
- Gençlerin değişimi alanında Avrupa-Akdeniz Gençlik Eylem Programı (Euromed Youth), gençlerin toplumsal hayata ve iş hayatına entegrasyonlarını kolaylaştırmayı ve Akdenizli sivil toplumların demokratikleşmesini amaçlamaktadır.

Ortaklığın bu kısmı, kültürlerarası anlayışın artırılması, önyargıların ortadan kaldırılabilmesi için çok önemli adımların atılabileceği bir alanı kapsamaktadır. Gerek Avrupa'da İslam, gerekse Arap-Müslüman ölkelerde Batı hakkında sahip olunan yanlış fikirler, gerçekleştirilecek programlarla zihinlerden, en azından gelecek nesillerin zihinlerinden silinebilir. Yukarıda değindiğimiz yürütölen projelere ek olarak bir MED-Kültür programının başlatılması yerinde olacaktır. Bu bağlamda AB'nin, Avrupa'daki ilköğretim kitaplarındaki ırkçı, tek yanlı bakışı ortadan kaldırmaya yönelmiş projeleri desteklemesi, Akdeniz'de konuşulan dillerin öğrenilmesini, Akdeniz/İslam kültürünü yansıtan temel yapıtların Avrupa dillerine çevrilmesini, okul ve öğrenci değişimi programlarını, kardeş okul ve şehir uygulamalarını, üniversite çevrelerinde Akdeniz hakkında programların açılmasını, bilimsel bilgi ağlarının kurulmasını desteklemesi önerilebilir. Pek tabii, aynı yöndeki programların Akdeniz ölkelerinde de yapılması sağlanmalıdır; ancak bu konuda asıl sorumluluk, 'daha zengin' olan AB'dedir (Khader 1999).

4. AVRUPA-AKDENİZ ORTAKLIĞININ YAPISI VE İŞLEYİŞİ

4.1. Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansları

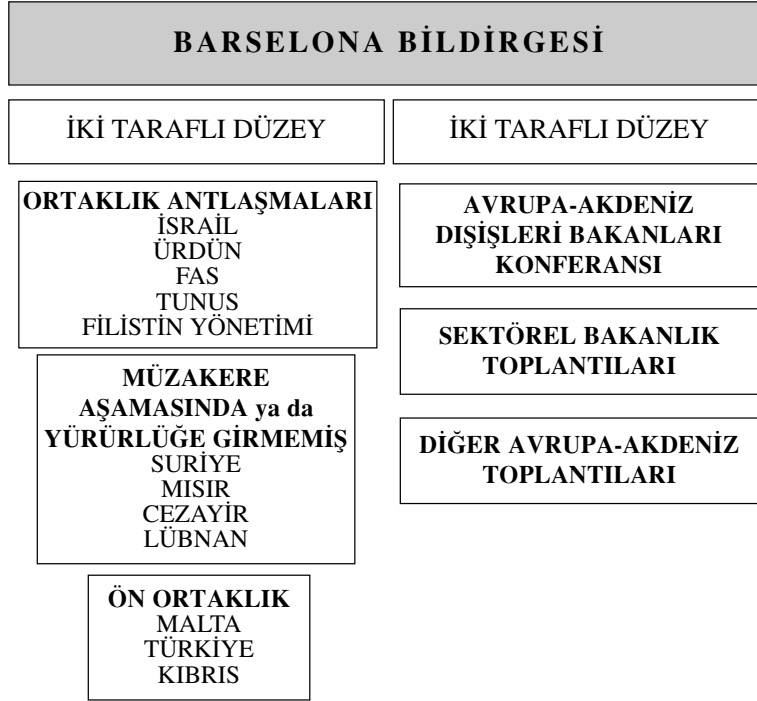
Konferans katılımcıları "*Bildirgenin uygulanmasını takip etmek ve ortaklığın amaçlarına ulaşılması için gerçekleştirilecek eylemleri belirlemek amacıyla*" bakanlar düzeyinde periyodik olarak toplanmayı kararlaştırmışlardır. Barcelona Konferansı'ndan bugüne kadar beş Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı gerçekleştirilmiştir:

- Malta Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı, Nisan 1997
- Palermo (ad hoc) Avrupa Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı, Haziran 1998

- Stuttgart Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı, Nisan 1999
- Marsilya Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı, Kasım 2000
- Brüksel Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı, Kasım 2001
- Valensiya Avrupa-Akdeniz Dışışleri Bakanları Konferansı, Nisan 2002

Toplantıların sırayla Güney ve Kuzey’de yapılması düşüncesi bazı Arap ülkelerinin İsrail hükümetinin temsilcilerini Arap topraklarında misafir etmek istememelerinden dolayı gerçekleştirilememiştir (Chammari ve Stainer 2000).

Moritanya (özel konuk), UMA (Arap Mağrib Birliği, gözlemci), Arap Ligi (Avrupa-Arap Diyalogu, gözlemci) ve Libya (Stuttgart Konferansından itibaren gözlemci) da konferanslara katılmaktadırlar. Stuttgart Toplantısında Başkan’ın özel konuğu sıfatıyla toplantıya katılan Libya’nın Barselona Süreci’ne katılabilirliği onaylanmıştır. Bunun için öngörülen koşullar, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından, Libya’ya uygulanan yaptırımların kaldırılması ve Libya’nın Barselona acquis’ini kabul etmesidir.

Şekil 1. Avrupa-Akdeniz Ortaklığının Yapısı

Kaynak: Chammari ve Stainer 2000. İlgili tablonun güncellenmiş şekli.

4.2. Barcelona Konferansı için Avrupa-Akdeniz Komitesi

Barcelona Bildirgesiyle birlikte "Avrupa Birliđi Troikasý ve Akdenizli ortakların birer temsilcisinin katılımıyla üst düzey yetkililerden oluşacak olan" bir "Barcelona Süreci için Avrupa-Akdeniz Komitesi" kurulmuştur. Bu komite, "Dışışleri Bakanları'nın toplantılarına hazırlık yapmak, Barcelona süreci ve bütün bileşenlerinin izleme çalışmalarının envanterini çıkarıp bunları değerlendirmek ve çalışma programını güncellemek amacıyla düzenli aralıklarla toplanacaktır".

Komite her üç ayda bir düzenli toplantılar yapmaktadır. Komite "süreç içerisinde hız kazanılması, anlaşma sonrası faaliyetlerin izlenmesi ve bir bütün olarak Barcelona Süreci içerisindeki inisiyatiflerin değerlendirilmesi için bir merkezdir" (EU 1999).

4.3. MEDA Programı

Avrupa Komisyonu tarafından yönetilen MEDA Programı Barcelona Sürecinin uygulanmasının temel mali aracıdır. MEDA Programı ile birlikte Ortaklığın kuruluş amaçlarının kolaylaştırılması amaçlanmıştır: 2010 itibarıyla Akdenizli ortaklar ve Avrupa Birliği arasında bir serbest ticaret bölgesinin kademeli olarak kurulması.

AB'nin MEDA I (1996-1999) ve MEDA II (2000-2006) uyarınca taahhütte bulunduğu miktarlar sırasıyla 3,435 milyon Euro ve 5,350 milyon Euro'dur (EU 2000c). MEDA I'in öngördüğü miktar oldukça yüksek olsa da, ödemeler ancak bu miktarın %26'sına ulaşabilmiştir (EU 200d).

MEDA programı, "ekonomik toplumsal yapılarını yenilemeyi taahhüt eden ortakların gösterecekleri çabaları desteklemek ve ekonomik gelişim sonucunda ortaya çıkabilecek her türlü toplumsal ya da çevresel sonucu azaltmak" amacını gütmektedir (EU 1996).

MEDA programı bir taraftan ekonomik gelişmeyle ilgili ve sosyo-ekonomik dengenin kurulmasını (yapısal düzenleme ve özel sektörün gelişmesi için destek) ve sivil toplumun güçlendirilmesini sağlayacak iki taraflı projeleri desteklerken diğer taraftan da Barcelona Bildirgesindeki çalışma programında değinilen bölgesel projelerin finansmanını sağlamaktadır. MEDA I kaynaklarının yaklaşık %86'sı iki taraflı işbirliğine, %12'si de bölgesel işbirliğine yönlendirilmiştir (EU 2000d). İki taraflı projeler Akdenizli ortakların Kıbrıs, İsrail ve Malta dışındaki dokuz üyesini kapsamaktadır. Bölgesel projeler ise tüm ortaklara açıktır.

4.4. Avrupa-Akdeniz Ortaklık Antlaşmaları

İki taraflı düzeyde Avrupa-Akdeniz Ortaklığı'nın, Avrupa Birliği ile daha önceden katılım öncesi antlaşmaları imzalamış olan Kıbrıs, Malta ve Türkiye dışındaki Akdenizli ortaklarla sonuçlandırılacak olan Avrupa-Akdeniz Ortaklık Antlaşmaları ile yürütülmesi öngörülmüştür. Ortaklık antlaşmaları 1970'lerde imzalanan işbirliği antlaşmalarının yerini almış ve bu antlaşmalarda öne çıkan ticari konulardan daha geniş bir yaklaşıma sahip olunması amaçlanmıştır (Chammari ve Stainer 2000).

İmzalanmış ya da halen görüşme aşamasında olan antlaşmaların amacı “*ortak ilgi alanına giren konularda siyasi bir diyalogun başlatılması, makro-ekonomik bir politikayı, on iki yıllık bir geçiş döneminden sonra tamamen gerçekleştirilmesi gereken bir serbest ticaret bölgesinin kademeli olarak kurulmasını içine alan ekonomik diyalogun başlatılması, MEDA Programı aracılığıyla ‘ortaklık tedbirleri’ nin kurulması, özellikle, işçiler, işyerleri, eşit muamele, toplumsal bütünleşme, kadının rolü konularında diyalog başlatılması*” olarak belirlenmiştir (ibid).

Şu ana kadar Cezayir, Fas, Filistin Yönetimi, İsrail, Lübnan, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün’le ortaklık görüşmeleri sonuçlandırılmış ve antlaşmalar imzalanmıştır.⁹ Bu antlaşmalardan Fas, Filistin, İsrail, Tunus ve Ürdün’le imzalanmış olanlar yürürlüğe girmiş, diğerleri ise ulusal parlamentolarda, Avrupa Parlamentosunda ve AB üyesi ülkelerin ulusal parlamentolarında onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir.

Antlaşmaların, imzalanmalarından sonra yürütülmesine ilişkin olarak Ortaklık Konseyi ve Ortaklık Komitesi kurulmaktadır. Konsey, Dışişleri Bakanları, AB Komisyonu temsilcileri ve imzacı Akdenizli ortak ülke tarafından atanan bakanlardan oluşmaktadır. Ortaklık Komiteleri ise AB Konseyi ve Komisyonundan ve ilgili hükümetten üst düzey yetkililerden oluşur. Komite, Antlaşmanın yürütülmesinden sorumludur. Ortaklık Konseyi ve Ortaklık Komitesince alınan kararlar tarafları bağlamaktadır.

Tablo 2. Avrupa-Akdeniz Ortaklık Antlaşmaları Görüşmelerinin Gelişimi

Akdenizli Ortak Ülke	Görüşmelerin Tamamlanması	Antlaşmanın İmzalanması	Yürürlüğe Giriş
Cezayir	Aralık 2001	Nisan 2002	-
Fas	Kasım 1995	Şubat 1996	Mart 2000
Filistin Yönetimi	Aralık 1996	Şubat 1997	Haziran 1997
İsrail	Eylül 1995	Kasım 1995	Haziran 2000
Lübnan	Haziran 2002	Haziran 2002	-
Mısır	Haziran 1999	Haziran 2001	-
Suriye	Devam ediyor	-	-
Tunus	Haziran 1995	Haziran 1995	Mart 1998
Ürdün	Nisan 1997	Kasım 1997	Mayıs 2002

Kaynak: EU 2001b. İlgili tablonun güncellenmiş şekli.

Avrupa-Akdeniz Ortaklık Antlaşmaları, Barcelona Bildirgesi ve Çalışma Programı ile öngörülen ortaklık ve işbirliği projelerinin en etkin bir biçimde devam ettirilebilmesi,

⁵ İmzalanan Ortaklık Antlaşmaları için (Mısır hariç) bkz. EU 2002c.

2010 yılında kurulması planlanan serbest ticaret bölgesinin işlerliğe geçirilebilmesi için, AB ile Ortak Ülkeler arasındaki en önemli araçtır. Ancak bu süreç çok uzun sürmüş, 1997'de Ürdün'le imzalanan anlaşma ancak 2002'de yürürlüğe girebilmiş, Kuzey Afrika ve Arap ülkeleri içerisinde önemli bir konuma sahip olan Mısır'la yapılan anlaşma 2001'de tamamlanabilmiş, ancak henüz yürürlüğe girmemiş, Cezayir ve Lübnan'la yürütülen görüşmeler ise 2002'de tamamlanabilmiştir. Suriye'yle yapılan görüşmeler ise halen devam etmektedir. Bu süre, hiç şüphesiz beklenenden çok daha uzun olmuş, hem katılımcıların hem de araştırmacıların Ortaklığın geleceğine ilişkin karamsar yorumlar yapmalarına neden olmuştur.

4.5. Avrupa Birliği Kurumlarının Barcelona Süreci'ndeki Rolü

AB kurumlarının sürece etkisi bağlamında Avrupa Zirvesi, Avrupa Bakanlar Konseyi, Avrupa Komisyonu ve Avrupa Parlamentosunu ele alacağız. Değişen derecelerde de olsa bu kurumların her birisi Barcelona Sürecine katılmakta ve AB'nin Akdeniz Politikasına katkıda bulunmaktadır.

4.5.1. Avrupa Zirvesi

Avrupa Zirvesi AB üyesi devletlerin hükümet başkanlarından ve Avrupa Komisyonu Başkanı'ndan oluşmaktadır. Birlik içerisindeki karar alma mekanizmasında siyasal bir güce sahiptir. Avrupa Zirvesi toplantıları Başkanlığı elinde bulunduran organizasyonu ile genel olarak yılda iki defa gerçekleşir. Alınan kararlar ya da "başkanlık kararları", AB'nin gelecek 6 aydaki siyasal yönelimini oluşturur. Avrupa-Akdeniz Ortaklığı düşüncesi 1992 Lizbon Avrupa Zirvesi'nden 1995 Cannes'daki Zirve'ye kadar olan kararlarla kurulmuştur. Buna ek olarak Konsey'e Akdeniz ortak stratejisinin değerlendirilmesi görevini vererek, Haziran 2000'de kabul edilen "Akdeniz Hakkında Avrupa Birliği Ortak Stratejisi" (EU 2000e) ile sonuçlanan süreci başlatan da Avrupa Zirvesi olmuştur.

4.5.2. Avrupa Bakanlar Konseyi

Avrupa Konseyi AB'nin temel karar alma kurumudur. 15 üye devletin dış işleri bakanlarından oluşmaktadır. Üye devletlerin çıkarlarını temsil eden Konsey, Birlik yasalarını çıkarır, üye olmayan devletlerle ve uluslararası örgütlerle uluslararası antlaşmalar imzalar ve bütçe kontrolünü gerçekleştirir. Bunun yanında ortak dış politika ve güvenlik politikasının belirlenmesi ve uygulanması ile ilgili kararlar alır. Kolaylıkla anlaşılabilmesi gibi Konsey Barcelona Süreci'nde de merkezi bir rol oynamaktadır.

4.5.3. Avrupa Komisyonu

Avrupa Komisyonu, üye devletlerce atanmış ancak bağımsız olarak görev yapan 20 üye ile çalışır. Mali ve siyasal yönetsel fonksiyonlara sahip, politikaların ilk adımını atan ve politika teklif eden, topluluk hukukunun üye devletlerde doğru bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı kontrol eden ve üye olmayan devletlerle ticari antlaşmaların ve iki taraflı ya

da çok taraflı işbirliği antlaşmalarının müzakerelerini gerçekleştiren bir organ olarak Komisyon, açık bir şekilde AB'nin ve Barselona Sürecinin en önemli aktörüdür. Yukarıda da söylediğimiz gibi Komisyon'un bildirişimi (EU 1994b) Barselona Süreci'nin temelini oluşturmuştur. Barselona Bildirge'sinin hazırlanması da yine Komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir (Barbé 1996). Aynı zamanda Barselona Bildirgesi de Komisyon'a, "Barselona çalışma programından ve "Barselona Süreci İçin Avrupa-Akdeniz Komitesi"nin vardığı sonuçlardan kaynaklanan toplantılar için uygun hazırlık ve izleme çalışmaları" üstlenme görevi vermiştir. Avrupa-Akdeniz Komitesi'ne Komisyon troikası da katılmaktadır. Komisyon Akdenizli Ortak Ülkelerle AB adına müzakereleri devam ettirmektedir. Komisyonun katılımı. Ortaklık Konseyi ve Ortaklık Komitesi'nin çalışmalarına bağlı olarak antlaşmalar yürürlüğe girdikten sonra da devam etmektedir. Birlik bütçesi-ni idaresi altında tutan Komisyon, MEDA Programını da yönetmektedir.

4.5.4. Avrupa Parlamentosu

Avrupa Parlamentosu denetim fonksiyonunun yanı sıra Konseyle birlikte yasama sürecinde yer alır. Avrupa Parlamentosu seçimleri mevcut 626 koltuk için beş yılda bir yapılmaktadır. Uluslararası işbirliği ve ortaklık antlaşmaları ile tüm genişlemeler Parlamentosun onayına bağlıdır. Bu anlamda Avrupa-Akdeniz Ortaklık Antlaşmaları da ancak Parlamentosunun onayından sonra yürürlüğe girmektedir.

Parlamento Mart 2000'deki Akdeniz politikası hakkındaki kararında, Barselona Süreci ile ilgili bazı konulara dikkat çekmiştir (EU 2000f). Parlamento Süreci "verimlilikte yavaş" olmakla eleştirmiş bunun nedenleri olarak "programı etkinleştirecek prosedür ve mekanizmaların idari sorunlarını" ve "Ortadoğu Barış Sürecindeki sorunları, Balkanlardaki krizleri ve Avrupa kurumlarındaki krizleri" göstermiştir. Parlamenta göre "Avrupa-Akdeniz bölgesinin kurulumu sadece serbest ticaret bölgesinin yaratılması üzerine kurulamaz". Bu yorumlar da Komisyonun "Barselona Süreci için Yeni bir Atılım" başlıklı bildirişimini (EU 2000g) hazırlamasına neden olmuştur.

AB organlarının Barselona sürecine katılımlarına genel olarak bakıldığında Avrupa Zirvesi'nin Ortaklığın kurulması ve uygulanması sürecinde politika üretme yetkisini elinde bulundurarak Avrupa Parlamentosuna sınırlı bir etki alanı bıraktığı söylenebilir. Komisyonun dikkate değer rolüne rağmen Ortaklığı asıl yönelimini Zirve kararları doğrultusunda kazanmaktadır. Zirvenin siyasal doğası nedeniyle de üye devletlerin dış politika konusundaki ulusal görüşleri ağır basmaktadır (Thuesen 2000).

5. SONUÇ

AB'nin tüm iyimser söylemlerine rağmen, gerek Ortaklığın doğası, gerekse işleyişinde görülen aksaklıklar, Ortaklığın geleceği konusunda soru işaretleri uyandırmaktadır. İlk göze çarpan nokta, Ortaklık için önemli bir sınav niteliğinde olan Avrupa-Akdeniz Barış ve İstikrar Şartının bir türlü sonuçlandırılmamış olmasıdır. Özellikle AB tarafı, Marsilya Konferansı'nda (Kasım 2000) Şart'ın kabul edilmesi için büyük çaba göstermişse de, Arap ülkelerinin etkisiyle, Şart üzerindeki çalışmaların devam etmesine karar verilmiş-

tir. Bölgesel nitelikte siyasal adımların atılmamasının merkezinde, 22-23 Nisan 2002 tarihinde Valensiya'da gerçekleştirilen Dışışleri Bakanları Toplantısına, Suriye ve Lübnanlı delegelerin, Filistin sorunu nedeniyle katılmamaları bulunmaktadır (EU 2002b). Dolayısıyla, ortaklığın geleceği, öncelikle Ortadoğu Barış Sürecine bağlı görünmektedir. Arap ülkeleri AB'nin Arap-İsrail anlaşmazlığında aktif bir rol almasını isterken, İsrail, ABD'nin aracılığıyla gerçekleşmeyen hiçbir inisiyatifte olumlu bakmamaktadır. Bu bağlamda, AB'nin öngördüğü 'ortak alan', Arap İsrail çatışması nedeniyle büyük yara almıştır. Arap ülkeleri, İsrail'le gerçekleştirilecek hiçbir işbirliği projesine katılmamışlardır ve Filistin sorunu çözülmedikçe de katılacaklarını beklememek gerekir (Calleya 2002).

Sürecin siyasal boyutuyla ilgili olarak dile getirilen önemli eleştirilerden birisi de, AB tarafının insan hakları ve demokratikleşmeyle ilgili tavrıdır. Barselona Bildirgesiyle, insan hakları ve demokratikleşme üzerinde ısrarla durulmuş, ancak Bildirgenin hazırlanmasında ve ilanında AB tarafının bu konuda göstermiş olduğu ısrar, Ortaklığın işleyişini belirleyen Ortaklık Antlaşmalarına ve Sürecin işleyişine yansımamıştır.

Heller (2001) ise, Ortaklığın başarısızlığının nedenlerinin daha derinlerde aranması gerektiğini söylemektedir. Ona göre, daha en başta, bir Avrupa-Akdeniz ortak alanının varlığının kabul edilmesinde hata edilmiştir. Ortaklığın üyeleri, ortak bir kimliğe ya da değerlere sahip değildir. Üyeler, ortak bir geleneği, dili, dini ve hatta tarihsel açıdan yönetsel bir birliği bile paylaşmazlar. Dolayısıyla, bu alanda bölgesel bir işbirliğinin kurulması mümkün değildir.

Ortaklığın ekonomik öngörülleri Arap ortaklar tarafından zayıf ve gerçek dışı olarak görülmekte ve bu ülkeler endüstrileri ve tarım ürünleri için endişe duymaktadırlar. Selim (1999: 156) durumu şöyle özetlemektedir: "*Her ne kadar iki ülke [Fas ve Tunus] AB ile ortaklık antlaşmalarını imzalamışlarsa da, şimdi sürecin güvenilirliği konusunda durumu yeniden gözden geçirmektedirler*".

Ortaklık antlaşmalarının çok uzun sürmesi de, söz konusu sorunların Ortak Üyeler tarafından ciddiye alındığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ortaklık belgelerinde çok açık olarak dile getirilmese de, bölgenin ekonomik olarak kalkınması AB tarafından, demokratikleşme ve insan hakları konusunda ilerleme kaydedilmesi için anahtar rol oynamaktadır. Ortaklığın ekonomik boyutunda yer alan serbest ticaret alanının kurulması ve ekonomik liberalizasyon, bu amaca hizmet etmesi için düşünülmüştür. Ancak bu çözümlerin doğruluğu tartışmalıdır. Gelişmekte olan ya da az gelişmiş devletlerin sanayilerinin liberalizasyon yoluyla gelişmiş devletlerin güçlü sanayileriyle rekabet etmek zorunda kalması, istenen amacın gerçekleşmesi yönünde büyük bir soru işaretidir. Bunun yanında, Dünya Bankası ve IMF'nin toplumsal adaleti destekleyen politikaları hayata geçiremediği de bilinmektedir. Demokrasi ve insan haklarıyla, ekonomik liberalizasyon arasında doğrudan bir bağın kurulamayacağı artık açığa çıkmıştır. Nitekim Brezilya, Şili, Meksika ve Pakistan gibi ülkelerde, ekonomik liberalizasyon, sanayiciler, sivil bürokratlar, ordu ve orta sınıf gibi siyasal olarak baskın grupların lehine işlemiştir. Bu ülkelerde, liberalizasyon politikaları otoriter eğilimleri yoğunlaştırmış, alt sınıfların dışlanmasına ve yabancılaşmasına neden olmuştur (Monshipouri 1998). Aynı politikaların Akdeniz ülkelerinde AB eliyle uygulanmasının da farklı bir sonuç vermesi beklenmemelidir.

Bölgesel işbirliğinin sağlanmasının önündeki bir başka engel de, bölgedeki otoriter rejimlerin dışa açılmaya karşı gösterdikleri dirençte aranabilir. Değer ve güç temelli otoriter rejimler, serbest ticaretin ve yabancı sermaye akışının gereklerini (tekellerin ve ruhsat verme düzenlemelerin kaldırılması, gümrük ve satış vergilerinin azaltılması, yasal güvence ve şeffaflık, özerk sivil toplum örgüt ve kurumları vb.), kendi varlıkları açısından tehlike olarak görmektedirler (Calleya 2002).

Ortaklığın yapısıyla ilgili bir başka eleştiri ise, programın AB'ye ait olması, kuruluşunda ve işleyişinde AB politikalarının temel alınması, dolayısıyla da bir 'Ortaklık'tan değil, AB inisiyatifinden bahsedilmesi gerektiği şeklindedir. Nitekim, karar alma sürecinde AB tarafının ağırlık sahibi olması ve Ortaklığın işleyişinin demokratik niteliklerden ve şeffaflıktan uzak olması bu eleştirileri haklı kılmaktadır. Bu eleştirilere karşı AB tarafı, bir takım yönetsel ve yapısal düzenlemelerle Ortaklığın daha demokratik bir nitelik kazanmasına çalışmaktaysa da, halen giderilmesi gereken pek çok sorunun olduğu belirtilmemiştir.

KAYNAKÇA

- ALIBONI, Roberto (1996) "Collective Political Co-operation in the Mediterranean", *Security Challenges in the Mediterranean Region*, Der.: Roberto ALIBONI, Londra: Frank Cass, , ss. 51-64.
- ALIBONI, Roberto (1991) "European Security Across the Mediterranean", Institute for Security Studies of WEU, Chaillot Paper, <<http://www.weu.int/institute/chaillot/cha02e.html>> (19.03.01)
- ALSTON, Philip ve J.H.H. WEILER (2000): "An 'Ever Closer Union' in Need of a Human Rights Policy: The European Union and Human Rights", *Harvard Jean Monnet Working Papers* 1/99, Cambridge.
- ANDERSON, Ewan ve Dominic FENECH (1994) "New Dimensions in Mediterranean Security", *Mediterranean Politics*, C.1, Der.: Richard GILLESPIE, Pinter – Londra, Fairleigh - Madison, ss. 9-21.
- ATTINÁ, Fulvio (2000) "Partnership and Security: Some Theoretical and Empirical Reasons for Positive Developments in the Euro-Mediterranean Area", *Jean Monnet Working Papers in Comparative and International Politics*, JMWP No 27, Department of Social Science, University of Catania, <<http://www.fscpo.unict.it/EuroMed/jmwp27.htm>> (16.03.01)

- AZZAM, Maha (1996) "Islam: Political Implications for Europe and the Middle East", *The European Union, the IGC and the Mediterranean*, Der.: Peter XUEREB ve Roderick PACE, European Documentation and Research Centre, University of Malta, ss. 89-104.
- BARBÉ, Esther (1996) "The Barcelona Conference: Launching Pad of a Process", *Mediterranean Politics*, C.1, No.1, ss.25-42.
- BIN, Alberto (1997) "'Mediterranean Diplomacy' Evolution and Prospects", *Jean Monnet Working Papers in Comparative and International Politics*, JMWP No. 5, Department of Political Studies, University of Catania, <<http://www.fspco.unict.it/EuroMed/jmwp05.htm> > (16.03.01)
- BRANDTNER, Barbara & ROSAS, Allan (1998) "Human Rights and the External Relations of the European Community: An Analysis of Doctrine and Practice", *European Journal of International Law* (internet edition), C.9, N.3, <<http://www.ejil.org./journal/Vol9/No3/art2.htm>> (15.5.01)
- CALLEYA, Stephen (2002) "European Union Policy Towards The Mediterranean: The Euro-Med Partnership and Region Building", *The Convergence of Civilizations? Constructing a Mediterranean Region Conference*'ta sunulan tebliğ, Lizbon 6-9 Haziran 2002, <<http://ies.berkeley.edu/research/Calleya-EuroMedPartn.pdf>> (25.08.02).
- CHAMMARI, Khemais ve Caroline STAINER (2000) *Guide to Human Rights in the Barcelona Process*, Euro-Mediterranean Human Rights Network (EMHRN), Copenhagen, <http://www.euomedrights.net/english/barcelona-process/civil_society/HR_activities/guide.htm> (04.02.01).
- COULOMBIS, Theodore ve Thanos VEREMIS (1999) "*The Mediterranean In Perspective*", *The Foreign Policies of the European Union's Mediterranean States and Applicant Countries in the 1990s*, Der.: Stellis STAVRIDIS, MacMillian, Londra - St.Martin's, New York, ss. 1-21.
- CRENSHAW, Martha (1994) "Crisis in Algeria", *Mediterranean Politics*, C. 1, Der.: Richard GILLESPIE, Pinter Publishers, Londra – Fairleigh, Madison - Dickinson University Press, ss. 191-212.
- DERISBOURG, Jean Pierre, "The Euro-Mediterranean Partnership After Barcelona", *EuroMed Partnership After Barcelona - DiploProjects*, Online Publications, Mediterranean Academy of Diplomatic Studies, University of Malta, <<http://diplodiplomacy.edu/Publishing/AfterBarcelona/papers/Derisb.htm>> (28/03/01)

- DWYER, Kevin (1991) *Arab Voices – The Human Rights Debate in the Middle East*, Londra ve New York: Routledge.
- The Economist (1995) “A New Crusade”, C. 337-7943, 12 Şubat 1995.
- EL-YAZAMI, Driss (2000) “Human Rights Paradoxes of the Partnership”, *La Lettre #42*, FIDH Newsletter, Kasım, <<http://www.fidh.org/letters/2000pdf/ang/n42uk.htm>> (28/03/01).
- GILLESPIE, Richard (1997) “Northern European Perceptions of the Barcelona Process”, *Estabilidad y conflictos en el mediterráneo*, Revista CIDOB d ‘Afers Internacionals no. 37/1997, <<http://www.cidob.es/Castellano/Publicaciones/Afers/gillespie.html>> (12.03.01)
- HELLER, Mark A. (2001) “Reassessing Barcelona,” *The European Union as a Security Actor in the Mediterranean: ESDP, Soft Power and Peacemaking in Euro-Mediterranean Relations*, Der.: Fred TANNER, Zurich: Spillman und Wenger, ss. 77-82.
- JOFFÉ, George (2000) “Europe and the Mediterranean: The Barcelona Process Five Years On”, The Royal Institute of International Affairs, <<http://www.riia.org/briefingpapers/brief.html>> (11.02.01).
- JOFFÉ, George (1993) “Political Institutions and Political Culture in the Southern Mediterranean”, *The International Inspector*, C. XXVIII, No. 3, ss. 33-51.
- JOFFÉ, George (1998) “The Euro-Mediterranean Partnership: Two Years After Barcelona”, The Royal Institute of International Affairs, Briefing Paper, <<http://www.riia.org/briefingpapers/bp44.html>> (12.03.01)
- JÜNEMANN, Annette (1996) “Europe’s interrelations with North Africa in the new framework of Euro-Mediterranean partnership-A provisional assessment of the Barcelona-concept”, The Third ECSA World Conference: *The European Union in Changing World*’de sunulan tebliğ, Brussels, <<http://www.ecsanet.org/conferences/3eccsaworld.htm>> (10.02.01)
- KHADER Bichara (1999) “The Euro-Mediterranean Partnership: A Singular Approach to a Plural Mediterranean”, *Islam Modernism and the West*, Der.: Gema Martín Muñoz, Londra ve New York: I. B. Tauris Publishers, ss. 47-64.

- KIENLE, Eberhard (1998) "Destabilization through partnership? Euro-Mediterranean Relations after the Barcelona Declaration", *Mediterranean Politics*, C.3, N.2, ss. 1-20.
- LISTER, Marjorie (1997) *The European Union and the South: Relations with Developing Countries*, New York: Routledge.
- MAESTRO, Javier (2001) "The Euro-Mediterranean Process and the Northern Dimension: A Comparative Approach", *The Future of the Barents Euro-Arctic Co-operation and the Northern Dimension of Europe* konulu seminerde sunulan tebliğ, Björkliden, İsveç, 14-17 Haziran, <<http://www.bd.lst.se/dimensionen/rapport/9.pdf>> (20.06.02)
- MARKS, Jon (1996) "High Hopes and Low Motives: The New Euro-Mediterranean Partnership Initiative", *Mediterranean Politics*, C.1 N.1, 1996, ss.25-42.
- MARSH, J.S. (1976) "The Common Agricultural Policy and the Mediterranean Countries", *The EEC and the Mediterranean Countries*, Der.: Avi SHLAIM ve G.N. YANNOPOULOS, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 75-98.
- MINASI, Nicola (1998) "The Euro-Mediterranean Free Trade Area and its Impact on the Economies Involved", *Jean Monnet Working Papers in Comparative and International Politics*, No: 16.98, Department of Social Science, University of Catania, <<http://www.fscpo.unict.it/EuroMed/jmwp16.htm>> (17.04.02)
- MONSHIPOURI, Mahmood (1998) *Islamism, Secularism and Human Rights in the Middle East*, Londra: Lynne Rienner Publishers.
- PARFITT, Trevor (1997) "Europe's Mediterranean Designs: An Analysis of the Euromed Relationship with special reference to Egypt", *Third World Quarterly*, C. 18, S. 5.
- POMFRET, Richard (1986) *Mediterranean Policy of the European Community*, Londra: Macmillian.
- SALAME Ghassan (1999) "Europe and the Mediterranean: The Future of the Barcelona Process", Robert Schuman Centre tarafından düzenlenen Mediterranean Programme'min açılış konuşması, <<http://www.iue.it/RSC/MED/Salame.htm>> (1/23/01)
- SELIM, Mohammad El-Sayed (1999) "Arab Perceptions of the European Union's Euro-Mediterranean Projects", Der.: Stephen J. BLANK, *Mediterranean Security into the Coming Millennium*, Carlisle: Strategic Studies Institute (SSI), US Army War College, ss. 143-157.

- SHAW, Malcolm N. (1991) *International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SPENCER, Claire (1996): "Islamism and European Reactions: The Case of Algeria", *Mediterranean Politics*, C. 2, Der.: Richard GILLESPIE, Pinter, Londra, 1996, ss. 121-138.
- THUESEN, Frederick (2000), "The Role of Human Rights in EU's Mediterranean Policy: Setting Article 2 in Motion", Euro-Mediterranean Human Rights Network (EMHRN), Copenhagen, <http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/civil_society/HR_activities/article2.htm> (04.02.01).
- TOVIAS, Alfred (1996) "The EU's Mediterranean Policies Under Pressure", *Mediterranean Politics*, C. 2, Der.: Richard GILLESPIE, Londra: Pinter, ss. 9-25.
- WAITES, Neville ve Stellis STAVRIDIS (1999) "*The European Union and Mediterranean Member States*", *The Foreign Policies of the European Union's Mediterranean States and Applicant Countries in the 1990s*, Der.: STAVRIDIS, Stellis, Londra: MacMillian –New York: St.Martin's, ss. 22-39.
- XENAKIS, Dimitris K. (1999) "From Policy to Regime: Trends in Euro-Mediterranean Governance", <<http://www.geocities.com/CapitolHill/Senate/7285/cria.htm>> (13.03.01).

Avrupa Birliği Belgeleri

- Barcelona Bildirgesi ve Çalışma Programı*, Kasım 1995, Barcelona, <<http://www.del-tur.cec.eu.int/i-barselona.html>> (20.08.02)
- Barcelona Declaration and Work Programme, December 1995, Barcelona, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/bd.htm> (20.08.02)
- EU (1994a) Corfu European Council Presidency Conclusions, Haziran 1994, <http://www.europarl.eu.int/summits/cor1_en.htm> (14.02.01).
- EU (1994b) Communication from the EU Commission to the Council and the European Parliament, COM(94) 427 final, Kasım 1994, <[http://www.euromed.net/activities/conferences/malta/documents/EU94\(427\).html](http://www.euromed.net/activities/conferences/malta/documents/EU94(427).html)> (29.03.01)
- EU (1994c) Essen European Council Presidency Conclusions, Kasım 1994, <www.europarl.eu.int/summits/ess1_en.htm> (14.02.01)

* Metin içerisinde Bildirge'den yapılan alıntılarda orjinal metin esas alınmıştır.

- EU (1995) Communication on the Inclusion of Human Rights Clauses in Agreements between the EU and Third Countries, COM(95) 216, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/human_rights/doc/com95_216_en.pdf> (17.03.01).
- EU (1996) The MEDA Regulation, Council Regulation (EC) No 1488/96 of 23 July 1996 on financial and technical measures to accompany (MEDA) the reform of economic and social structures in the framework of the Euro-Mediterranean partnership, Official Journal, L 189, 30/07/1996.
- EU (1999) Stuttgart Third Euro-Mediterranean Conference Conclusions, 1999, Euro-Med 3/99 DG E II, 21 April 1999.
- EU (2000a) The Barcelona process, five years on: 1995–2000, European Communities, Luxemburg, 2000, <http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/EU_initiatives/Commission/FIVEYEARSON.htm> (04.02.01).
- EU (2000b) Marseille Fourth Euro-Mediterranean Conference Presidency Conclusions, EuroMed Report, Issue 19, 22 November 2000, <http://europa.eu/comm/external_relations> (11.02.01).
- EU (2000c) MEDA II Regulation, The European Council Regulation (EC) No 2698/2000 of 27 November 2000.
- EU (2000d) Report from the Commission, Annual Report of the MEDA Programme 1999, Brussels, 20.12.2000 COM(2000) 472 final, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/med_mideast/euro_med_partnership/meda/report1999_en.pdf> (11.03.01).
- EU (2000e) Common Strategy of the European Council on Mediterranean, 2000/458/CFSP, Official Journal of the European Communities, L183, 22.07.2000, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/common_strategy_med_en.pdf> (14.08.02).
- EU (2000f) European Parliament Resolution on Mediterranean Policy, 30 March 2000, <<http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/>> (12.03.01).
- EU (2000g) Communication from the Commission to prepare the Fourth Meeting of Euro-Mediterranean Foreign Ministers - Reinvigorating the Barcelona Process, COM(00) 497 final, 2000, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/med_mideast/euro_med_partnership/reinvigorate_barcelo_proc_index.htm> (17.02.01)

- EU (2001a) Communication from the Commission, The European Union's Role in Promoting Human Rights and Democratization in third Countries, COM(2001) 252 final, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/human_rights/news/ip_01.htm> (11.05.01)
- EU (2001b) Information Notes on Euro-Mediterranean Partnership, European Commission, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/med_mideast/euro_med_partnership/brochures/infonotes_en.pdf> (1.24.01)
- EU (2001c) Statistics in Focus, External Trade, Theme 6-7/2001, EuroStat, <http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-product/EN?catalogue=Eurostat&product=KS-NO-01-007-__-I-EN&mode=download> (12.06.03)
- EU (2002a) The Euro-Mediterranean Agreement establishing an Association between the European Community and its Member States, of the one part, and the People's Democratic Republic of Algeria, of the other part), Madde 104, Council of the European Union, 6876/02, 12 Nisan 2002, Brüksel, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/algeria/docs/assoc_art.pdf> (28.08.02).
- EU (2002b) Vth Euro-Mediterranean Conference of Foreign Ministers Presidency Conclusions, Valencia, 22-23 Nisan 2002, <http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/conf/val/concl.htm> (27.08.02)
- EU (2002c) "The Euro-Mediterranean Partnership – Bilateral Relations", <http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/bilateral_relations.htm> (23.08.02).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler

Yrd.Doç.Dr. Esra YAKUT*
Anadolu Üniversitesi
Hukuk Fakültesi

Öz: Çalışma, Osmanlı Devleti'nde önemli dinî yetkiler üstlenmiş bulunan merkez ve taşra müftülerinin, görev ve yetki farklılaşmasını ortaya koymaktadır. Bu amaçla, din-devlet ilişkilerinin sorgulanmaya başlandığı, hatta yeniden düzenleme girişimlerinin yapıldığı bir süreç olan, II. Meşrutiyet Dönemi ele alınmıştır. Bu dönemde konuyla ilgili gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler incelenerek, özellikle adalet ile din işlerinin birbirinden ayrılması çabaları üzerinde önemle durulmuştur. Ayrıca müftülerin üstlenmiş oldukları dinî sorumluluklar nedeni ile halk üzerinde bıraktıkları manevî etki düşünülerek, emeklilik ve askerlikleri ile ilgili alınan erteleme kararları ve toplumsal statülerinin belirlenmesi açısından önemli rol oynayan maaşlarının yeniden tesbiti konuları da açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: : Müftü, Fetva, Diyanet, Kaza.

THE REGULATIONS MADE IN THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA CONCERNING THE MUFTİS

Abstract: The study tries to examine the changes in the responsibility and authority of the central and provincial muftis who have had important religious duties in the Ottoman Empire. For this purpose, the Second Constitutional Era, which is a period in which the relationship between state and religion was beginning to be questioned and even when new efforts for regulation were being made, has been analysed. In this period, by assessing the regulations made concerning the subject, attempts for the separation of the judicial and religious affairs have been particularly emphasized. Moreover, by considering the moral effect the muftis leave upon the people due to their religious duties, we have tried to examine the decisions taken for the postponement of retirement and military service of the muftis and we have also endeavored to explain the subject of reestablishing the salary of muftis which play an important role in the defining of their social class.

Key words: Mufti, Fatwa, Religious Affairs, Judiciary.

* Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı 26470/ESKİ-ŞEHİR
Tel: 0-222-3350580
Elektronik Posta: eyakut@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

İslâm Hukuku'nda, kendilerine yöneltilen hukukî ve dinî sorulara “fetva” yoluyla yanıt veren görevlilere, “müftü” adı verilmiştir. Müftüler, İslâm Adliye Teşkilatı'nda yargı organının başında yer alan kadıların, en başta gelen yardımcıları ve danışmanlarıdır¹. Fetva verecek şahıslarda, kadıdan farklı olarak, özgür ve erkek olma vasıfları aranmamıştır. Yani kölelerin ve kadınların da, fetva verebilecek ehliyet ve özelliklere sahip olmaları durumunda, müftü olmalarında sakınca görülmemiştir².

İslâm Tarihi'nde ilk müftü, Hz.Muhammed'dir. Hz.Muhammed, İslâm Devleti'nin kurulmasından sonra eğitmiş olduğu yedi kişiye fetva verme yetkisini tanımıştır. Peygamberin ölümünden sonra, Hz.Ebubekir döneminde, kadılık ve müftülük görevleri valilerde toplanmış olmakla birlikte, ayrıca fetva veren müftülere de rastlanmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında ise, İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesi sonucunda yapılacak işlerin artması nedeniyle, fetva ve yargılama yetkileri birbirinden ayrılarak, farklı kişilerin sorumluluğuna verilmiştir³. Dört Halife Dönemi'nin sonuna kadar, yargılama sırasında ortaya çıkan sorunlar müftülere danışılarak çözüme kavuşturulmuştur⁴.

Emevi Devleti'nin kurulmasından sonra da kadılar, yargılama yetkilerini kullanmaları sırasında, hukukî hataların ortaya çıkışını engellemek amacı ile sık sık müftülere danışmışlardır. Hatta, müftülerin danışmanlık görevleri öyle bir dereceye ulaşmıştır ki, Emevi Halifesi Ömer bin Abdülaziz, “iftâ teşkilatı”nı resmî bir devlet teşkilatına dönüştürmüştür⁵. Halim Sabit (1333), müftülük makamının Emevi Devleti'nde aldığı konumun nedenini, devletin başında bulunan Halifelerin, “iftâ ve teşri” yetkileri ile idarî yetkilerini birbirinden ayırmalarına bağlamıştır. O'na göre, “selâhiyyet-i teşri'iyye, Hulefâ-i Râşidîn'in bu hususdaki halefleri demek olan ehl-i ilm ve ehl-i amele, selâhiyyet-i idariyye de Hulefâ-i Râşidîn'in bu hususdaki halefleri demek olan halifelere” aid olmuştur⁶.

750 yılında, Emevi Devleti'ni yıkarak yönetimi ele geçiren Abbasiler zamanında, yeni icthadlar gerçekleştirilememiş, mevcut icthadların taklid edilmesi yoluna gidilmiştir. Müftüler de bağlı oldukları mezhep imamlarının fetvalarını taklit etmişlerdir. Bu dönemde de adlî işlere kadıların, dinî işlere müftülerin bakması ilkesi korunmuştur⁷.

¹ Ömer Nâsuhi Bilmen, **Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu**, C. VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 206; Fahrettin Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 122; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 599-601.

² Atar, a.g.e., s. 130.

³ Atar, a.g.e., s. 122-123; Pakalın, a.g.e., C. I, s. 619.

⁴ Atar, a.g.e., s. 124-125.

⁵ Y.a.g.e., s. 122-126.

⁶ Halim Sabit, “İctihad ve İcma”, **İslâm Mecmuası**, C. III, S. 25, 1333, s. 596-598.

⁷ Halim Sabit, “İctihad ve İcma”, **İslâm Mecmuası**, C. III, S. 26, 1333, s. 612-615; Pakalın, a.g.e., C. I, s. 621; Ebu'l-ulâ Mardin, “Fetva”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 583; (1995). Fahrettin Atar, “Fetva”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, s. 490.

Müftülük makamının, devlet yönetimi içinde rol almaya başlaması, Memlûk Devleti (1250-1517) dönemine rastlar. Memlûkler oluşturmuş oldukları divanda, şer'î işler hakkında fetva vermekle yükümlü, her mezhep için farklı müftüler görevlendirmişlerdir. Bunlar sultanla beraber seferlere de katılmışlardır⁸.

Öyleyse kısaca söyleyebiliriz ki, İslâmiyet'in ilk ortaya çıktığı dönemlerde müftülük, örgütsel yapısı olmayan, ilmî ve dinî bir görevdir. İlk kez, Memlûk Devleti zamanında müftülere idarî görevler verilmiş ve bu makamın kamu yönetimi içinde örgütlenmesi süreci başlatılmıştır.

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NE KADAR MÜFTÜLÜK

Taşköprülüzâde (1269), Ali Emiri (1334) ve D'ohsson (1790) eserlerinde, fetva makamının Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren varolduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre, ulemeden fetva vermekle görevli ilk kişi, Osman Gazi'nin kayınpederi olan Şeyh Edebâli'dir⁹. Şeyh Edebâli'nin 1326 yılında ölümünden sonra Dursun Fakih, O'nun fetva verme görevini üstlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, fetva vermekle görevlendirilen kişiler aynı zamanda "kadî" ünvanını taşımışlardır. Pekçok kaynakta, Osmanlı Devleti'nin ilk başmüftüsü (şeyhülislâm) olarak gösterilen Molla Fenârî'nin¹⁰ fetva verme görevinin yanında Bursa Kadılığı'nı da sürdürmesi konuya verilebilecek en güzel örnektir. Bu durum, devletin ilk dönemlerinde fetva ve yargı yetkilerinin aynı kişide toplandığının bir göstergesidir¹¹.

Osmanlı Devleti'nde fetva vermekle yükümlü bağımsız bir makamın ortaya çıkması Fatih Sultan Mehmed zamanına dayandırılabilir. Başkent müftüsünün "şeyhülislâm" adını alarak, devlet işleri ile ilgili verilecek fetvalardan sorumlu tutulması, Fatih'in devlet yönetiminde izlediği merkezîyetçi politikaların bir sonucudur. Padişah, bu politika doğrultusunda icraî-askeri sınıf üyelerini kul kökenli kişilerden atayarak, istediği zaman görevden alıp hatta katl ettirirken, askeri sınıfın bir diğer kolu olan ulemayı da şeyhülislâm yoluyla denetim altına almıştır¹².

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 387.

⁹ Taşköprülüzâde Ahmed, **Hadâiku's-Şakâyık**, (Tercüme Eden: Mecdî Mehmed Efendi), İstanbul, 1269, s. 20-21; Ali Emiri, "Meşihat-ı İslâmiyye Târihçesi", **İlmiye Salnâmesi**, Matbaa-i mire, İstanbul, 1334, s. 304-320; Mouradega D'ohsson, **Tableau Général de l'Empire Ottoman**, C. II, Paris, 1790, s. 257.

¹⁰ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, **Tarih-i Ravzat'ül Ebrar**, Bulak Matbaası, Kahire, 1248, s. 370; Mehmed Şem'i, **İlâveli Esmâr'ül Tevârih**, İstanbul, 1295, s. 112; Ahmed Refik, **İlmiye Salnâmesi**, Matbaa-i mire, İstanbul, 1334, s. 322-323; Süleyman Sadeddin, **Devhatü'l-Meşâyih**, (Haz. Ziya Kazıcı), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 3-4. Vak'a-nüvis Ahmet Lütfî eserlerinde, Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmının, II. Murat döneminde yaşayan Mehmed Şemseddin Fenârî Efendi (ö. 1431) olduğu düşüncesindedir. Bkz.: Ahmed Lütfî, **Vak'a-nüvis Ahmet Lütfî Efendi Tarihi**, (Haz. M. Münir Aktepe), C. XIV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 71.

¹¹ Esra Yakut, **Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Şeyhülislâmîlik Kurumu**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 15.

¹² Ya.g.e., s. 15.

Şeyhülislâm, ulema sınıfı içindeki hiyerarşik yapılanmada, XVI.yüzyılın sonlarından itibaren, en üstteki yerini almıştır. Önceleri vezir-i azamlar tarafından yapılan yüksek rütbeli müderris ve kadıların atanmaları ve bütün müftü teşkilâtının idaresi, 1574 yılından itibaren, şeyhülislâmlar tarafından gerçekleştirilmiştir¹³. Böylece eyalet, sancak ve kazalarda bulunan bütün müftülükler bir nevi şeyhülislâmlık makamına bağlı bir taşra teşkilatı olarak hizmet görmüştür. Özel kanunlardaki fetva istekleri, İstanbul'da şeyhülislâm, kazalarda ise müftüler tarafından karşılanmıştır¹⁴.

Ayrıca şeyhülislâm nasıl ki merkezde, padişah, çeşitli yöneticiler ve halkla sıkı ilişkiler içinde olmuşsa, taşra müftüleri de bölge yöneticileri ve halkla sürekli ilişki halinde olmuşlardır¹⁵.

Osmanlı Devleti'nde, XVII. yüzyılın başlarından itibaren, her alanda başgösteren gerileme ve kurumların bozulması, müftülük kurumunu da etkilemiş ve bu kurum içinde de farklı usulsüzlükler ortaya çıkmıştır. Hatta bu usulsüzlükler, XVIII. yüzyılda öyle boyutlara ulaşmıştır ki müftüler kendilerine çıkar sağlamak için fetva işlerinin dışında kazaların farklı işleri ile de uğraşarak ayanlarla anlaşmışlar, hatta zaman zaman ayan olma isteğinde bulunmuşlar ve çeşitli yolsuzluklara başvurmuşlardır. Nitekim, bu yolsuzluklardan bazıları, 1801 yılında, şeyhülislâm tarafından Çankırı kadısına yazılan bir mektupta açıklanmıştır. Buna göre, müftüler "açgözlülükleri" nedeni ile ya da göreve başlarken verdikleri rüşveti geri kazanabilmek amacı ile hazırladıkları fetvalar için, halktan ücret talep etmişlerdir¹⁶.

Müftülerin halka yaptıkları maddî ve manevî baskılar, bu kurumun, üst mercii konumunda bulunan Şeyhülislâmlık Makamı tarafından araştırılmıştır. Araştırmalar sonucunda, suçlu sabit görülen müftüler, genellikle sürgün ya da azil yoluyla cezalandırılmışlardır¹⁷. Bunun dışında, eyalet yöneticileri tarafından Şeyhülislâmlık Makamı'na sorulmaksızın verilen cezaların zaman zaman bu makamca onaylanmadığı ve padişahın iradesine başvurulduğu gözlenmiştir¹⁸. Haklarında tam bir soruşturma gerçekleştirilmeden görevle-

¹³ "Osmanlı Kanunnâmeleri", **Millî Tetebular Mecmuası**, C. I, S. 3, 1331, s. 538-539; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 179; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 270.

¹⁴ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 222.

¹⁵ İpşirli, **a.g.m.**, s. 271.

¹⁶ Özkaya, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁷ Ankara Sancağı, Sungurlu Kazası Müftüsü, görülen uygunsuz davranışları nedeniyle, 25 Kasım 1845 tarihinde görev yerinden sürgün edilmiştir (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ**, 1355, (24 Zilkâde 1261/25 Kasım 1845). Hakkında şikâyet bulunan, Gazze Müftüsü'nün durumunun araştırılmasından sonra suçlu sabit görülmüş ve şeyhülislâmlıkça görevine son verilmiştir (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı**, 126/12, (19 Safer 1313 / 10 Ağustos 1895).

¹⁸ Karaman Valisi Ali Paşa'nın, 28 Mayıs 1812 tarihinde Lârende Naibi ile müftüsünü azledip, Magosa'ya sürgün etmesi üzerine durumu onaylamayan şeyhülislâm, padişahın iradesini talep etmiştir (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, 17 176, (16 Cemazi'el-evvel 1227/28 Mayıs 1812).

rinden alınan müftülerin ise bazen detaylı incelemelerden sonra görevlerine iade edildiklerine dair örnekler mevcuttur¹⁹. Şeyhülislâmlık, görevlerini kötüye kullanan müftülerin cezalandırılmalarından sorumlu makam olmakla birlikte, aynı zamanda gösterilen başarıların ödüllendirildiği bir makamdır²⁰.

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı II. Mahmud Dönemi'nde, müftülük makamının devlet içerisindeki örgütlenmesinde de önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan nezâret meclislerinin her birinin bünyesinde bir müftü görev almış²¹, hatta oluşturulan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (1836), Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Lî (1838) ve hepsinin üstünde çalışacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838) gibi meclislerin tamamında müftü, üye olarak yer almıştır²². O tarihe kadar, taşrada halkın özel fetva isteklerini cevaplayan bu makam, artık devlet örgütlenmesi içinde de yer alarak bir nevî meclislerde alınan kararların şer'î onay mekanizması olarak işlev görmüş²³ ve meclis üyelerinin belirli saatlerdeki namazlarına imamlık yapmıştır²⁴. Nitekim, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî müftüsünden hüküm vermesinin istendiği bir konu, Hıristiyanların orduya kaydedilmesi ile ilgilidir. 1838 yılında Hıristiyanların, "baltacılar" diye adlandırılan teknik mühendislik işlerini yapmak üzere orduya yazılmaları önerilmiş, Meclis de tekli-

¹⁹ Diyarbakır Müftüsü Derviş Efendi ile yine Diyarbakır'ın eski müftülerinden Hacı Hüseyin Efendi ile Ömer Bey, kendilerine isnad edilen suçlamaların haksızlığı ortaya çıktığından 2 Aralık 1841 tarihli bir irade ile görevlerine iade edilmişlerdir (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ**, 509, (17 Şevval 1257/2 Aralık 1841).

²⁰ Medine-yi Münevvere'ye Şafii Mezhebi Müftüsü olarak atanmış bulunan Berzencizâde Cafer Efendi, yayımladığı bir kitap nedeni ile maaşında artış yapılarak taltif edilmiştir (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ**, 26 250, (15 Şevval 1284 / 9 Şubat 1868). Yine "Bâb-ı Fetva"ca sınava tabii tutulan ve başarılı olan yedi kişiye, ilk önce alay müftülüğü ünvanı verilmiş, daha sonra ise ikinci kez ödüllendirilerek, 11 Ağustos 1893 tarihinde, İstanbul Müderrisliklerine atanmıştır (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı**, 80/212 (28 Muharrem 1311/11 Ağustos 1893).

²¹ Meclis-i Nafia Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 1248, (29 Ramazan 1256 / 25 Kasım 1840); 24 160, (17 Muharrem 1273 / 18 Eylül 1856); 27 001, (3 Cemazi'el-evvel 1274 / 21 Aralık 1857), Meclis-i Ziraat Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 13 033, (14 Safer 1266 / 30 Aralık 1849), Meclis-i Ticaret Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 18 649, (5 Muharrem 1270 / 8 Ekim 1853); 29 630 (10 Safer 1276 / 8 Eylül 1859), Evkâf Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 6697 (6 Zilhicce 1262 / 26 Kasım 1846); 7778 (Receb 1263 / Haziran 1847), Meclis-i Zabtiye Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 6035 (22 Rebi'ül-evvel 1262 / 21 Mart 1846), Tophane-i mire Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 29 591, (Zilkade 1276 / Mayıs 1860), Meclis-i Bahriye Müftülüğü (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 5743 (18 Zilhicce 1261 / 18 Aralık 1845); 9326 (3 Receb 1264 / 6 Haziran 1848); 9399 (Receb 1264 / Haziran 1848); 36 319 (21 Muharrem 1281 / 25 Haziran 1864); 38 872 (22 Ramazan 1283 / 28 Ocak 1867) nezaret meclislerinde oluşturulan müftülük makamlarından bazılarıdır.

²² Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Lî ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye yapılan müftü atamaları için bkz.: **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 1242 (28 Ramazan 1256 / 24 Kasım 1840); 2033 (16 Cemazi'el-evvel 1257 / 6 Temmuz 1841); 13 064 (28 Zilkade 1266 / 5 Ekim 1850); 19 223 (22 Şevval 1270 / 18 Temmuz 1854); 20 344 (12 Zilhicce 1271 / 25 Ağustos 1855).

²³ Mehmet Seyitdanloğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ** (1838-1868), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 85.

²⁴ Ahmed Atâ, **Tarih-i Atâ**, C. III, İstanbul, 1291, s. 121-122; 295-296.

fi kabul etmiştir. Bunun üzerine müftü, zimmilerin Müslüman bir orduda yardımcı işler yapmalarına izin verilebileceğine dair bir fetva vermiştir. Fakat tasarı hiçbir zaman kanunlaşmamıştır²⁵.

Meclis müftüleri de taşra müftülerinde olduğu gibi şeyhülislâm tarafından verilen bir “me’zûniyyet” belgesi ile görevlendirilmiştir²⁶.

II. Mahmud Dönemi’nde, şeyhülislâmın, Meclis-i Vükelâ’da, müftülerin ise nezâret meclislerinde üye olarak yer almaya başlaması, Padişah’ın gerçekleştirmeyi düşündüğü ıslahat hareketleri sırasında, ulemanın tepkilerini ortadan kaldırarak, mümkün olduğunca desteklerini sağlamak düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Ulema ise, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra, daha önceki tarihlerde zaman zaman yönetime karşı giriştiği hareketler sırasında, kendisine destek veren en önemli dayanağını kaybetmiştir. Bu durum, dönemin pek çok üst düzey ulemanın, özellikle Batılılaşma hareketleri sırasında, padişaha destek vermesine neden olmuştur²⁷.

Müftüler, Tanzimat sürecinde de bir yandan nezâret meclislerindeki konumlarını korurken, diğer yandan da yeni açılan meclislerde rol almışlardır. 1854 yılında, yasama işlevini düzenlemek amacı ile kurulan “Meclis-i İli-i Tanzimat”²⁸ bu meclislerin en önemlilerindendir²⁹.

Tanzimat ile birlikte, idarî yapılanma içinde iyiden iyiye netlik kazanan meclis müftülükleri, şer’i bir onay mekanizması olarak çalıştıkları için, bir nev’i şeyhülislâmın işlerini kolaylaştırıcı rol oynamışlardır. Ayrıca, her meclis ile ilgili alınan kararlar, müftülere danışılarak anında onaylandığından, bürokratik işlemler azalmış, meclislerin çalışmaları hızlanmıştır³⁰.

1839 yılında çıkartılan bir irade ile, meclislerde görevlendirilecek olan ulemanın memuriyet usulleri belirlenmiştir. İradenin hazırlanmasından önce, şeyhülislâm tarafından kaleme alınan lâyiha, Meclis-i Umumi’de görüşülerek karara bağlanmıştır³¹. Böylece görevlendirmeler sırasında ortaya çıkan düzensizlikler ve usulsüzlükler giderilmeye çalışılmıştır.

²⁵ Avigdor Levy, **Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud’un Askeri Islahatı**. Modern Çağda Ulemâ, (Çev. Osman Bayraktar), İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 50.

²⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, 18 812 (1254 / 1838).

²⁷ Ahmet Şamil Güner, **Osmanlı Ulemasının III. Selim ve II. Mahmud Reformları Karşısındaki Tavrı**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 38-73; Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, *İslâm Dünyası ve Batılılaşma. Değişim ve Sorunlar*, (Çev. Erbay Aydın), 1997, s. 13-56.

²⁸ Meclis-i İli-i Tanzimat Müftüsü Rüştü Molla’ya nişan verilmesine ait bkz.: **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 19 984, (1271 / 1855).

²⁹ Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s. 49-50.

³⁰ Yakut, **a.g.e.**, s. 106.

³¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye**, 285 (1255 / 1839).

Yine bu dönemde, ilmiye sınıfı içinden devlet memuriyetinde görev yapacak olanların şeyhülislâmın huzurunda yemin etmeleri zorunluluğu hükme bağlanmış³² ve 1849 tarihinde hazırlanan bir Nizamnâme'de mülkiye, ilmiye ve askeriye üyelerinin yemin şekilleri tespit edilmiştir³³. Bunda amaç, devlet işlerinde rüşvet ve iltimasın önüne geçmektir. Ama, amaca yönelik hiçbir başarı elde edilememiştir³⁴.

Tanzimat döneminin sonuna kadar mevcut düzenlemeler varlığını sürdürmüştür. Ancak, bu dönemin sonlarına doğru, 12 Mart 1873 tarihinde, yürürlüğe giren “Hükkâm-ı Şeriyeye Nizamnâmesi”nin üçüncü maddesi, taşra müftüleri ile ilgili bazı düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Buna göre, vilâyetlerde üç yıl aralıksız olarak müftülük görevinde bulunanlar azledildiklerinde, “Muallimhâne-yi Nüvvab” öğrencileri için geçerli olan kurallar gereğince, “Meclis-i İntihab” da sınava tabii tutulacak ve sınav sonucundaki yeterliliklerine göre “sınıf-ı salise” adıyla anılan, mevali-yi devriye ve kibar müderrisin sınıflarından birine atanacaklardır³⁵. Nizamnâme'nin sadece merkez vilâyet müftülerine, nabîlik yapabilme hakkı tanıyan bu maddesi, görülen ihtiyaç nedeni ile 21 Aralık 1889 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile yeniden düzenlenmiş ve bu düzenleme sonucunda liva ve kaza müftülerinin de naib olarak istihdam edilebilmeleri sağlanmıştır³⁶. Böylece, fetva vermekle görevli bulunan müftülerin, belli bir çalışma süresinin sonunda naip olarak atanarak, adlî işlerden de sorumlu tutulmaları süreci başlamıştır. 1917 yılına kadar, şeriat mahkemelerinin şeyhülislâmlık makamına bağlı olarak çalışmalarını sürdürmeleri de bu sürecin bir başka uzantısıdır. Nitekim, II. Meşrutiyet döneminde uzunca bir süre tartışılan, ifta ve kaza yetkilerinin aynı kişide toplanıp toplanamayacağı konusunun temelinde de aslında bu uygulamalar bulunmaktadır.

3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE MÜFTÜLÜK

3.1. Emeklilik, Askerlik, Atanma ve Azilleri İle İlgili Düzenlemeler

II. Meşrutiyet dönemi, devletin yeniden yapılandırıldığı, devlet içinde kurumların yetki ve sınırlarının tartışıldığı bir dönemdir. Bu bağlamda, müftülerle ilgili farklı düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve bu görevlilerin devlet içindeki konumları tam anlamı ile belirlenmek istenmiştir.

Öncelikle, fetva verme yetkileri nedeni ile halkı yönlendirip, etkileyebilme gücüne sahip olan müftülerin bir kısmının, “tahdîd-i sînn” kararından istisna tutulmaları sağlanmıştır. Emeklilikleri ertelenen müftüler genellikle, buldukları bölgelerde yaptıkları başarılı ça-

³² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye, 167**, (1 Ramazan 1255 / 8 Kasım 1839).

³³ **Takvim-i Vekâyi**, 419, (27 Rebi'ül-evvel 1266 / 10 Şubat 1850).

³⁴ Ahmet Mumcu, **Tarih İçindeki Genel Biçimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 279-280.

³⁵ **Düstur**, I. Tertip, C. 2, Dersaadet, 1289, s. 721.

³⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 49 / 78**, (28 Rebi'ül-ahir 1307/21 Aralık 1889).

İşmalar nedeni ile takdir toplayan kişilerdi. Nitekim, Muş Müftüsü Mehmed Hamdi Efendi, şeyhülislâm tarafından sunulan tezkîre ile “tahdîd-i sînn” kararından istisna tutularak yeniden aynı göreve atanmış ve konuyla ilgili tezkîre, 8 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Vükelâ’da görüşülerek karara bağlanmıştır³⁷. Yine şeyhülislâmın tezkîresi üzerine, 23 Ekim 1910 tarihinde, Meclis-i Vükelâ toplantısında, bazı müftülerin emeklilik yaşları gelmiş olmasına rağmen görevlerini sürdürmelerine karar verilmiştir³⁸. Meşrutiyet dönemi hükümetleri, fetvalarıyla kendi görüşlerini desteklediklerini açıkça ortaya koyan, tecrübeli müftülerini görevlerinde tutarak, aynı zamanda her türlü düzenleme çalışmaları sırasında, halkın, bu görevlilerin olumlu düşüncelerinden etkilenmelerini sağlamıştır. Böylece, ortaya çıkacak tepkilerin en aza indirgenmesini amaçlamışlardır.

Emeklilikleri ertelenmeyen müftüler ise, mevcut İlmiye Tekaüd Kanunu’nun yeniden düzenlenmesinden dolayı³⁹, 25 Ağustos 1909 tarihli Mülkiye Tekaüd Kanunu’nun hükümlerine göre emekliye ayrılmışlardır⁴⁰.

Yine aynı düşüncelerle, 31 Mart 1913 tarihinde alınan bir kararla, şeyhülislâmın menşûru ile fetva vermekle yükümlü tutulan müftülerin askerlik hizmetinin dışında tutulmaları hükme bağlanmıştır⁴¹. Müftüler bu kararla, aynı zamanda, buldukları bölgelerdeki görevlerini kesintisiz bir şekilde sürdürebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin taşra teşkilatında önemli rol oynayan müftülerin göreve atanmaları, azilleri, görev ve yetkileri, 26 Nisan 1913 tarihinde yayımlanan “Hükkâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iye Hakkında Kanun-ı Muvakkat” ile belirlenmiştir⁴². Bu kanun-ı muvakkatte, müftülerin, idare meclislerinin doğal azalarından oldukları, kadınlardan havale olunan şer’i problemleri çözmek amacıyla ya da halkın müracaatı üzerine fetva vermekle görevli kılındıkları belirtilmiştir. Müftülerin bu temel görevlerinin yanında bölge ulemasına başkanlık etmek, mevcut “Medarisin Nizamnâmesi” gereğince görevlerini sürdürmek ve müderrisler tarafından uygulanan eğitime nezâret etmek gibi görevleri de ye-

³⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 137 / 88, (25 Safer 1328/8 Mart 1910).

³⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 145 / 13, (19 Şevval 1328/23 Ekim 1910).

³⁹ İlmiye Tekaüd Kanunu’nun yeniden düzenlenme ihtiyacı, ilmiye, askeriye ve mülkiye personelinin tekaüd sandıklarına ödedikleri aidatın aynı miktarlarda olmasına karşın, ilmiye personelinin aldığı emeklilik maaşının diğerlerinin yarısı oranında bulunmasından kaynaklanmıştır (**Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, D. 1, İç.S. 2., C. 4, Ankara, 1986, s. 213-214). Başlangıçta yeni bir İlmiye Tekaüd Kanunu’nun hazırlanmasına kadar, ilmiye personeli için geçerliliği kabul edilen Mülkiye Tekaüd Kanunu’nun, daha sonraki yıllarda ilmiye için yeni bir Tekaüd Kanunu hazırlanamaması nedeni ile her yıl çıkartılan yeni kanunlarla 1914 yılına kadar süresi uzatılmıştır (**Düstur**, II. Tertip, C. 2, 4, Dersaadet, 1325, 1327, s. 251, 358; 310). Haziran 1914 tarihinde ise, yeni bir kanun-ı muvakkat çıkartılarak, bir kişinin ilmiye, askeriye ve mülkiyedeki hizmetleri nedeni ile ayrı ayrı alabileceği tekaüd maaşlarının toplamının 5.000 kuruşu geçemeyeceği hükme bağlanmıştır (**Meclis-i Mebusan Kanun Lâyhaları**, D. I, Ankara, 1992, s. 539). Müftülerin emeklilik işleri Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Mülkiye Tekaüd Kanunu çerçevesinde düzenlenmiştir.

⁴⁰ **Yeni Tasvir-i Efkâr**, 260 (6 Şubat 1325 / 19 Şubat 1910).

⁴¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 231-1/30 (20 Rebi’ül-ahir 1331 / 29 Mart 1913); **İrade-i Meclis-i Mahsus**, 109 / 36 (22 Rebi’ül-ahir 1331 / 31 Mart 1913).

⁴² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 231-1 / 85 (16 Cemazi’el-evvel 1331 / 23 Nisan 1913); **Düstur**, II. Tertip, C. 5, Dersaadet, 1328” s. 359-360.

rine getirecekleri açıklanmıştır (Md.37). Bu kanun-ı muvakkatte, taşrada açık olan müftülük makamlarına hangi esaslar çerçevesinde müftülerin seçileceklerine ilişkin ayrıntılı hükümlere de yer verilmiştir. Buna göre; müftülük makamının açık olduğu bir belde, o beldenin eğitimi ile meşgul olan uleması, cami personeli, idare meclisi ve belediye meclisinin müslüman üyeleri, idare meclisine çağırılarak, halkın güvenine lâyık olacak, fetva isteklerine cevap verebilecek üç kişiyi müftü olarak seçmeleri konusu kendilerine bildirilecekti. Seçimin gerçekleşmesinden sonra, evrak düzenlenip mühürlenerek vilayete gönderilecekti. Valinin konuyla ilgili görüşlerine, müftülüğe seçilenlerin öz geçmişleri de ilâve olunarak, Meşihat Makamı'na ulaştırılacaktı. Meşihat Makamı bu üç kişiden birini müftülüğe atayacaktı (Md.38). Müftülüğe atanan kişiye Meşihatça “Müftülük Menşuru” verilecekti. Meşihat eğer seçim evrakında bir eksiklik görür ya da seçilen kimselerin müftülüğe ehliyetlerinin olmadığını düşünür ise bölgede seçimin yenilenmesini isteyebilecekti (Md.39). İdare Meclisi, müftülüğe ehil ve lâyık kimse bulamadığı takdirde, olay, ders vekâletince gazeteler aracılığı ile ilgililere duyurulacaktı. İstekliler belirlenerek, sınava tabii tutulduktan sonra uygun olan kişi “Encümen-i İntihab” kararı ve şeyhülislâmın menşuru ile müftülüğe atanacaktı (Md.40). Şeyhülislâm menşuru ile müftülüğe atanan kişi, “vazife-yi iftâya adem-i ehliyetleri veya vazife-yi mülkiyelerince idaresizlikleri ve saffet-i memuriyetlerine menafî halleri tebeyyün etmedikçe veya mahkumiyet-i cezaîyyeye uğramadıkça” müftülükten azl edilemeyecekti (Md.41). Aynı kanun-ı muvakkat, taşrada müftülerin en önemli yardımcıları olan “müftü müsevvidleri” ve “taşra mehakim-i şeriyye kütibasî”nin da göreve atanma ve azil ile ilgili işlemlerini, görev ve yetkilerini belirlemiştir. Buna göre, müftü müsevvidleri, fetva isteyen kişilerin sordukları soruların yanıtlarını içeren kısımları fetva kitaplarından bulup, şer’i dille kaleme aldıktan sonra müftülüğe bildirmekle görevli olacaklardı (Md.42). Müftü müsevvidleri ve mehakim-i şeriyye kütibasî, Vilâyet İdaresi Kanunu gereğince, bağlı oldukları kadı ve belde müftüsü tarafından fıkıh, feraiz, sakk-ı şer’i, kitabet ve hüsn-i hatt’dan sınava tabii tutularak, yeterliliklerini ispatladıktan sonra müsevvidliğe ve kitabete seçileceklerdi. Seçilen kimseler vilâyet makamınca göreve atanacaklardı (Md.43).

Kanun-ı Muvakkat’in çözümlenmeye çalıştığı konularından biri de, şer’i mahkemelerde görev alacak kadıların göreve atanma ve azilleri ile ilgili hususlardır. Buna göre, yirmi-beş yaşını dolduran, bir yıl ya da daha fazla hapis cezasını gerektirecek bir suçtan dolayı mahkumiyeti bulunmayan, Mecelle’nin 1792 ve 1794’üncü maddelerinde yazılı olan vasıfları taşıyan ve Medrese-yi Kuzzat’tan mezun olan kimseler “kadılık” görevine atanacaklardı (Md.17). Ayrıca geçici bir maddede belirtildiği üzere, 12 Mart 1873 tarihli “Hükkâm-ı Şeriyye Nizamnamesi”nin ilgili maddeleri gereğince ve daha sonra gerçekleştirilen tensikat sonucunda Medrese-yi Kuzzat mezunu olmadıkları halde sınavla, kazalardan birine kadı olarak kayd edilerek, kendilerine tezkire verilen ya da “Hükkâm-ı Şer’i ve Memurin-i Şeriyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat”ın yayımlandığı tarihe kadar Medreset’ül-Kuzzat’ta sınavları gerçekleştirilen kişiler kadılıkla görevlendirileceklerdi (Fıkra-yı Muvakkate). Görüldüğü gibi, kadılıkla görevlendirilecek kişilerin özellikleri kesin olarak belirlenmiş ve müftülük görevinde bulunan kişiler, bu görevin dışında tutulmuşlardır. Bunun bir istisnası vardır. Eğer, bir bölgenin kadılık makamı boş kalırsa, bu makama usulüne uygun bir atama yapılmıyca kadar, belde müftüsü ya da görevi yerine getirebilecek olan farklı bir kişi, Meşihat Makamı’ndan “mezuniyet” verilerek vekâlet edebile-

cekti. Bu durumda, vekâlet eden kişinin bölge idare meclisince onaylanan “tatbik mührünü” Meşihat Makamı’na göndermesi zorunlu olacaktı (Md.28). Bu Kanun-ı Muvakkat’ın ilgili maddeleriyle, müftülerin görev ve yetkilerinin sınırları belirlenmiş ve müftüler açıkça belirlenen bazı koşulların dışında, yargı yetkisinin dışında tutulmuştur. Ayrıca göreve atanmaları sırasında, bölgenin ulema ve idarî personelinin istekleri göz önünde bulundurulmaya, azillerinde ise keyfi hareketlere son verilmeye çalışılmıştır.

Bütün gayretlere rağmen, müftülerin birer din adamı olarak kendilerinden beklenen görevleri tam anlamıyla yerine getiremedikleri anlaşılmaktadır. Mehmed Şeref, “Bir Müslüman Türk’ün Şeyhülislâm Efendi’ye En Son Sözü” adlı eserinde Meşihat Makamı’na yönelik eleştirilerini sıralarken, bu eleştiriler içinde müftülere de yer vermiştir. Balkan Savaşları sırasında, Mudanya İskeleyi’nden savaşa gidecek askerleri, uğurlamaya gelen müftü efendiyi, askerlere manevi destek vermediği için eleştirmiştir. Yazar, ellerini havaya kaldırarak savaşa gidenler için dua ettiğini ve bu hareketinin gaziler tarafından sevinçle karşılandığını belirtmiştir. Olayı gözlemleyen bir hanbalın yazara hitaben söylediği şu sözler ise, din adamlarının hizmet kusurunu açıkça ortaya koymaktadır: “Oğul! Allah senden razı olsun. Buradan tamam yirmi defa asker bindi. Bugüne kadar şu iskele üstünde bir imam efendi Allah’ın adını anmadı”⁴³.

“Hükâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iye Hakkında Kanun-ı Muvakkat” yayımlandığı tarihten itibaren bütün maddeleri ile uygulamaya konulmuştur. Bununla beraber, Hükümet, Kanun-ı Muvakkat’ın şer’i mahkemelerde görev yapacak kadıların göreve başlama yaşı, eğitimleri, hangi sınavlara tabii tutularak göreve başlayabilecekleri gibi konuları içeren iki maddesini, Kanun’dan ayırarak, görüşmek ve kesin şeklini vermek üzere, 20 Temmuz 1914 tarihinde, Meclis-i Mebusan’a getirmiştir. Bunda amaç, uygulamada çeşitli tartışmalara ve suistimallere neden olan maddelerin üzerinde değişiklik yaparak, şer’i mahkemelerin ıslahı konusunda önemli adımlar atmaktır. Görüşmeler sonucunda, şer’i mahkemelerde kadı olarak görev yapacak kişilerin, “Medrese-yi Kuzzat” mezunu olmaları ya da sınavla yeterliliklerini ispatlamaları koşulları getirilmiştir. Böylece yargılama yetkisi, sadece kadılık eğitimi alan veya belirlenen sınavları geçerek bilgice yeterliliğini ispatlayan kişilere verilmiş, ilmiye sınıfından yetişen kişiler müftülük, vaizlik ve müderrislikle görevlendirilmiştir. İlimiye içindeki “mektepsiz” kişiler ise “Tahrir Niya-betleri”nde görevlendirilmiş, bu sınıfta yeterliliği olan kişilere müftülük teklif edilmiştir⁴⁴. Alınan kararların uygulamadaki en önemli sonucu, müftülere dinî yetkilerinin yanında olağanüstü durumlarda verilen yargılama yetkilerinin büyük ölçüde kısıtlanması olmuştur. Nitekim, bir kazada çok uzun yıllar müftülük görevinde bulunan kişilerin bile kadılık mesleğine geçmek istiyorlarsa, sınava tabii tutulmaları ve sınavın sonucuna göre görevlendirilmeleri söz konusu olmuştur. Böylece devlet içindeki dinî ve adli yetkilerin ayrılması sürecinde, öncelikle taşra teşkilâtında önemli bir adım atılmış ve bu adım merkezde “baş müftü” statüsünde bulunan şeyhülislâmın adli yetkilerinin sınırlanması sürecini başlatan tartışmalara da zemin hazırlamıştır.

⁴³ Mehmed Şeref, *Bir Müslüman Türk’ün Şeyhülislâm Efendi’ye En Son Sözü*, Bursa, 1329, s. 21-22.

⁴⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D. III, İç.S. 1 (İçtimai Fevkalâde), C. 2, Ankara, 1991, s. 452-464.

Müftülerin, kadılık makamı boş bulunan kazalarda, hangi koşullarla kadılara vekâlet edebilecekleri, 20 Ocak 1915 tarihinde, Meşihat Makamı tarafından hazırlanarak, Meclis-i Mebusan'a sunulan "Mehakim-i Şer'iyye'de İcra-yı Vekâlet Edenler Hakkında" ki kanun lâyhası ile bir kez daha gündeme getirilmiştir. Buna göre, şer'i mahkemelerde "icra-yı vekâlet" edecek kimselerin, Darülfünun-ı Osmani'nin Hukuk Şubesi'nden veya Medrese-yi Kuzzat'tan mezun olmaları ya da en azından beş yıl süre ile kadılık, müftülük görevlerinde bulunup, yeterliliklerini ispatlayarak, Meşihat Makamı'ndan adlarına mezuniyet belgesi düzenlenmiş olmaları gerekiyordu. Aynı kanun lâyhası ile, o tarihe kadar Darülfünun-ı Osmani'nin Hukuk Şubesinde, dava vekâleti belgesi vermek amacı ile yapılan sınav değiştirilmiştir. Buna göre, sınavın, Medrese-yi Kuzzat ders programlarında yer alan, kanuna ait dersler hariç tutularak, diğer derslerden hazırlanan sorularla ve bu medresenin hocaları arasından, Meşihat Makamı tarafından seçilecek kişilerden oluşan bir heyet huzurunda gerçekleştirilmesi hükmüne bağlanmıştır. Sınav, davaya vekâlet edecek niteliklere sahip, vilâyetlerde yedi, liva merkezlerinde beş ve kaza merkezlerinde üç kişinin bulunmadığı durumlarda gerçekleştirilecektir⁴⁵. İcra-yı Vekâlet edecek kişilerin seçimi sırasında gerçekleştirilecek sınavın içeriğinin ve hangi makam tarafından gerçekleştirileceğinin kesin olarak saptanması, bu konuda ortaya çıkabilecek rüşvet ve iltimasların önüne geçilerek, adlî ıslahat konusunda yeni bir adım atılmasını sağlamıştır.

Müftülerin farklı sorumluluklar üstlenmeleri nedeni ile dinî görevlerini yerine getirmeleri sırasında, zaman zaman halkın ihtiyaçlarını karşılayamaması ve ülkede üst üste savaşların yaşanması sonucunda, Meşihat Makamı çeşitli dönemlerde halkın bozulan moralini düzeltmek için müftülere hitaben genel tebliğler yayımlamıştır. 9 Haziran 1915 tarihinde, müftülere yazılan bir tebliğde, bu görevlilerin üzerlerine düşen asıl görevin, İslâm dini ile ilgili hükümlerin ve gerçeklerin ortaya çıkartılarak, halkın bildirilmesi olduğu üzerinde durulmuş ve yalancı şahitlik, fuhuş, içki gibi dinin haram saydığı hareketlerin halk arasında yaygınlaşmasına engel olunmasının da bütün ulemanın olduğu gibi, müftülerin de en önemli görevleri arasında yer aldığı belirtilmiştir⁴⁶.

Müftülerin görev ve yetkilerinin belirlenmesi açısından büyük önem taşıyan "Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat"ın bazı maddeleri, 9 Mart 1916 tarihinde, İlmiye Encümenince yeniden düzenlenmiş ve bir kanun lâyhası hazırlanmıştır. Bu kanun lâyhasında kanun-ı muvakkatin müftülüğe atanan kişilerin Meşihatça yeterli görülmemesi durumunda seçimin yenilenmesini öngören 39. maddesi ve müftü müsevvidlerinin görevlerinin açıklandığı 42. maddesi kaldırılmıştır. Ayrıca yine Kanun-ı Muvakkat'ın İdare Meclisi'nce müftülüğe lâıyk kimsenin bulunamaması durumunda, olayın gazeteler aracılığı ile ilgililere duyurularak, başvuranların sınava tabi tutulmalarına dair 40. maddesi değiştirilmiş ve bu madde "Mahallince müftülüğe ehil kimse bulunmadığı halde Makam-ı Meşihatça münasip bir zat tayin olunur" şekline dönüştürülmüştür. Kanun-ı muvakkatin müftülerin görev ve yetkileri, kadılara vekâlet edecekleri durumlarla ilgili diğer maddeleri ise aynen korunmuştur⁴⁷. 1916 tarihli kanun lâyhası ile,

⁴⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. III, İç S. 1, C. 1, Ankara, 1991, s. 214-222.

⁴⁶ Ceride-yi İlmiyye, C. II, S. 14, 1333, s. 79.

⁴⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç.S. 2, C. 1, Ankara, 1993, s. 440-452.

müftüler, göreve atanmaları sırasında idarî amirlerin keyfi hareketlerinden kurtarılmaya ve bu noktada da direkt olarak Meşihat Makamı'na bağlanmaya çalışılmıştır. Kanunla; atamalar sırasında ortaya çıkan rüşvet ve iltimasın engellenmesi, ehliyet sahibi kimsele- rin görevlendirilmesi esası getirilmiştir.

3.2. Fetva ve Kaza Yetkileri Arasındaki Farklar

Fetva ve kaza yetkilerinin birbirinden farklı yetkiler olup olmadığı, bu yetkilerin tek bir kişide toplanıp toplanamayacağı konuları, II. Meşrutiyet döneminin önemli tartışma ko- nularından birini oluşturmuştur. Özellikle, İttihad ve Terakki Partisi'nin şeriat mahkeme- lerini Meşihat Makamı'nın bünyesinden alarak Adliye Nezâreti'ne bağlama düşüncesi kapsamında tartışmaların yoğunluk kazandığı gözlenmektedir. Bu bağlamda müftü ve ka- dının görev ve yetkileri sorgulanmış, hangi makama bağlı çalışacakları konusuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Konuyla ilgili tartışmalarda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden biri, aynı za- manda İttihad ve Terakki Partisi'nin düşüncelerini benimseyen, İslâm Mecmuası'nda gündeme getirilmiştir. İslâm Mecmuası, diyanet ve kazanın birbirinden ayrı yetkiler ol- ması nedeni ile aynı kişinin bünyesinde toplanamayacağı fikrini yoğun bir şekilde tartış- maya açmıştır. Bu görüşü savunan kişilerin başında gelen Ziya Gökalp, İslâmiyet'in ilk yıllarında diyanî hükümlerin, kazaî hükümlerden ayrıldığını, diyanî hükümleri bildirmek üzere müftülük, kazaî hükümleri bildirmek üzere ise kadılık makamlarının oluşturuldu- ğunu belirtmiştir. Diyanetle, kaza arasındaki farklılıklara da değinen Gökalp, diyaneten caiz olmayan birçok işin kazaen caiz olduğunu söyleyerek, konuyla ilgili çeşitli örnekle- r sıralanmıştır. Örneklerin başında faiz konusu gelmektedir. Faiz almak, diyaneten ha- ram sayıldığı halde, kazaen suç teşkil etmemektedir. Bir diğer konu, "mürûr-ı zaman" ne- deni ile, kazaen dava hakkının düşmesidir. Oysa diyaneten dava hakkı düşmemektedir. Yine adaletli davranılmayacağı durumlarda, çok eşle evlilik dinen caiz görülmediği hal- de kazaen geçerli sayılmıştır. Öyleyse müftü efendiye bir işin hükmü sorulduğunda o işin ahkâm-ı diyâniyyesi ile ilgili bilgi alınacak, kadı efendiye danışıldığında ise kazaî bir hü- küm yani bir ilâm alınacaktır. Dolayısı ile bir kişi, diyanî ilimlerde uzman olduğu halde kazaî hükümlerde uzman olmayabilir. Bir diğer kişi ise, kazaî hükümlerde uzman olup, diyanî açıdan bilgisiz olabilir. Ayrıca bir işin diyanî yönü, kutsal sayıldığı için o işin içi- ne, idarî uzlaşma, uyuşma, hilekârlık gibi dünyevî önlemler girememiştir. Oysa bir işin kazaî yönü, ekonomiyle, sağlıkla, fenle ilgili pek çok dünyevî koşullara bağlı olmak zo- rundadır. Gökalp, sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin dinî açıdan diğer devletlere göre ge- ri kaldığını belirtmiş ve bunun nedenini devlet içinde diyanet ile kazanın birbirine karış- masına bağlamıştır⁴⁸.

Ziya Gökalp'in konuyla ilgili görüşleri İslâm Mecmuası'nda yayımlanan farklı yazarlar- ın makaleleriyle de destek bulmuştur. Bu makalelerde; İslâm dininde, vicdanlardaki ma- nevi düzenlemelerin müftüler yoluyla, hukuktaki maddi düzenlemelerin ise kadılar yo- luyla sağlandığı görüşleri üzerinde durulmuş ve müftülerin dinî birer senet niteliğinde

⁴⁸ Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslâm Mecmuası*, C. III, S. 35, 1331, s. 756-760.

olan fetva vermekle yükümlü oldukları, kadıların ise yer ve zaman itibariyle başka bir hakim'in hükmüyle değiştirilebilecek olan kazaî hükümleri vermekle görevlendirildikleri belirtilmiştir. Fetva ve kazanın, yaptırım güçlerine de değinilerek, fetvanın manevî ve vicdanî, kazanın ise maddî ve resmî nitelikte güçleri olduğu açıklanmış, bu nedenle müftünün dinî açıdan son derece yüksek olan mevkiinde kalarak, diyanî hükümleri emr etmeye devam edip, kazaî hükümlere karışmamasının gerekliliği belirtilmiştir⁴⁹.

II. Meşrutiyet dönemi, fetva ve kaza arasındaki farkların ortaya konulmaya çalışıldığı bir dönem olmasının yanısıra, bazı hukukî terimlerin tanımlarının yeniden yapılmaya çalışıldığı bir dönem olarak da dikkat çeker. Nitekim, daha önceki dönemlerde İslâm Hukuku ile eş değer anlamda kullanılan "fıkıh" terimi, bu dönemde sadece diyanî hükümler içeren bir anlam kazanmış, kazaî hükümleri yani kanunları ise "Hukuk-ı İslâm" terimiyle ifade edilmeye çalışılmıştır. Bilimsel açıdan da ortaya konulan bu ayırım, fetva ve kaza yetkileri arasındaki ayırımı netleştirmek için kullanılmıştır. Usul-i Fıkh'ın, kitap, sünnet, kıyas ve icmaya dayanarak, müftülerin verdikleri fetvaları kapsayacağı; Usul-i Hukuk-ı İslâm'ın ise, İslâm Devleti'ne ait bütün mahkemelerin dayanağı olan kanunların ortaya çıkışını inceleyeceği tespitinde bulunulmuştur⁵⁰.

İslâmcı görüşü benimseyen bazı fikir adamları, İttihad ve Terakki Partisi'nin, kaza ve fetvanın farklı yetkiler olduğunu öne sürerek farklı kişilere verilmesinin gerekliliğini belirten düşüncelerine karşı çıkarak, bu iki yetkinin aynı kişide toplanabileceğini ileri sürmüşlerdir. Özellikle İsmail Hakkı (İzmirli) (1332)⁵¹'nin yazılarında ifadesini bulan bu görüşlerde, kaza ve fetva arasında bazı temel farklar bulunduğu kabul edilmiş, hatta bu farklılıklar şu şekilde sıralanmıştır⁵²:

1. Gerek fetva veren müftü, gerek kaza yetkisini kullanan kadı, her ikisi de şer'î hükümleri haber vermektedir. Fakat fetva "istişârî mahiyette" bir hüküm olduğu için müftü kendisinden fetva alıp bunu gerçekleştireceği iş için kullanmayan kişiyi fetva gereğince hareket etmeye zorlayamaz. Kaza ise bağlayıcı nitelik taşır. Bu nedenle taraflar kadının verdiği hükmü yerine getirmekle yükümlüdürler.
2. Fetva, genel hükümler içerir. Müftü, "şöyle işleyene böyle bir şey tertip eder, şöyle yazana böyle bir şey lâzım gelir" demek ister. Kaza ise "hükm-i has"dır. Belli bir şahıs için belli bir hükümdür.
3. Müftünün fetvası problemin dinî yönünü, hakim'in hükmü ise kazaî yönünü ilgilendirir. Fetva, dinî – ilmî; kazaî hükümler ise hukukî sonuçlar doğurur.

⁴⁹ **İslâm Mecmuası**, C. IV, S. 44, 1332, s. 905-908.

⁵⁰ **İslâm Mecmuası**, C. IV, S. 44, 1332, s. 907.

⁵¹ İsmail Hakkı (İzmirli), konuyla ilgili yazdığı bütün makalelerini, 1920 yılında "Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kazâ" adı altında bir kitapta toplamıştır. Eserin sadeleştirilmiş hali için bkz.: İsmail Hakkı İzmirli, "Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kazâ", (Sadeleştiren: Abdurrahim Şenocak), **İslâmiyat**, C. I, S. 3, 1998, s. 117-140.

⁵² İsmail Hakkı (İzmirli), "İftâ ve Kaza", **Sebilürreşad**, C. XIV, S. 358, 1332, s. 157-158.

4. Fetva, şer'î hükümlerin tamamını, kaza ise ancak bir kısmını kapsar. Bu nedenle fetva, yargılamayla ilgili konularda olduğu gibi ibadette ve benzeri dinî işlerde de geçerlidir. Kaza ise sadece yargılama ve kanunlaştırma konusu olabilen olaylarda ortaya çıkar.
5. Kadı, kaza yetkisini devlet otoritesi adına kullanır. Bu nedenle, kendisine kaza görevi verilmeyen bir kişi müctehid olsa bile hüküm veremez. İfta ise ilmî bir yetenek konusu olup, bu yeteneğe sahip bulunan kadın, erkek, hür veya köle her Müslüman, fetva verebilir.

İsmail Hakkı (İzmirli), fetva ile kaza arasındaki bu temel farklara rağmen, Hz. Muhammed döneminden itibaren bu iki yetkinin aynı kişide toplandığını ve bu konuda herhangi bir sakınca görülmediğini belirterek, "fıkıhta kazâ ile iftâ' cem' olunabilir" demiştir⁵³. Sebilürreşad Dergisi'nde yayımlanan ve İttihad ve Terakki Partisi'nin konuyla ilgili düşüncelerine aykırı söylemler içeren bu makaleler, derginin iki yıl süre ile yayımına son verilmesine neden olmuştur. Nitekim, Dergi yeniden yayına başladığında, kapatılışının nedeni İsmail Hakkı (İzmirli)'nin fetva ve kaza konusunda yazdığı ve İttihad ve Terakki Partisi'nin konuyla ilgili görüşlerine karşı çıkan makalelerine bağlanmıştır⁵⁴.

Bütün bu tartışmalara rağmen, 1916 yılında düzenlenen İttihad ve Terakki Partisi'nin kongresinde, şeriat mahkemelerinin Meşihat Makamı'nın denetiminden alınıp Adliye Nezâreti'ne bağlanmasının zorunluluğu savunulmuştur. İttihadçıları adlî alanda birliği sağlamaya götüren en önemli neden, fetva verme yetkisi ile yargı yetkisinin aynı kişide toplanamayacağı görüşünü benimsemiş olmalarıdır. Onlara göre, kadılar halifenin memuru olmasına karşın, müftüler halifenin memuru olmayıp, yalnızca halka dinî emirleri bildiren kişilerdi. Üstlenmiş oldukları bu önemli görevden dolayı hiçbir dünyevî amirin memurları olamayacakları kabul edilmiştir. Müftülerin halka bildirmekle yükümlü oldukları dinî hükümlerin yaptırımları sadece uhrevîdir. Kazâî hükümlerde dinî hükümlerin içinde yer almışlardır, ama yaptırımları dünyevîdir. Kadılar, bu dünyevî düzeni kurmak ve bütün sosyal ihtiyaçları sağlamakla yükümlü kılınmıştır. İşte bu düşüncelerden hareket eden İttihatçılar, fetva verme yetkisi ile yargı yetkisini aynı makamda birleştirerek, şer'î mahkeme ilâmlarını fetva emanetine tastik ettirmenin yargı tarafından caiz görülen şeylerin dinen de caiz olduğu fikrini doğurduğu görüşündedirler. Bu yanlış fikrin din ve ahlâk görüşü açısından büyük zararları olduğunu ileri sürerek, bir milletde ahlâkın hukuktan sayılmasının manevî bir geriliğin göstergesi bulunduğunu, diyanetle yargının aynı nitelikte düşünülmesinin ise ahlakî geriliğin işareti olduğunu belirtmişlerdir⁵⁵.

Ayrıca İttihad ve Terakki Partisi, bir dava mahkemeye geldiğinde, her yönüyle düzenlenmiş bir şer'î hukuk kitabı bulunmadığından, olayın mahkeme kararı ile Fetvahâne'den sorulması gerektiğini, bu şekilde Fetvahâne'den alınan bir fetvanın ise, ancak olayın geçişine yönelik hüküm verebileceğini belirtmişlerdir. Diğer kanunların sadece olayın

⁵³ İsmail Hakkı (İzmirli), "İfta ve Kaza", *Sebilürreşad*, C. XIV, S. 359, 1332, s. 169-171.

⁵⁴ "Şeyhülislâm Efendi Hazretleri'nin Beyanatu", *Sebilürreşad*, C. XVI, S. 404-405, 1335, s. 130-132.

⁵⁵ *İttihad ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi Müzâkeratıyla Bu Babda Yazılan Makalata Muh-tevi Risâledir*, İstanbul, 1332, s. 30, 57-61.

sonrasını düzenlemek üzere hazırlandığını, Fetvahâne'nin bu girişimiyle bir anlamda hukuk müşavirliği yaptığını, bir anlamda ise yasama gücüne ortak olduğunu ileri sürerek, bu hareketin her iki anlamda da Meşrutiyet yönetimine ve şeriata aykırı uygulamalar olduğundan, adlî alanda yeni bir yapılanmanın zorunluluğu üzerinde durmuşlardır⁵⁶.

3.3. Görev, Yetki ve Malî Durumlarına Yönelik Düzenlemeler

İttihad ve Terakki Partisi'nin din ve yargı işlerini birbirinden ayırmaya yönelik tutumu üzerine 12 Mart 1917 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile Kadıaskerlik ve Evkâf Mahkemeleri de dahil olmak üzere bütün şer'î mahkemeler ve Emvâl-i Eytâm gibi Meşihat Makamı'na bağlı bütün daireler, Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. Kadıların göreve atanmalarının ise Adliye Nazırı tarafından belirlenen bir komisyonca ve kanunlar çerçevesinde yapılması kararlaştırılmıştır⁵⁷. Böylece kadı ve müftülerin görev ve yetkileri arasındaki farklar netleştirilmiş, kadılar direkt olarak adlî işlerden sorumlu tutulurken, müftülerin üzerine düşen görevler de, 6 Haziran 1917 tarihinde yayımlanan "Müftülerin Vezaifine Dair Nizamnâme" ile tesbit edilmiştir. Bu nizamnâme ile kişileri iyiliğe sevk edecek ilâhî emirlerin uygulanması, ramazan-ı şerifin ve ilâhî gecelerin ilâni ile ilgili hususların gerçekleştirilmesi İstanbul'da fetva eminine, diğer Osmanlı vilâyetlerinde ise müftülere bırakılmıştır (Md.1). Taşrada oluşturulan "Tevcih-i Cihat Heyetleri'ne ve vakıf işletmelerine bakan komisyonlara müftülerin başkanlık edeceği⁵⁸, bu Heyetler'de görev alacak ulemanın müftü, evkâf müdürü ve memurları tarafından seçileceği (Md.2), yeni göreve getirilen hatiplere görevlendirilme beratlarının ulaşmasına kadar gerekli olan çalışma belgesinin müftü tarafından verileceği (Md.3), alt derecede veya maaşı az olan görevlere "erbâb-ı ehliyetden" talep bulunmadığı durumlarda uygun kişiler arasından görevlendirilmenin müftü tarafından yapılacağı (Md.4), işlemleri birbirine bağlı komisyonların başkanlığının müftü tarafından sürdürüleceği (Md.5), cami ve mescitlerde vaaz ve nasihat edecek ulemanın bu işleri yapması için sahip olması gereken resmi belgelerin o bölgenin müftüsü tarafından sağlanacağı (Md.6), vilâyet ve ilhak edilmemiş sancakların merkez müftülerinin denetiminin Meşihat Makamı'nca uygun görülecek kişiler tarafından yapılacağı (Md.7) aynı Nizamnâme ile hükme bağlanmıştır⁵⁹. Sonuç itibarıyla, bu Nizamnâme ile, direkt taşradaki dinî hizmetlerden ve çeşitli dinî görevlilerin denetim-

⁵⁶ Y.a.g.e., s. 67.

⁵⁷ Ceride-i İlmiye, C. III, S. 31, 1335, s. 875.

⁵⁸ Nizamnâme'nin bu maddesi uygulama aşamasında bazı anlaşmazlıkları da beraberinde getirmiştir. Nitekim, Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin kurulmasından sonra, mütevellileri tarafından idare edilen, fakat Evkâf Nezâreti'nce denetlenen "Mülhak Vakıflar"ın muhasebelerinin müftüler tarafından mı, kadılar tarafından mı denetleneceği konusu çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Müftülerin Vezaifine Dair Nizamnâme'de "Tevcih-i Cihat Komisyonları" başkanlığı ile görevlendirilen müftülere, mülhak vakıflarla ilgili herhangi bir sorumluluk verilmediğinden, şer'î hakimlerin görevleri ile ilgili düzenlemelerde de konuyla ilgili hiçbir açıklayıcı bilgi bulunmadığından durum, 31 Aralık 1917 tarihinde Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne sorulmuş ve açıklama istenmiştir. Bkz.: Ceride-yi İlmiye, C. IV, S. 35, 1336, s. 1040.

⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 15 – 1/33 (14 Şaban 1335 / 4 Haziran 1917); Takvim-i Vekâyi, 2907 (16 Şaban 1335 / 6 Haziran 1917); Ceride-yi İlmiye, C. III, S. 32, 1335, s. 904 – 905.

den sorumlu tutulan müftülerin görev ve yetkileri, İttihad ve Terakki Partisi'nin amaçladığı sınırlar içerisinde oturtulmuş ve Meşihat Makamı, müftüleri göreve getirip, azl eden en üst düzeydeki makam olma özelliğini sürdürmüştür.

1918 yılına kadar, müftülerin görev ve yetki alanlarının tam olarak tespit edilmesine rağmen, bu görevlilerin, kıdem, terfi ve maaşları ile ilgili hiçbir düzenlemenin gerçekleştirilemediği dikkat çekmektedir. İlk kez 1918 yılında, Meşihat Makamı'nın bünyesinde "hakayık-ı diniyye ve meâlî-i İslâmiyyeyi neşr ve ta'mim ile mükellef" olmak üzere oluşturulması hedeflenen "Dâr-ül-hikmet-il-İslamiyye"ye ait hazırlanan kanun lâiyhasının içinde, müftülerin terfi ve maaşlarının zammı hususları da ele alınmıştır. Bununla beraber, Meclis-i Mebusan'daki görüşmeler sırasında, müftülerin maaşları ile ilgili maddeye yapılan itirazlar nedeniyle, konu bir kez daha görüşülmek üzere Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir. Encümen, iki sınıfa ayrılan müftülerden birinci sınıfta yer alan vilâyet müftüleri ile yabancı memleketlerin merkez vilâyeti müftülerinin maaşlarını aylık 1000 kuruş ile 3000 kuruş arasında, ikinci sınıfta yer alan kaza merkezi müftülerinin maaşlarını ise 600 kuruş ile 1000 kuruş arasında belirlemiştir. 4 Şubat 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunulan madde, oybirliği ile kabul edilmiştir⁶⁰.

Kanun lâiyhasının maddeleri, 25 Şubat 1918'de bir kez de Meclis-i Ayân'da tartışılmıştır. Bu tartışmalar sırasında, müftülerle ilgili düzenlemeler konusunda yine değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ahmed Rıza Bey, müftülerin buldukları yerlerde halifenin vekili olduklarını, diyâneti ve hilâfeti temsil ettiklerini söyleyerek, bu görevlilerin atanmaları sırasında büyük bir hassasiyetle hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca müftülerle ilgili düzenlenen maaş zammının, bu görevlilerin sosyal mevkilerinin ve ilmî hayriyetlerinin muhafazası için gerekli olduğunu sözlerine ilâve etmiştir. Ahmed Rıza Bey, müftülerin ilmî mevkilerinin yanında siyâsî mevkilerinin de büyük önem taşıdığını, bu nedenle bazı bölgelere gönderilen genç yaştaki müftülerin, mevkilerinin gereklerini tam anlamı ile yerine getiremeyeceklerini söyleyerek, müftülerin hem ilimlerinin hem de tecrübelerinin dikkate alınarak atanmaları gerektiği konusu üzerinde durmuştur. Ahmed Rıza Bey'in konuşması üzerine söz alan Meşihat Memurî Kalemi Müdürü Bahri Efendi, müftülerin göreve atanmalarında vilâyetlerde vali ve mutasarrıfların söz sahibi olduklarını, ancak bölgede müftülük için uygun birinin bulunamaması durumunda, Meşihat tarafından ilim ve irfan sahibi bir dersiamın ya da Medresetü-yi Kuzat memurunun görevlendirildiğini belirtmiştir. Aynı oturumda, kanun lâiyhasının müftülerin maaşları ile ilgili olan kısmı da aynen kabul edilmiştir⁶¹. Fakat bu durum, müftülerin maaşları ile ilgili tartışmalara son vermemiş, 27 Şubat 1918 tarihinde, İlmiye Bütçesi'nin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında müftülerin maaş artışları ile ilgili düşünceler yeniden gündeme gelmiştir. Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey, taşra müftülerinin maaşlarında yapılan artışı olumlu bulmakla beraber, görevleri ile ilgili giderlerin müftülerin kendi bütçelerinden karşılanmasına yönelik uygulamaları eleştirmiş ve bu durumun yapılan maaş artışını önemsizleştirdiğini ileri sürmüştür. Divaniye Mebusu Fuat Bey ise, konuyla ilgili bir çözüm önerisinde bulunarak, müftülere hükümet konaklarında görev yapabilecekleri bir

⁶⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç.S. 4, C. 2, Ankara, 1991, s. 177-178.

⁶¹ Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, D. 3, İç.S. 4, C. 1, Ankara, 1990, s. 463-464.

oda ile yakacak, kırtasiye vb. giderlerinin temin edilmesi durumunda, problemin kısmen çözümlenebileceğini belirtmiştir. Şeyhülislâm adına görüşmelere katılan Meşihat Memurîn Müdürü Bahri Efendi, öncelikle müftülerin malî problemlerine çözümün hedeflendiğini, görülen eksikliklerin sonraki yıllarda tamamlanabileceğini açıklamıştır. Müftülerin maaş artışlarının ilmiye bütçesine getirdiği ilâveler oylamaya sunularak kabul edilmiştir⁶². Uzun tartışmalar sonunda kabul edilen, “Daire-yi Meşihat’da bir Darül-hikmet’ül-İslâmiyye Tesis ve Meclis-i Meşayih Teşkilâtı’nın Tevsi’iyle Müftülerin Sınıf ve Maaşatı Hakkında Kanun” 10 Mart 1918 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁶³. Uzun yıllar devam eden savaş ortamı, halkın her konu ile ilgili sorularını, verdikleri fetvalarla yanıtlayan ve bir anlamda onların manevî duygularının güçlendirilmesinde önemli rol oynayan müftülerin, zaman zaman ölüm, azil vb. nedenlerle makamlarında boşluklar oluşmuştur. Savaş nedeni ile merkezden yapılacak atamaların gecikmesi, yeterli niteliklere sahip görevlilerin bulunamaması vb. nedenlerle görevlendirmelerde ortaya çıkan aksaklıklar giderilememiştir.

Nitekim, 29 Temmuz 1918’de bütün vilâyetlere gönderilen bir “Tebliğat-ı Umumiyye” ile, bir bölgenin müftülük makamı boş kaldığı takdirde “asil” tayin edilinceye kadar, makama vekâlet edecek bir görevlinin bulunması, vali ve mutasarrıflardan talep edilmiştir⁶⁴.

Mütareke döneminde müftülerin atanma ve azilleriyle ilgili II. Meşrutiyet döneminde tesbit edilen hususlarda herhangi bir değişiklik olmamış, fakat Osmanlı Devleti’nin Sevr Antlaşması’nı imzalamasından sonra, bu Antlaşma’nın belirlediği sınırlar içinde görev yapan kadı ve müftülerin göreve atanma ve azilleri sırasında Yunanlıların müdahaleleri söz konusu olmuştur⁶⁵. Özellikle İzmir civarında görev yapmakta olan kadı ve müftülerin atanma ve azillerinde Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen engellemeler şeyhülislâm tarafından Meclis-i Vükelâ’da gündeme getirilmiş ve Hariciye Nezâreti’nin bir protesto yazısı göndermesi istenmiştir⁶⁶.

4. SONUÇ

İlk İslâm ve Türk – İslâm Devletleri’nde fetva vermekle görevli, kadılarına ilmî açıdan bilgi veren, zaman zaman kadılık ve müftülük görevlerini birlikte üstlenen, dinî görevliler olarak çalışan müftüler, genel olarak devletlerin idarî organlarının dışında tutulmuşlardır. Müftüler, ilk kez Memlûk Devleti zamanında, idarî işlerden sorumlu tutularak divanların içinde görev almışlardır.

⁶² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç.S. 4, C. 2, Ankara, 1991, s. 555.

⁶³ Takvim-i Vekâyi, 3175, (26 Cemazi’el-evvel 1336 / 10 Mart 1918); Ceride-yi İlmiyye, C. IV, S. 36, 1336, s. 1057 – 1060.

⁶⁴ Ceride-yi İlmiyye, C. IV, S. 37, 1336, s. 1117.

⁶⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 221/234 (23 Şevval 1339 / 30 Haziran 1921).

⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 223/164 (20 Ramazan 1340 / 18 Mayıs 1922).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra da müftülük makamının devlet içindeki varlığı devam etmiş ve Fatih Sultan Mehmed döneminde, İstanbul Müftüsü, "şeyhülislâm" adıyla anılarak, merkezîyetçi bir yapılanma gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında, İlmîye Teşkilâtı'nın başına getirilen şeyhülislâm, fetva verme görevinin yanında, ulema sınıfı içindeki göreve atama, azil, vb. idarî işlerle de uğraşmıştır. Taşradaki fetva verme görevi ise; taşra müftüleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlar genellikle, halkın özel konulardaki fetva ihtiyaçlarını karşılamışlar ya da şeriat mahkemelerinde kadı tarafından çözümlenemeyen bir konu üzerinde fetva vermişlerdir. Müftü, böylece dini açıdan, halkın sorularını yanıtlarken, adlî açıdan da kadının vereceği hükme yardımcı rol üstlenmiştir. 1873 yılına kadar, taşra teşkilâtı içindeki bu görevlerini sürdüren müftüler, aynı yıl içinde çıkartılan bir nizamnâme ile naiblik yapabilmek hakkını da kazanmışlardır. Öncelikle merkez vilâyetleri müftülerine tanınan bu hak 1889 yılında çıkartılan bir Meclis-i Vükelâ kararı ile genelleştirilmiş ve liva, kaza müftüleri de aynı hakları elde etmişlerdir. Bu durum, dinî yetkilerle donatılmış, yeri geldiğinde kadılarına ilmî danışmanlık görevlerinde bulunan müftülerin, adlî yetkiler de üstlenmeye başladıklarının bir göstergesidir.

II. Meşrutiyet döneminde çıkartılan 1913 tarihli "Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyeye Hakkında Kanun-ı Muvakkat" ile müftülere tanınan adlî yetkiler sınırlanmış, sadece bir kazanın kadılık makamı boş bulunduğu, bu kazaya usulüne uygun bir atama yapılmıyacağı kadar, belde müftüsünün vekâlet etmesine izin verilmiştir. Yine aynı Kanun-ı Muvakkat ile müftülerin asıl görevlerinin din ve diyanet ile ilgili işler olduğu da kabul edilmiştir. 1914 yılında, hükümetin girişimi ile Kanun-ı Muvakkat üzerinde gerçekleştirilen bir değişiklik, müftülerin kadılarına vekâlet edebilme yetkilerini de en aza indirmiştir. Bu değişikliğe göre, bir kazada uzun yıllar müftülük yapan kişilerin bile, ancak sınava tabii tutularak kadılıkla görevlendirilmeleri söz konusu olabilmıştır.

İttihad ve Terakki Partisi'nin lâik ve modernist yaklaşımları sonucunda, bu partinin 1916 tarihli kongresinde ifta ve kaza yetkileri arasındaki farklılıklar ortaya konulmuş ve bu kongrenin hemen ardından, şeriat mahkemelerinin Meşihat Makamı'ndan alınarak Adliye Nezareti'ne bağlanması izleyen süreçte kadı ve müftülerin görev ve yetkileri arasındaki farklar da netleştirilmiştir. Kadılar direkt olarak adlî işlerden sorumlu tutulurken, müftüler diyanet işleri ile uğraşan görevliler olarak gösterilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde izlenen bu gelişmeler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin lâik hale getirilmesinde önemli bir basamak oluşturmuş, diyanet işleri ve içerisinde görev alan din adamlarının ayrı bir teşkilât içinde örgütlenmesine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A. Hatt-ı Hümayûn

Dosya No: 17176, 18812.

B. İradeler

1. Dahiliye

Dosya No: 167, 285, 1242, 1248, 2033, 5743, 6035, 6697, 7778, 9326, 9399, 13033, 13064, 18649, 19223, 19984, 20344, 24160, 27001, 29591, 29630, 36319, 38872.

2. Dosya Usulü İradeler Tasnifi

Dosya No: 15-1/33.

3. Meclis-i Mahsus

Dosya No: 109/36.

4. Meclis-i Vâlâ

Dosya No: 509, 1355, 26250.

C. Meclis-i Vükela Mazbataları

Defter No: 49/78, 137/88, 145/13, 221/234, 223/164, 231-1/30, 231-1/85.

D. Yıldız Tasnifi

1. Mütenevvi Maruzat Evrakı

Dosya No: 80/212, 126/12.

II. BELGESEL KAYNAKLAR

A. Düstür

I.Tertib, C.2, Dersaadet, 1289.

II. Tertib, C.2, Dersaadet, 1325.

C.4, Dersaadet, 1327.

C.5, Dersaadet, 1328.

B. Ceride-i İlmiye, C.2-4.

C. Meclis Zabıt Cerideleri

a. Meclis-i yân Zabıt Cerideleri, Devre: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1990.

b. Meclis-i Mebusan Kanun Lâyhaları, Devre: 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1992.

c. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1,3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1986-1993.

D. Takvim-i Vekâyi

No: 419, 2907, 3175.

E. Yeni Tasvir-i Efkâr

No: 260.

III. KİTAP VE MAKALELER

Ahmed Atâ (1291). *Tarih-i Atâ*. C. III, İstanbul.

Ahmed Lütfî (1991). *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfî Efendi Tarihi*. (Haz. M. Münir Aktepe), C. XIV, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Ahmed Refik (1334). *İlmiye Salnâmesi*. Matbaa-i mire, İstanbul.

Ali Emiri (1334). Meşihat-ı İslâmiyye Târihçesi. *İlmiye Salnâmesi*. Matbaa-i mire, İstanbul, 304-320.

Atar, Fahrettin (1991). *İslâm Adliye Teşkilâtı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

_____ (1995). Fetva. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 486-496.

Bilmen, Ömer Nâsuhi (1991). *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*. C. VI-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul.

Din ve Şeriat. *İslâm Mecmuası* IV(44): 905-908.

Gürer, Ahmet Şamil (1996). *Osmanlı Ulemasının III. Selim ve II. Mahmud Reformları Karşısındaki Tavrı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Halim Sabit (1333a). İctihad ve İcma. *İslâm Mecmuası* III(25): 596-599.

_____ (1333b). İctihad ve İcma. *İslâm Mecmuası* III(26): 612-615.

Heyd, Uriel (1997). III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması. *İslâm Dünyası ve Batılılaşma. Değişim ve Sorunlar*. (Çev. Erbay Aydın), 13-56.

- İpşirli, Mehmet (1994).** Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. C.I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul.
- İsmail Hakkı (İzmirli) (1332).** İfta ve Kaza. *Sebilürreşad* XIV(358): 157-158.
- _____ (1332). Müftü ve Kadı. *Sebilürreşad* XIV(359):169-171.
- _____ (1998). Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kazâ. (Sadeleştiren: Abdurrahim Şenocak), *İslâmiyat* I(3), 117-140.
- İttihad ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi Müzâkeratıyla Bu Babda Yazılan Makalata Muhtevi Risâledir* (1332). İstanbul.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (1248).** *Tarih-i Ravzat'ül Ebrar*. Bulak Matbaası, Kahire.
- Levy, Avigdor (1991).** *Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı. Modern Çağda Ulemâ*. (Çev. Osman Bayraktar), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Mardin, Ebu'l-ulâ (1993).** Fetva. *İslâm Ansiklopedisi*. C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 582-584.
- Mehmed Şem'i (1295).** *İlâveli Esmâr'ül Tevârih*. İstanbul.
- Mehmed Şeref (1329):** *Bir Müslüman Türk'ün Şeyhülislâm Efendi'ye En Son Sözü*. Bursa.
- Mumcu, Ahmet (1985).** *Tarih İçindeki Genel Biçimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- D'Ohsson, Mouradgea (1790).** *Tableau Général de l'Empire Ottomnan*. C. II, Paris.
- Osmanlı Kanunnâmeleri (1331).** *Milli Tetebular Mecmuası* I(3): 495-544.
- Özkaya, Yücel (1985).** *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993).** *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet (1994).** *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Süleyman Sadeddin (1978).** *Devhatü'l-Meşâyih*. (Haz. Ziya Kazıcı), Çağrı Yayınları, İstanbul.

Şeyhülislâm Efendi Hazretleri'nin Beyanatı (1335). *Sebilürreşad* XVI(404-405): 130-132.

Taşköprülüzâde Ahmed (1269). *Hadâiku's-Şakâyık*. (Tercüme Eden: Mecdî Mehmed Efendi), İstanbul.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yakut, Esra (2000). *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Şeyhülislâmlık Kurumu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ziya Gökalp (1331). Diyanet ve Kaza. *İslâm Mecmuası* III(35): 756-760.

Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi

Doç.Dr. Mustafa ÖZER*
Yrd.Doç.Dr. Kemal BİÇERLİ*

Öz: Türkiye’de kadınların İKO’nu etkileyen unsurları tespit etmeye yönelik bu çalışmada 1988-2001 dönemi için ; Türkiye geneli, kırsal ve kentsel alanlara ilişkin panel veri kullanılarak kısıtlı en küçük kareler regresyonu ile birimlere özgü sabit terimlerle sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri kullanılmıştır. Modellerde denenen çok sayıda makro özellikli değişkenlerden anlamlı bir sonuç elde edilemezken; kadın aktif nüfusu içinde ev kadınlarının oranı, istihdam edilen kadın işgücü içinde ücretsiz aile işçilerinin oranı ve 12 + yaş nüfus içinde toplam emeklilerin oranı değişkenlerinden beklenen yönde ve anlamlı sonuçlar elde edilmiştir.

Türkiye’de kadın işgücüne katılımının makro nitelikteki değişkenlere karşı doğrudan duyarlı olmayıp, gruba özgü ve mikro özellik taşıyan değişkenlerden etkilenmesi önemli bir ampirik bulgudur. Bu sonuç ülkemizde kadın işgücünün emek piyasalarına katılım kararında; ücretler, enflasyon, büyüme oranı, işsizlik oranı gibi unsurların doğrudan etkili olmadığı ve kadın işgücünün emek piyasaları ile yeterince bütünleşemediği anlamına gelmektedir. Dünyanın gelişmiş ve gelişmekte olan çoğu ülkesinin aksine Türkiye’de kadınlarımız geleneksel rollerinin ve istihdam biçimlerinin dışına çıkmakta başarılı olamamaktadırlar. Bu durumun nedenlerinin sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyolojik boyutları olduğu da söylenebilir.

Anahtar sözcükler: Kadın işgücü, İşgücüne katılma oranları, Türkiye’de emek piyasaları

Abstract: In this study, we try to examine the determinants of women’s labor participation rates using panel data regressions of Restricted Least Squares, Fixed Effects Model (FEM), and Random Effects Model (REM). Based on the results of FEM and REM, we find significant relationships between women’s labor participation rates and group specific variables of unpaid family workers (UCRAIL), ratio of the housewives to the female labor force (EVKDOR), and ratio of the retired people to the civilian population 12 years old and over (EMOR).

The results of the emprical study have important implications. First of all, not finding a significant relationships between some macroeconomic variables, such as inflation rate, unemployment rate and growth rate and the women’s labor participation rates can be interpreted that they do not have direct influence on the women’s labor participation rates. Secondly, such finding also may indicate that there is a lack of integration of female workers into labor markets. Finally, unlike the developed and some developing nations, it is fair to conclude that most of the female workers in Turkey undertake their traditional tasks and find jobs which are considered as traditionally women’s jobs. Therefore, it can be argued that these implications have not only economic consequences, but also sociological dimensions.

Key words: Female labor force, Labor force participation rates, Labor markets in Turkey

¹ Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü 26470 ESKİŞEHİR
Tel: 0-222-3350580/3221 Elektronik Posta: muozer@anadolu.edu.tr

² Anadolu Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü 26470 ESKİŞEHİR
Tel: 0-222-3350580/3245 Elektronik Posta: mkbicerl@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Ekonomik kalkınmanın “*olmazsa olmaz*” koşulu üretim faktörlerinin olabildiğince yüksek düzeyde ve verimlilikte kullanılmasıdır. Ancak, bu faktörlerin başında gelen işgücünün kullanımında dünyanın bütün ülkelerinde cinsiyet açısından erkeklerin lehine dengesiz bir dağılım söz konusudur. Tarih boyunca üretimin önemli bir parçası olmalarına karşılık, kadınların emek piyasalarında ücret karşılığı çalışmaları sanayi devrimi ile yaygınlaşmıştır. Günümüzde gelişmiş ülkelerde kadınların işgücüne katılma oranları %70’ ler seviyesine yükselerek erkeklerin işgücüne katılma oranlarına yaklaşmıştır. Mesleklerin feminitesinin giderek kaybolduğu dünyada artık kadınların çok çeşitli meslek dallarında çalıştıklarını görmek mümkündür.

Türkiye’ de işgücüne katılma oranlarının son 20 yıldaki gelişimi incelendiğinde, kadın işgücünün Dünyanın genelinde sergilediği artış sürecinin ülkemiz için geçerli olmadığı görülmektedir. Ülkemizde kadınlar kentsel emek piyasalarına çok cılız bir şekilde katılabilirlerken, katılımlarının daha yüksek olduğu kırsal emek piyasalarında çalışanların %80’ inden fazlası ücretsiz aile işçisi konumunda bulunmaktadır. Hem ekonomik kalkınmamızı, hem de gelir dağılımını olumsuz etkileyen bu durumun nedenlerinin bulunması “*Kadın işgücüne katılımı hangi unsurlara bağlıdır?*” sorusunun cevaplanması ile mümkün olacaktır. Bu çalışma söz konusu sorunun cevaplarını belirlemek amacıyla hazırlanmıştır.

Tarihsel olarak kadın işgücünün gelişiminin ve bunu etkileyen unsurların incelendiği ilk iki bölümden sonra, çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde Türkiye’ de kadınların işgücüne katılımı gerek istatistikler, gerekse bu konuda daha önce yapılan çalışmaların bulgularından yararlanılarak analiz edilecektir.

Çalışmanın son bölümünde 1988-2001 dönemine ait panel veri kullanılarak hem Türkiye geneli, hem de kırsal ve kentsel alanlar için kısıtlı en küçük kareler regresyonu ile sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri oluşturulacaktır. Bu bölümde, kadın işgücüne katılımını teorik olarak etkilediği düşünülen çok sayıda değişken deneyerek bunlardan anlamlı sonuçlar veren bazı değişkenlerle modeller test edilecektir.

2. TARİHSEL AÇIDAN KADIN İŞGÜCÜ

Kadın işgücünün tarihsel gelişimi konusunda sanayi devriminin değişimlerin yaşandığı önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtmek gerekir. Sanayi devriminden önce kadınlar geleneksel rollerinin fazlaca dışına çıkamamışlar, ücret karşılığında “*işçi*” statüsü ile çalışmaları sanayi devrimi ile mümkün olabilmıştır. Bu nedenle, konuyu incelerken başlangıç noktamızı sanayi devrimi oluşturacaktır.

Sanayi devrimi gibi, II.Dünya Savaşı ve son dönemlerde hız kazanan küreselleşme süreci de kadınların emek piyasalarındaki sayı ve konumlarını etkileyen kilometre taşı niteliğindeki gelişmeler olmuştur. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde tarihsel süreç içinde kadın işgücünün izlediği seyir bu üç gelişmenin ışığı altında kısaca incelenecektir.

2.1. Sanayi Devrimi ve Kadın İşgücü

Dünyanın hemen her ülkesinde nüfusun önemli bir kısmını oluşturan kadınların-emek piyasaları dışında vazgeçilmez bir üretim unsuru olmalarına rağmen- emek piyasalarındaki varlıkları gerek geçmişte, gerekse günümüzde erkeklerin gerisinde, “*ikincil işgücü*” statüsü ile sınırlı kalmıştır.

Kadınların emek piyasalarındaki ikincil rolleri büyük ölçüde geleneksel iş bölümü ile ilgilidir. Cinsiyete dayanan bu işbölümü her toplumda farklı düzeylerde olsa da temelde; çocuk doğurmak ve büyütme, ev işlerini yapmak gibi işler fizyolojik ve sosyolojik açılarından kadınların temel görevleri arasında yer alırken, piyasada çalışarak para kazanma işi erkeklerin esas görevi olarak kabul edilmiştir.

Ancak, kadim zamanlardan bu yana benimsenen bu işbölümü 1750’lerden itibaren İngiltere’de sanayileşmenin başlaması ile değişime uğramıştır. “*Sanayi Devrimi*” olarak isimlendirilen bu süreç ilk olarak çırık makinesinin icadı ile başlamış, 1782 yılında James Watt’ın yaptığı buharlı makinenin icadından sonra demir-çelik üretimi başta olmak üzere diğer sektörlerle ve ülkelere yayılmıştır. Bu dönemde Avrupa sanayiinde başlayan kitle üretimi ile birlikte tarımda da “devrim” niteliğinde gelişmeler yaşanmış³, boşa çıkan tarımsal kadın işgücü de kente göç ederek emek piyasalarına işgücü olarak katılmaya başlamıştır.

Sanayileşmenin bu ilk döneminde kadın işgücü özellikle tekstil işkolunda düşük ücret ve kötü çalışma koşullarında günde 12 saat çalıştırılmıştır. Bu dönemde İngiltere’de imalat sanayiinde çalışan kadınların oranı 1841’de %35’lerden 1851’de %45’e yükselmiştir. Aynı dönemde yaşanan bir başka gelişme de, imalat sanayiinin tarım sektöründen boşa çıkan kadın işgücüne yeterli istihdam imkânı yaratamaması nedeniyle, kadın işgücünün önemli bir kısmının (%40) kentlerde hizmet sektöründe temizlikçi olarak çalışmaya başlaması olmuştur. İngiltere’de başlayan sanayileşme ve kadının istihdamındaki değişiklik süreci sonradan Fransa başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine de yayılmıştır (Tilly ve Scott, 1978: 64,68-69).

Sanayileşmenin kadın istihdamı üzerindeki etkisi sadece kıta Avrupa’sı ile sınırlı kalmamış, Amerika Birleşik Devletleri’nin de bu alanda önemli değişiklikler olmuştur. Sanayileşme ile birlikte niteliksiz işgücünün nitelikli işgücünü daha kolay ikâme edebilir hale gelmesi A.B.D.’de önceleri sadece tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi olarak istihdam imkânı bulabilen kadınların sanayi sektöründe çalışmalarını sağlamıştır. Örneğin ülkenin kuzeydoğusunda 1820 yılında sanayide çalışan kadınların oranı % 9 iken, bu oran 1932 yılında % 33’e yükselmiştir. Sanayi gelişmesi zaman içinde firma sayısını ve ölçüklerini de büyütmüş, buna bağlı olarak kadınlar sadece imalat sanayiinde değil ; tezgahçılık, sekreterlik, muhasebecilik gibi hizmet işlerinde de çalışma imkanı elde etmişlerdir (Costa, 2000: 10-11).

³ Bu gelişmelerin başında İngiltere’deki “çitleme” hareketi gelmektedir. O dönemde İngiltere’nin tekstilde ileri gitmesi bu sektörün hammaddesini oluşturan hayvancılık için mera ve çayırın artırılmasını zorunlu kılmış, ülkedeki çayırın etrafı çevrilerek verimsiz topraklar meraya dönüştürülmüştür. Hem bu gelişme, hem de tarımsal alet ve ekipmanların geliştirilmesi tarımda önemli ölçüde kadın işgücünün açığa çıkmasına neden olmuştur.

2.2. II. Dünya Savaşı ve Kadın İşgücü

Kadın işgücüne katılımını sanayileşmeden daha fazla etkileyen olay II.Dünya savaşı olmuş, savaş esnasında kadınların işgücüne katılımının önemli ölçüde arttığı gözlenmiştir. Bu artışın hem emek arzı hem de emek talebi ile ilgili nedenleri vardır. Emek arzı açısından bakıldığında; bir kısım kadın işgücü için piyasaya girişteki temel güdü vatanseverlik olurken, diğerleri için erkeklerin savaşa gitmeleri ile ailelerin gelirinin düşmesi ve kadının evde yapacağı işlerin azalması etkili olmuştur. Emek talebi açısından ise; erkeklerin savaşa gitmeleri ekonomide işgücü talebini ve ücretleri yükseltmiş, bu ise kadınların emek piyasalarına girişlerini teşvik etmiştir.

Savaş esnasında emek piyasalarına giriş yapan kadınların bir kısmı savaş sonrası erkeklerin dönüşü ile birlikte eve dönüş yapsalar da, önemli bir kısmı çalışmaya devam etmiştir. Bu konuda G.L.Palmer' in verileri ile A.B.D.'ne yönelik bir araştırma yapan Claudia D.Goldin 1950 yılında çalışan kadınların yarısından fazlasının 1940 yılında emek piyasalarına giriş yaptıklarını tespit etmiştir. Goldin, araştırmasında ayrıca 1940'larda çalışmaya başlayıp ta savaşın bitmesi ile birlikte eve dönen kadınların % 5.4-6.3' ünün sonradan emek piyasalarına geri dönüş yaptıklarını bulmuştur (Goldin, 1991: 740, 742, 745).

II Dünya savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmeler sadece kadınların iş tecrübesi kazanmalarını sağlamamış, başka pek çok yönden de kadınların işgücüne katılma kararlarını etkilemiştir. Ev aletleri teknolojisinde 1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren yapılan icatlar (örneğin mekanik çamaşır makinesi 1869'da, elektrikli ütü 1882'de bulunmuştur) bu dönemde yaygınlık kazanmıştır. Örneğin, A.B.D.'de ev aletlerine yapılan yatırımlar bu yüzyılda geçen yüzyılın iki katına çıkmıştır. Ev işlerinin bu şekilde kolaylaşması kadınların emek piyasalarına yönelmelerini sağlamıştır. 1950-1990 dönemine yönelik panel verileriyle yapılan ve 128 ülkeyi kapsayan bir araştırmada dayanıklı tüketim mallarının fiyatları ile kadın işgücüne katılma oranları arasında negatif bir korelasyonun tespit edilmesi bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Greenwood, Seshadri ve Yörükoğlu, 2002: 6, 32). Aynı dönemde kadınların sahip oldukları çocuk sayısının 1900'lerde ortalama 6'dan, 1950'lerde 3'e düşmesi de kadın işgücüne katılımını etkileyen bir başka önemli gelişme olmuştur.

Sanayileşen ülkelerde doğum oranlarındaki bu önemli düşüşün en önemli sebebi "çocuk ölümlerinin azalması" olmuştur. Bu sayede arzulanan aile büyüklüğüne ulaşmak için daha az doğum yapmak yeterli olmuş, doğum kontrol yöntemlerinin gelişmesi de aile planlamasını mümkün kılmıştır. Aynı dönemde tıp teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak ortalama insan ömrünün de artması, kadınları gençlik dönemlerinde çocuk bakımı tamamlayarak emek piyasalarında çalışmaya yönleltmiştir.

1950'li yıllardan itibaren gelişmiş ülke ekonomilerinde yaşanan sektörel dönüşüm kadınların işgücüne katılımlarını arttırmının yanı sıra, işgücünün kompozisyonunu da değiştirmiştir. Bu dönemde ekonomilerde tarımın ve sanayinin hakim olduğu yapı yerini hizmetler sektörüne bırakmış, bu durum kadın işgücüne katılımını olumlu yönde etkilemiştir. 1990'lı yıllar itibarıyla Latin Amerika'da ekonomik olarak aktif kadınların % 71'i, Asya ve Pasifik'te % 40'ı, Afrika'da %20'si, diğer gelişmiş bölgelerde % 62'sinin hizmetler sektöründe çalışması bu sektörün kadın istihdamı açısından önemini göstermektedir (Tokol, 1999: 21).

2.3. Küreselleşme, Esnek Üretim Sistemi ve Kadın İşgücü

İlk olarak A.B.D.’de uygulanmaya başlanan ve II.Dünya Savaşı sonrasında önce Avrupa’ya, ardından da tüm ülkelere ihraç edilen fordist üretim biçimi ortalama vasıfsız işçiyi ve çok iyi belirlenmiş iş tanımlarını esas almaktaydı. Bu sistem çerçevesinde çalışanların çok vasıflı olmalarını gerektirmeyen teknolojiler, iş organizasyonunun taylorist formatları⁴ içinde standart tüketim maddelerinin üretilip geniş ve tek düze pazarlara dağıtımını başarı ile sağlamıştır (Kurtulmuş, 1996:181).

Ancak gerek 1970’lerin başından itibaren fordist sistemde verimlilik düşüşlerinin yaşanması, gerekse globalleşmeye bağlı olarak uluslar arası ticaretin genişlemesi ve standart ürünlerden çok özelliği olan ürünlere talebin artması, sistemin değişen durumlara uyum sağlayamamasına neden olmuştur. Bu dönemde özellikle Japonya’da uygulanan esnek üretim biçiminin başarılı sonuç vermesi diğer ülkelerin de üretim sistemlerini değiştirmelerine neden olmuştur.

Esnek üretim biçiminin temel özelliği çalışma sürelerinin sabit olmayışıdır. Bu sistemde fordist üretim biçimini tanımlayan taylorist katı işbölümü yerine işgücü fabrika içinde farklı işlerde kullanılmış, işgücünü sürekli olarak fabrikada tutan çalışma saatleri uygulamasından vazgeçilmiştir. Buna göre esnek üretim sisteminde firmalar çerçeve çalışma süresini tespit ederlerken, bu çerçeve içinde hangi sürelerde çalışacaklarına işçiler kendileri karar verirler. Firmalar, bu sistemde bütün işçilerin firmada olması gereken ara saatleri de tespit edebilmektedirler (9.00-12.00, 13.00-15.00 veya 19.00-21.00 gibi). Gerek işçilere, gerekse işverenlere çeşitli açılardan avantajlar sağlayan bu sistemde işçiler günlük veya haftalık tam zamanlı çalışma zorunluluğundan kurtulmaktadırlar (Darling, 1975: 73).

Burada esnek üretim sisteminin sadece çalışma sürelerinin esnekleşmesi anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Üretim sisteminin esnekleşmesi ile aynı zamanda malların kitlesel olarak üretilmesi yerine küçük bölümlerde üretimi ve standartlaştırılmış üretim yerine ürün çeşitlenmesine dayanan değişik ürün türlerinde üretimin yapılması da kastedilmektedir.

Üretimin esnekleşmesi ile birlikte işletmelerin tam zamanlı çalışan sayısını azaltarak giderek artan oranda yarı zamanlı (part-time) ve geçici personel istihdamına yöneldikleri ve/veya fason çalışma biçimlerine kaydıkları görülmektedir. Bu yeni sistem özellikle aile içi sorumlulukları nedeniyle emek piyasalarına katılmayan kadınlara bu konuda önemli bir imkân sağlamış, son dönemlerde gelişmiş ülkelerdeki kadın işgücüne katılımı buna bağlı olarak da artış trendini devam ettirmiştir.

⁴ Taylorist format ile herhangi bir işin tüm detaylarının iş-zaman analizleri ile belirlendiği ve işi yapan işçiye hiç inisiyatif bırakılmadığı yönetim teknikleri kastedilmektedir.

Yarı zamanlı istihdam ile kadınlar evdeki sorumluluklarından vazgeçmeksizin piyasada çalışma imkânı bulurlarken, fason üretimin yaygınlaşması-*gelişmekte olan ülkelerde hiçbir zaman ortadan kalkmamakla birlikte*-gelişmiş ülkelerde önemini yitiren eve iş verme uygulamasını tekrar gündeme getirmiştir. Artan uluslar arası rekabetin maliyetleri ön plana çıkarması bu uygulamayı tekrar önemli konuma oturtmuş, bu durum kadınların işgücüne katılımını arttırmıştır (Eraydın vd., 1999: 20).

Esnek üretim sisteminin bir yönünü oluşturan esnek uzmanlaşma firmaların değişen müşteri taleplerini karşılayabilmek için işçilerin yerleri ve işlevlerinin üretim sürecinde rahatlıkla değiştirilmesi esasına dayanmaktadır. Esnek uzmanlaşmanın ön şartının bilgisayarlar ve mikro teknolojinin üretimde yaygın olarak kullanılması olduğu düşünülürse (Kurtulmuş, 1996: 183), bunun daha ziyade "*nitelikli*" işgücünün lehine olduğu açıktır. Ancak, bu sistemin beceri düzeyi yüksek işlerle birlikte nispi olarak daha düşük nitelikli sıradan işlerin de yaratılmasına imkan sağladığı görülmektedir. Bu yönüyle esnek uzmanlaşmayı kadınların işgücüne katılımını az da olsa arttıran nedenlerin arasında saymak mümkündür (Eraydın vd., 1999: 22).

3. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE KADIN İŞGÜCÜNE KATILIM ORANLARI

Kadın işgücüne katılımının tarihsel seyrine ilişkin bu özet açıklamalardan sonra, kadın işgücüne katılım oranlarının gelişimini inceleyebiliriz. Bu amaçla, önce dünya genelinde 1980'lerden günümüze kadın işgücüne katılım oranları karşılaştırmalı olarak incelenecek, sonra Türkiye'de *ampirik kısımda başlangıç yılı olarak aldığımız* 1988 yılı öncesinde ve sonrasında kadın işgücüne katılma oranlarının nasıl seyrettiği analiz edilecektir.

3.1. Dünyada Kadın İşgücüne Katılım Oranları

Buraya kadar kısaca aktarılmaya çalışılan gelişmelerin kadınların işgücüne katılımını arttırdığı söylenebilir. Bunu dünyanın çeşitli bölgelerinden seçilen 48 ülkeye ait erkek ve kadın işgücüne katılım oranlarını (bundan böyle İKO) 1980 ve 2000 yılları için karşılaştırmalı olarak veren aşağıdaki tablodan görmek mümkündür.

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerde Erkek-Kadın İşgücüne Katılma Oranları (1980, 2000)

Ülkeler	1980 E	1980 K	2000 E	2000 K	Fark 1980	Fark 2000	Ülkeler	1980 E	1980 K	2000 E	2000 K	Fark 1980	Fark 2000
Dünya Toplamı	87.5	57.4	85.5	60.7	30.1	24.8	AVRUPA	84.2	60.2	79.6	64.0	24.0	15.6
Gelişmiş Ülkeler	84.4	58.7	80.8	65.4	26.4	15.4	Bulgaristan	82.7	70.4	77.4	71.4	12.3	6.0
Gel.Olan Ülkeler	88.6	56.9	86.7	59.5	31.7	27.2	Çek Cumh.	84.8	75.1	83.0	75.2	9.7	7.8
Geri Kalmış Ülkeler	89.9	67.6	87.6	65.8	22.3	21.8	Finlandiya	79.3	68.3	76.7	72.5	11.0	4.2
AFRIKA	88.0	56.4	85.8	57.4	31.6	28.4	İzlanda	86.5	72.5	85.3	77.5	14.0	7.8
Kenya	91.7	77.7	89.2	76.6	14.0	12.6	Norveç	83.5	59.8	81.6	74.1	23.7	7.5
Somali	89.6	66.1	87.4	64.7	23.5	22.7	Yunanistan	83.5	31.8	78.2	47.9	51.7	30.3
Tanzanya	89.9	86.0	88.4	83.0	3.9	5.4	İtalya	81.9	39.2	79.0	49.9	42.7	29.1
Kamerun	89.8	49.6	86.2	51.1	40.2	35.1	İspanya	84.5	32.5	80.1	47.9	52.0	32.2
Gabon	87.7	67.6	85.8	66.2	20.1	19.6	Belçika	79.8	41.4	73.1	51.9	38.4	21.2
Cezayir	80.4	19.1	79.6	31.2	61.3	48.4	Fransa	81.6	55.2	75.7	62.2	26.4	13.5
Mısır	83.5	29.3	82.1	37.1	54.2	45.0	İsveç	85.4	69.3	84.6	81.6	16.1	3.0
Fas	84.6	38.1	82.7	43.7	46.5	39.0	İsviçre	89.9	51.9	90.5	64.8	38.0	25.7
G.Afrika	85.1	46.5	82.2	49.5	38.6	32.7	İngiltere	89.2	57.0	83.9	67.0	32.2	16.9
Nijerya	89.1	50.0	86.5	49.5	39.1	37.0	Rusya Fed.	84.3	74.7	79.5	72.2	9.6	7.3
ASYA	88.9	59.9	87.0	62.0	29.0	25.0	Macaristan	84.8	62.0	78.7	61.2	22.8	17.5
Çin	91.5	75.5	89.6	80.0	16.0	9.6	Danimarka	88.3	71.3	85.2	77.3	17.0	7.9
Kore	82.5	65.7	85.1	67.2	16.8	17.9	LATİN AMERİKA	86.6	33.3	85.5	45.2	53.3	40.3
Afganistan	89.4	49.8	88.0	50.1	39.6	37.9	Küba	83.5	39.7	85.3	56.6	43.8	28.7
Hindistan	88.6	47.8	86.9	44.6	40.8	42.3	Kostorika	88.8	24.3	84.8	40.0	64.5	44.8
Pakistan	88.2	27.7	86.6	37.1	60.5	49.5	Meksika	85.8	31.1	85.6	41.6	54.7	44.0
Endonezya	85.8	45.6	84.5	58.0	40.2	26.5	Arjantin	86.4	32.6	84.4	41.6	53.8	42.8
Malezya	84.6	42.8	81.4	50.4	41.8	31.0	Brezilya	89.4	35.7	87.4	47.2	53.7	40.2
Ermenistan	77.5	68.1	77.8	70.7	9.4	7.1	Şili	81.4	28.7	82.3	42.1	52.7	40.2
Gürcistan	81.1	71.0	79.1	66.2	10.1	12.9	Paraguay	91.9	34.1	87.8	38.8	57.8	49.0
Türkiye	87.5	47.8	85.0	52.5	39.7	32.5	Bolivya	85.9	39.6	83.6	48.0	46.3	35.6
KÜZEY AMERİKA	84.1	58.2	81.7	70.2	25.9	11.5	AVUSTRALYA/ YENİ ZELANDA	86.5	51.0	83.3	67.0	35.5	16.3
Kanada	86.0	57.3	83.5	72.1	28.7	11.4	Avustralya	86.6	52.0	83.4	66.8	34.6	16.6
A.B.D.	83.8	58.2	81.5	70.0	25.6	11.5	Yeni Zelanda	85.8	46.0	82.7	67.8	39.8	14.9

E- Erkek K-Kadın

Kaynak: ILO (2000).World Labour Report 2000.Geneva: 267-271.

Tablo 1'in incelenmesinden elde edilecek ilk bulgu, dünyanın bütün ülkelerinde erkek İKO'nun kadın İKO'dan daha büyük olduğudur. Gelişmiş ve geri kalmış ülkelerde nispeten düşük olan erkek-kadın İKO farkı, gelişmekte olan ülkelerde daha yüksektir.

Erkek-kadın İKO farkı karşılaştırılan iki yılda sadece Tanzanya, Kore, Hindistan ve Gürcistan'da artmış⁵, bunun dışında kalan ülkelerin tümünde azalmıştır. Yeni Zelanda, Yunanistan, Avustralya, İspanya gibi ülkelerde fark süratle kapanırken; Gabon, Somali, Kenya, Afganistan'da erkek-kadın İKO farkında önemli bir değişme olmamıştır.

Cinsiyetler arası İKO farkının en düşük ve en yüksek olduğu ülkeler incelendiğinde karşımıza farklı gruplar çıkmaktadır. 2000 yılı itibarıyla örneğin, Pakistan, Cezayir, Mısır gibi *İslam ülkelerinde*; Paraguay, Meksika, Arjantin, Şili gibi *Latin Amerika ülkelerinde* ve Yunanistan, İtalya, İspanya gibi *Akdeniz ülkelerinde* farkın oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Öte yandan, erkek-kadın İKO'nun birbirine oldukça yakın olduğu ülkelere bakıldığında; İsveç, Finlandiya, İzlanda, Norveç, Danimarka gibi *Kuzey Avrupa ülkeleri* ile, Bulgaristan, Ermenistan, Rusya Federasyonu ve Çek Cumhuriyeti gibi *eski doğu bloku ülkeleri* karşımıza çıkmaktadır.

Uluslar arası erkek-kadın İKO farklılıklarının nedenleri üzerine geçen yıllarda yapılan bir çalışmada, temelde kültürel faktörlerin (aile yapısı ile ilgili tercihler, kadınların piyasa yerine evde çalışmayı tercih etmeleri), beşeri sermaye düzeyindeki farklılıkların ve kadınların emek piyasalarındaki konumlarını düzenleyen/etkileyen kamu politikalarının etkili olduğu belirlenmiştir (Antecol, 2000: 412)⁶. Nitekim farkın yüksek olduğu İslam ülkeleri, Latin Amerika ve Akdeniz ülkelerinde dini ve kültürel nedenlerle kadınların piyasadaki çalışmalarının fazlaca onay görmediği bilinmektedir.

Farkın düşük olduğu Kuzey Avrupa ülkelerinde, kadınların eğitim düzeylerinin yüksekliği ile yarı zamanlı çalışmanın kadınlar arasında yaygın oluşunun bu konuda etkili faktörler olduğu düşünülebilir⁷. Eski Sovyet Bloku ülkelerinde kadın İKO'nun oldukça yüksek oluşunun, herkesin tek işveren olan kamunun emrinde çalıştığı ve işsizlik oranlarının sıfır olduğu eski sistemin kadınlar üzerinde "*piyasada çalışma geleneği*" ni yerleştirmesi ile ilgili olduğu söylenebilir. Sosyalist sistemin kadınlar için kreş hizmetlerini parasız sunması bu alışkanlığın yerleşmesinde etkili olmuş, kreşlerin sistem değişimi sonrasında paralı hale gelmesi çoğu ülkede kadın İKO'nı biraz düşürse de "*eski alışkanlıklar zor ölür*" (old habits die hard) gerçeği kadın İKO'nun önemli ölçüde düşüşünü engellemiştir.

⁵ Aslında DİE verilerine göre 2000 yılında Türkiye'de erkek İKO 72.9, kadın İKO 25.7'dir. Buna göre erkek-kadın İKO farkı 47.2'dir ve 1980 yılına göre bu fark 7.5 puan artmıştır. Bu nedenle farkın arttığı ülkeler arasında Türkiye'yi de eklemek gerekir. Ancak, tabloyu oluştururken kullanılan veri setinin orijinalliğini bozmamak için ülkemiz ile ilgili veri tabloya ILO'nun belirttiği gibi yazılmıştır.

⁶ Bu konuda başlıca çalışmalar için ayrıca Bkz. (Reimers, 1985: 251-255) ve (Mincer, 1985: S1-S32).

⁷ 2000 yılı itibarıyla kısmi-zamanlı (part-time) istihdam edilenler içinde kadınların oranı; İsveç'te %72.9, Finlandiya'da % 63.8, Norveç ve İzlanda'da % 77.0'dir (OECD, 2001: 39)

3.2. Türkiye’de Kadın İşgücüne Katılma Oranları

Dünya genelinde kadın işgücüne katılma oranlarının seyrine ilişkin bu özet açıklamalardan sonra, çalışmanın bu bölümünde gerek kadın işgücü ile ilgili çeşitli veriler, gerekse Türkiye’de kadın işgücüne katılımı ile ilgili yapılan çeşitli araştırmalardan yararlanarak Türkiye’de kadın işgücüne katılımının gelişimi ve bunu etkileyen unsurlar analiz edilecektir. Burada yapılacak tespitler çalışmanın son bölümünde yer alacak olan ampirik analizin sonuçlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Kadın işgücüne katılımı ile ilgili düzenli istatistikleri 1988 yılından bu yana bulmak mümkündür. DİE, Hane halkı İşgücü Anketleri’ni (bundan böyle HHİA) 1988 yılından itibaren yılda iki defa (Nisan ve Ekim aylarında), 2000 yılından itibaren ise 4 defa yapmaktadır. Bu anketlerden 1988-2000 dönemini kapsayanlar basılmış olup, ondan sonraki tarihlere ait bilgilerin bir kısmını DİE’nin internet sitesinden elektronik olarak sağlamak mümkündür. Bu nedenle incelemeyi 1988 öncesi ve sonrası şeklinde iki dönem için yapmak daha doğru olacaktır.

3.2.1. 1988 Öncesi Kadın İşgücüne Katılma Oranlarının Gelişimi

Bu konuda düzenli verilerin bulunduğu 1989 yılı öncesine ilişkin beşer yıllık dönemlere ait verileri bulmak mümkündür. Aşağıdaki tablo 1955-1990 dönemine ait kadın ve erkek aktif nüfusun 15 yaş üstü nüfusa oranlanması ile bulunan “*rafine faaliyet oranları*” nı göstermektedir.

Tablo 2. Seçilmiş Yıllarda Rafine Faaliyet Oranları

Yıllar	Erkek	Kadın
1955	95.3	72.0
1960	93.6	66.3
1965	91.8	56.6
1970	84.7	50.9
1975	85.4	47.4
1980	84.9	46.3
1985	83.3	44.3
1990	83.3	43.7

Kaynak: Özbay, 1994: 7’den DİE, İstatistiki Göstergeler 1923-1990 Tablo 1-8, 1990 Nüfus Sayımı Tablo 38.

Tablo 2' den yapılabilecek ilk gözlem, incelenen dönemde erkek İKO' nun kadın İKO' dan fazla olduğu ve her ikisinin de azalma trendinde olduğudur. Ancak bu azalma kadın İKO' da daha fazla olmuş, 1955 yılında %72.0 olan kadın İKO 1990 yılında %43.7'ye düşmüştür.

1950'li yıllar Türk ekonomisinde sanayileşmenin ve köyden kente göçün hız kazandığı dönemler olmuştur. Ekonominin dönüşüm sürecine girdiği bu dönemde GSYİH içinde tarımın payı azalırken, sanayi ve hizmetler sektörlerinin payları artmıştır. Bu süreçte tarım kesiminde istihdam çözüldürken, kadın işgücü sanayi sektöründe kendisine yer bulamamıştır. Sanayide istihdam edilenlerin içinde kadınların payının 1955-1980 döneminde %12.3'den %10.7'ye düşmesi sanayiın kadın işgücüne istihdam yaratmadığının bir göstergesidir.

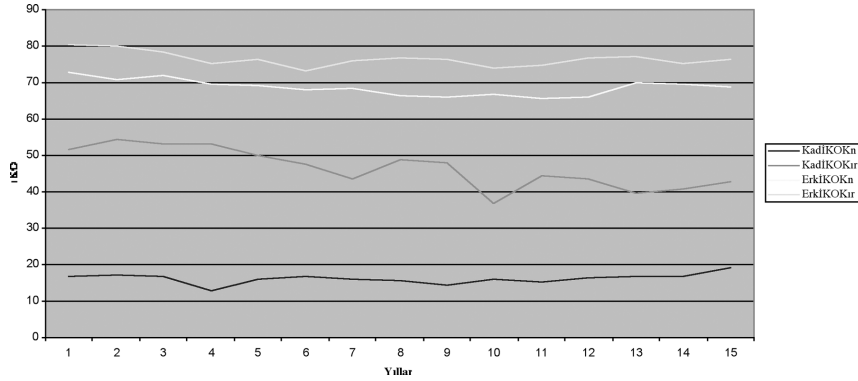
Benzeri şekilde hizmetler sektörü de 1980 yılında istihdamın sadece %12.3'ünün kadınlardan oluştuğu, erkek ağırlıklı bir sektör görünümünde idi. 1955'ten 1980'e ücretsiz aile işçisi kadın/erkek oranının fazla değişmemesi (2.56 kattan 2.36 kata), incelenen dönemde endüstrinin sunduğu fırsatların erkeklere ayrıldığı, tarımın ise kadınlar için temel istihdam kaynağı olmaya devam ettiği anlamında değerlendirilebilir (Özar, 1994: 28-29).

Türk ekonomisi 1970'lerin sonunda ciddi boyutlara ulaşan yüksek enflasyon ve ödemeler bilançosu açıkları problemlerinin üstesinden gelebilmek için IMF desteğinde istikrar tedbirleri uygulamaya başlamış, ihracata yönelik sanayileşme stratejisi benimsenirken tarımsal girdilere uygulanan sübvansiyonlar önemli ölçüde azaltılmıştır. Bu politika değişikliklerinin kadın İKO' nun azalma sürecini durdurmadığı gözlenmektedir. Bunda tarımda istihdam edilen kadın işgücünün oranı düşerken sanayi ve hizmetler sektöründe kadın istihdamının artmayışının etkili olduğu söylenebilir.

1980 sonrası uygulanan istikrar tedbirlerine rağmen enflasyonun genelde yüksek oranlarda seyretmesi; ücret, maaş ve tarımsal gelirlerin azalma seyrini şiddetlendirmiştir. 1980-1988 arası işçi ücretleri 19 kat, memur maaşları 23 kat artarken fiyatlar 32 kat artmıştır. Bu durum daha önce çalışmayan ikincil işgücünden emek piyasalarına giriş yapmak isteyenlerin sayısını arttırmış, özellikle kentlerde çalışmak isteyen kadın sayısı önemli ölçüde artmıştır. Ancak, kentli kadının sanayi ve hizmetlerde yaratılan istihdam kapasitesinden yeterince yararlanamayışı, onları kayıt dışı istihdama yönlterek İKO düşüş seyrinin hızlanmasına neden olmuştur (Ecevit, 1993: 127).

3.2.2. 1988 Sonrası Kadın İşgücüne Katılma Oranlarının Gelişimi

Daha önce işgücü istatistiklerinin özellikle 1988 sonrasında daha düzenli ve kapsamlı olarak yayımlandığı belirtilmişti. 1988'den 2002'ye 15 yıllık süre için kentsel ve kırsal bölgeler açısından kadın işgücüne katılma oranlarının gelişimini aşağıdaki şekil yardımıyla inceleyebiliriz.

Şekil 1. Yıllara Göre Kadın-Erkek İKO (Kent-Kır) (1988-2002)

Şekil 1’de –karşılaştırma yapabilmek için- kadınlar ile birlikte erkeklerin de İKO’ ları verilmektedir. Şekilden görüleceği gibi, incelenen dönemde gerek Türkiye ortalaması, gerekse kentsel ve kırsal alanlar itibariyle erkek İKO’ larının kadın İKO’ larından büyük olması özelliği devam etmiş, bu fark özellikle kentsel alanlarda daha belirgin olarak gözlenmiştir. Kentsel alanlarda erkek İKO incelenen dönemde % 64-72 arasında değişirken, kadın İKO’ nı %13-19 arasında değerler almıştır.

Kadın-erkek İKO’ ları arasındaki bu farklılığı tespit ettikten sonra, kadın işgücüne daha yakından bakıldığında, benzeri bir farkın kent-kır kadın İKO’ ları arasında da olduğu görülmektedir. Örneğin, incelenen dönemde kır kadın İKO’ nı %36-54 arasında değişirken, kent kadın İKO’ nı %13-19 arasında değişmiştir. Buna göre kırsal alanlarda kadınların işgücüne katılma oranları kentsel alanlara nazaran yaklaşık 3 katı fazladır. Türkiye’de kadınların İKO’ larını hangi unsurlar ne yönde etkiler? Kırsal-kentsel alanlar arasındaki farklılıkların nedenleri nelerdir? Bu soruların cevaplarını aşağıdaki başlıklar altında kısaca incelemekte yarar vardır.

4. TÜRKİYE’DE KADIN İŞGÜCÜNE KATILIMINI ETKİLEYEN UNSURLAR

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımını, bir kısmı birbiri ile bağlantılı, çok sayıda faktörün doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu başlık altında bunlardan önemli görülen bazılarının ne yönde etkili olabilecekleri tartışılacaktır. Kadınların işgücüne katılımını etkileyen unsurlara ilişkin fotoğrafın tamamını bu açıklamaların yanı sıra, son bölümdeki ampirik analizin bulguları ve yorumları da göz önüne alarak oluşturmak mümkündür.

4.1. Ücretsiz Aile İşçiliği

Türkiye’de kadınların istihdam statüleri incelendiğinde, istihdam edilen kadınlarımızın önemli bir kısmının *ücretsiz aile işçisi* statüsünde bulunduğu görülür. Ücretsiz aile işçiliği kırsal yerleşim alanlarında oldukça yaygın iken, kentsel emek piyasalarında düşük oranlarda görülmekte, bu durum kırsal-kentsel alanlar arasında kadın İKO’larının farklılaşmasına sebep olmaktadır. Bu gerçekten hareketle, kadın işgücünün tarım sektörünün ağırlıkta olduğu kırsal alanlarda ücretsiz aile işçisi olarak emek piyasalarında yer almalarına karşılık, ücretli ve yevmiyeli işlerin çoğunlukta olduğu kentsel alanlarda emek piyasalarına giremedikleri ifade edilebilir. İncelenen dönem için DİE verilerinden yararlanılarak hesaplanan “*istihdam edilen kadın işgücü içinde ücretsiz aile işçilerinin oranı*” bu tespiti desteklemektedir. Buna göre kırsal alanda bu oran %75-85 arası değişirken, kentsel alanda %9-13 arasında değişmektedir.

1988 yılından bu yana kırsal alandaki kadın İKO %54’lerden %40’lar düzeyine önemli ölçüde azalırken, kentsel alanlardaki kadın İKO’ının hemen hemen aynı kalması, köyden kente göçle birlikte kadın işgücünün tarım kesiminden çözüldüğünü, ancak kente göç eden işgücünün burada emek piyasalarına giriş yapamadığını göstermektedir.

4.2. Eğitim Düzeyi

Teorik açıdan eğitim seviyesinin İKO’nu iki yönden etkilemesi söz konusudur. Birincisi; daha eğitilmiş çalışanlar emek piyasalarında daha yüksek gelirler elde edebileceklerinden, bu durumda iş piyasaları dışında kalmanın maliyeti de yükselecek, İKO’ları artacaktır.

İkinci olarak; eğitim doğrudan, dolaylı ve psikolojik maliyetleri olan bir yatırım olduğundan, yatırımın getirisini elde edip maliyetini karşılamak ancak emek piyasalarında çalışmak ile mümkün olacaktır. Bu yönüyle, teorinin belirlediği etkilerin Türkiye emek piyasalarında geçerliliğinin olduğu görülmektedir. Ancak, 1988 yılından 2002 yılına lise ve fakülte mezunu kadın işgücünün oranı önemli ölçüde artarken (lise mezunu oranı %2.2’den %5.9’a, fakülte mezunu %3.8’den %11.5’a), bu eğitim seviyelerinde işgücüne katılma oranlarının düşmesi (lise mezunlarında %46’dan %27.4’e, üniversite mezunlarında %83.3’den %70’e), ülkemizde eğitilmiş kadın işgücünün eğitim yatırımının getirisinden yeterince yararlanmadığının bir göstergesi olarak sayılabilir.

Türkiye’de kentsel ve kırsal alanlar arasındaki kadın İKO farklılıklarının eğitim düzeyi ile ilgili olduğu düşünülebilir. Nitekim HHİA’nın işgücünde olmayanlara ilişkin verileri bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Kadın işgücünün emek piyasalarının dışında bulunma nedenlerinin başında “*ev kadınlığı*” gelmektedir. İncelenen dönemde aktif kadın nüfus içinde ev kadınlarının oranı kentsel alanlarda %56-66 arasında değişirken, bu oran kırsal alanlarda %29-46 arasında değişmiştir. HHİA verilerine göre Türkiye’de kadın işgücünün eğitim seviyesine göre dağılımı incelendiğinde; kentsel alanlarda kadın işgücünün eğitim düzeyinin yıllar içinde yükselmesine karşılık, hâlâ yarısına yakınının ilköğretim mezunu veya diplomasız olduğu görülmektedir. 1988 yılında %12.6 olan fakülte mezunu kadın oranı 2002 yılı itibarıyla %24.3’e yükselse de, kadın işgücünün ortalama eğitim seviyesinin hâlâ düşüktür. Kentlerde yaşayan kadın nüfusun büyük bir kısmının eğitim-

siz olduğu göz önünde bulundurularak, küçük işletmelerin çoğunlukta olduğu tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi olarak çalışma imkanı bulabilen kadın işgücününün şehirde sahip olduğu düşük beşeri sermaye düzeyi⁸ ile emek piyasalarına giriş yapamadığı ve ev kadını statüsünde kaldığı söylenebilir.

4.3. Kayıt dışı İstihdam

Türkiye’de kadın işgücüne katılımını etkileyen ve kentsel emek piyasalarında kadın işgücüne katılma oranlarının düşük olmasına neden olan bir başka unsur da boyutları son yıllarda büyüyen “*kayıt dışı ekonomi*” dir. İstatistiklerde “*çalışmıyor*” olarak görülen bir kısım kentli kadının özellikle tekstil sektöründe fason üretim yapan işletmelerden ve toptancılardan parça başına iş aldığı, bunun dışında iğne oyası, dikiş, gündelikçi işçilik, örgü işi gibi işlerde de çalıştıkları bilinmektedir.

Kadınları kayıt dışı istihdama yönelten bir başka neden de çocuklu kadınların çocuklarını bırakabilecekleri yerlerin olmayışı veya pahalı oluşudur. Bu durum kadınları tamamen emek piyasalarının dışına itebileceği gibi; tekstil, örme, terzilik gibi evde yapılan para getiren işlere de yöneltebilmektedir. Ancak bunun da çevre koşulları ve iş imkânlarına bağlı olduğu görülmektedir. Örneğin 1973 yılında yapılan bir çalışmada evli ve doğurganlık çağında çalışan kadınlar arasında büyük kentlerde oturanların %92’ sinin evin dışında bir iş yaptıkları halde, kasabalarda çalışan kadınların% 43’ünün evlerinde para getiren bir iş yaptıkları tespit edilmiştir (Özbay, 1982: 186). 1970’lerden bu yana Türk ekonomisinde önemli değişiklikler yaşanmakla birlikte, günümüzde de kentlerde yeterince ücretli istihdam imkânı bulamayan kadın işgücününün kayıt dışı istihdama yöneldiği söylenebilir.

Nitekim, 1992 yılında yapılan bir saha çalışmasında İstanbul’da yaklaşık 88 bin kadının evde parça başına iş aldığı tahmin edilmesi, günümüzde de kayıt dışı istihdamın kentli kadınlar için önemli bir olgu olduğunun işaretidir⁹. 1993 yılında yine İstanbul ilini kapsayan bir başka saha çalışmasında da 6-14 yaş gruplarında hem kız hem de erkek çocukların hepsinin kayıt dışı kesimde istihdam edildikleri, erkeklerde bu oranın 15-19 yaş grubundan itibaren düşmesine karşılık, kadınlarda 20-24 yaş grubundan itibaren kayıt dışı istihdamın artış gösterdiği bulunmuştur (Özar, 1996: 523).

Kentlerde kadın istihdamının kayıtlara geçmeyişinin bir ölçüde kadınların tutumundan da kaynaklandığı söylenebilir. Örneğin evlere gündelikçi olarak giden kadınların, yaptıkları işin statüsünü düşük gördükleri için, sayımlarda kendilerini çoğunlukla “*ev kadını*” olarak tanıtmayı tercih ettikleri gözlenmektedir. Bu durumda olan erkekler en azından kendilerini “işsiz” olarak tanıttıkları için faal nüfus içinde kaydedilirlerken, kadınların bu şekilde yanlış beyanları kadın-erkek işgücüne katılma oranları arasındaki farkın açılmasına sebep olmaktadır (Özbay, 1993: 135).

⁸ DİE verilerine göre 1985-1990 arasında kente göç eden kadınların %82.3’ü ortaokul ve daha aşağı eğitim düzeyindedir.

⁹ Şemsa Özar (1996). Kentsel Kayıtdışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar ve Bir Ön Saha Çalışması, ODTÜ Gelişme Dergisi, 23 (4): 518’den Şenyapılı, T., A New Stage Of Gecekondu Housing In İstanbul. İ.Tekeli, T.Şenyapılı, A.Türel, M.Güvenç ve E.Acar (Der.), *Development Of İstanbul Metropolitan Area And Low Cost Housing*:182-209.

Kayıt dışı istihdam kadınları ev dışındaki yaşamdan tecrit eden ve sömürünün yoğun olduğu bir istihdam biçimi olmakla birlikte¹⁰; ev işlerinin aksamaması, ulaşım, işyerine uyum sağlama, işyerinde cinsel tacize uğrama ve çalışmak için aileden izin alma gibi pek çok sorunu ortadan kaldırarak kadınların aile bütçelerine katkıda bulunmalarını sağlaması açısından da “yararlı” olarak nitelendirilebilir (Lordoğlu ve Minibaş, 1999: 5,10).

4.4. Yaş

Kadın işgücüne katılımı yaş grupları itibariyle incelenildiğinde, çoğu ülkede bunun aslında “M” harfine benzer bir trende sahip olduğunu görülmektedir. 20-24 yaş gruplarında artarak maksimuma ulaşan oran, 30’lu yaşların başından itibaren düşüp 40’lı yaşların başlarında tekrar artış sürecine girmekte, 40-54 yaşları arasında tekrar tavan yapmaktadır. 30’lu yaşlardaki İKO düşüşünün temel nedeni kadınların bu yaşta yakın ebeveyn kontrolü gerektiren 0-6 yaş grubu çocuklarını büyütme amacıyla piyasa dışına çıkmalarıdır (Hayghe ve Bianchi, 1994: 25). Örneğin A.B.D.’de 1992 yılında okul çağında (6-17) çocuğu olan annelerin %78’inin emek piyasalarında bulunmalarına karşılık, 6 yaşın altında çocuğu bulunan annelerin %67’sinin emek piyasalarında buldukları tespit edilmiştir (Chase, 1995: 7).

Çocuk bakımı hizmetlerini anne yerine gerçekleştirecek kreş, anaokulu gibi kurumların mevcut olmaları da sorunu çözmemektedir. A.B.D. için yaptığı çalışmada Cattan kreş maliyetinin fakir olmayan ailelerin bütçelerinin %8.2’sini oluşturmasına karşılık, bunun fakir ailelerin bütçesindeki payının %26.3 olduğunu, bu durumun fakir ailelerde kadınların işgücüne katılımını olumsuz etkilediğini bulmuştur (Cattan, 1991:8). Benzeri şekilde Blau ve Robins’de kreş ücreti haftada 40 dolar olduğunda evli kadınların %19’unun işgücüne katılacağını, ancak bunun bedava olması durumunda kadın İKO’nun %87’ye çıkabileceğini hesaplamışlardır (Blau ve Robins, 1988: 374-381).

A.B.D. için yapılan bir başka çalışmada da Barrow yeni doğum yapmış kadınların işe dönüş kararlarının çocuk bakım maliyetine göre esnekliğini -0.36 olarak hesaplamıştır (Barrow, 1998: 21). Çek ve Slovak Cumhuriyetlerinde komünizm sonrası kadın İ.K.O’larının önemli ölçüde düşmesinin nedenlerini sorgulayan bir başka çalışmada ise, düşüşün eski rejimde parasız olan kreş hizmetlerinin paralı hale gelmesi ile birlikte kadınların rezervasyon ücretlerinin yükselmesinden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır (Chase, 1995: 7). Bütün bu çalışmalar çocuk bakım maliyetlerinin evli kadınların işgücüne katılım kararlarında önemli bir değişken olduğunu göstermektedir.

Bu bilgiler ışığında Türkiye’de kadın işgücüne katılımına yaş grupları itibariyle bakıldığında; 15-19 ve 20-24 yaş gruplarında maksimum düzeye ulaşan oranın 25 yaşından itibaren düşüşe geçip 40-44 yaş grubunda ikinci maksimuma ulaştığı, ondan sonra tekrar azalma sürecine girdiği görülmektedir. Bu açıdan yaş grupları itibariyle kadın işgücüne katılımının çok belirgin olmasa da “M” tipinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁰ K.Lordoğlu 1993 yılında Bursa ve İstanbul’da yaptığı çalışmada eve iş alan kadınların Bursa için haftada 34 saat, İstanbul için 51 saat çalıştıklarını, buna karşılık asgari ücretin yaklaşık %30’unun altında gelir elde ettiklerini hesaplamıştır. Buna göre evde iş yapan kadınlar karşılığında ücret almakla birlikte, aslında aile içiliği statüsünün pek fazla değiştiği söylenemez (Lordoğlu, 1993: 106).

Ancak, bu analiz kır-kent açısından ayrı ayrı yapıldığında aynı şeyi gözlemek mümkün olmamaktadır. Kentsel alanlarda kadın İKO’ nın 20-24 yaş grubunda maksimum düzeye ulaştıktan sonra, takip eden yaş gruplarında sürekli olarak azalma eğiliminde olduğu gözlenmektedir. Kırsal alanlar söz konusu olduğunda ise, İKO’ nın hemen hemen bütün yaş grupları için oldukça yüksek (%40-50’ler civarında) düzeyde olduğu gözlenmektedir.

Türkiye’de kadın işgücüne katılma oranlarının 20-24 yaş grubundan sonra süratle azalması, yukarıda gelişmiş ülkelere ilişkin bazı araştırma sonuçlarının vurguladığı *yakın ebeveyn kontrolü gerektiren çocukların varlığı* ile İKO arasındaki ilişkinin ülkemiz için de geçerli olabileceği anlamında değerlendirilebilir. Ülkemizde kreş ve yuvaların yok denecek kadar azlığı, olanların belirli kurumlarla bağlantılı olması veya çok pahalı özel kurumlar olmaları kadınların çalışma yaşamlarında önemli engellerden biridir. Bir çok kadına sunulan ücretin çocuk bakım maliyetini karşılamaya yetmeyişi kadınların zorunlu olarak ev kadınlığı statüsünde kalmalarına sebep olmaktadır (Eyüboğlu, Özar ve Tanrıöver, 2000: 150). Yapılan araştırmalar Türkiye’de bir çok işkolunda kadınların erkeklerden %20-30 oranında daha az ücret aldıklarını, kadınların gelirlerinin tarım alanında erkeklerin %8.1’i, imalat %33.8’i ve hizmetlerde %69.2’si düzeyinde olduğunu göstermektedir. Aslında ülkemizde 5518 Sayılı Kanun ile 1950’lerden bu yana “*eşit işe eşit ücret*” uygulaması zorunludur. Ancak uygulamada; beceri, kıdemlilik, liyakat vb. hususlara dayandırılarak kadınlara farklı ücretler verilebilmektedir. Kadın-erkek ücret farklılığının bir başka nedeni de kadınların sosyolojik sebeplerden dolayı erkeklerle yakın temasın gerektiği satış, hizmet, üretim ve ulaştırma gibi sektörlerde yeterli istihdam imkânı bulamamaları ve düşük ücretli sektörlerde toplanmak zorunda kalmalarıdır (Zeytinoğlu, 1998: 189, 193). Kadın gelirlerinin düşük olması özellikle kentlerde çalışmaya istekli çocuklu kadınların çocuk bakım maliyetleri karşısında geri adım atmasına neden olmaktadır .

Çalışan kadınların kreş kullanımına ilişkin yukarıdaki değerlendirmeler Şanlıurfa’ da 830 kadın üzerinde yapılan bir anket çalışması tarafından da desteklenmektedir. Ankette çalışan kadınların %3.3’ünün anaokulu/kreş hizmetinden yararlanırken, %35’inin çocuğuna bütün gün kayınvalidelerinin, %30’una ise bütün gün çalışanın annelerinin baktığı, kalan gruplarda ise “yarım gün okula gidiyor- yarım gün annem/kayınvalidem bakıyor” cevabını verenlerin çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre, ücret düzeyinin yüksek olduğu üniversite mezunu çalışan kadınlar arasında kreş ve ana okulundan yararlanma oranının oldukça yüksek olmasına karşılık, liseden daha aşağıdaki eğitim düzeyindeki kadın işçilerin kreş ve anaokulundan yararlanmayışları “*kreş maliyetleri-ücret*” ilişkisine ülkemizden ilginç bir örnek olarak değerlendirilebilir (Çolak ve Kılıç, 2001: 97).

Bunun gibi Bursa Organize Sanayi Bölgesinde 250 mavi/beyaz yakalı kadına yönelik bir başka bölgesel anket çalışması da 0-6 yaş grubunda çocuk sayısı ile kadın işgücüne katılımı arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Araştırmaya göre çalışan evli kadınların %72’sinin 0-6 yaş grubunda çocuğu bulunmamakta, %22’sinin bu grupta 1, %6’sinin 2 çocuğu bulunmaktadır (Aytaç, 2001: 114).

Yine Bursa ilinde 320 kadın imalat sanayii işçisi üzerinde yapılan bir başka anket çalışmasında kadınların %37.3’ünün 0-6 yaş arasında çocuğu bulunurken, %46.3’ünün 7-17 yaş arası , %16.4’ünün ise 18 yaşından büyük çocuğu olduğu tespit edilmiştir (Aytaç; Seviktekin vd., 2002: 48). Bu araştırmalar mikro bazlı olmakla birlikte, sonuçlarını Türkiye’nin geneline teşmil etmek mümkün gözükmemektedir

4.5. Yasal Düzenlemeler

Kadın işçileri korumak için çıkarılan yasa, tüzük ve yönetmeliklerin bazı açılardan özellikle kentli kadınların işgücüne katılma oranlarını azalttığı söylenebilir. Örneğin iş kanunumuzda *-medeni kanunumuzda yakın zamana kadar var olan "ailenin reisi erkektir" hükmüne dayanan-* kadınlara tanınan "evlendikten sonra eşleri çalışmalarına izin vermediği takdirde tazminatlarını alarak ayrılma hakkı" zaman zaman suiistimal edilmiş, bu durum kadın işgücüne katılımını olumsuz etkilemiştir. Bunun gibi 100-150 arası kadın işçi çalıştıran işverenlere "emzirme odası", 150 den fazla kadın işçi çalıştırılması durumunda ise "yuva-kreş" açma zorunluluğunun getirilmesi ¹¹ işverenlerin bu rakamlara gelmeden kadın istihdamını durdurmalarına neden olabilmektedir.

Kadın işgücünü kısıtlayan bir başka husus ta kadınların kimi alanlarda çalıştırılmalarının İş Kanunu yoluyla yasaklanması veya sınırlandırılmasıdır. Örneğin 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 72. maddesine göre maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında ve su altında çalışılacak işlerde kadınların çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Aynı kanunun 73. maddesi ise "kadın işçilerin sanayi işlerinde gece çalıştırılmalarına ilişkin esasların Sağlık Bakanlığı'nın onayı alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na hazırlanacak bir yönetmelikle gösterileceği" hükmünü vererek bu konuda kısıtlama getirmektedir. Bu maddeler her ne kadar kadınları korumaya yönelik olsalar da; hem onların yüksek ücretli işlere girişlerini engellemeleri, hem de kadınların "*korunması gereken zayıf cinsiyet*" imajını vermeleri yönlerinden eleştirilmektedir (Zeytinoğlu, 1998: 193).

4.6. Medeni Durum

Kadın işgücüne katılma oranları medeni duruma göre incelendiğinde, genelde boşanmış kadınların İKO' larının gerek Türkiye ortalamasından, gerekse ; "*hiç evlenmedi*", "*evli*" ve "*eşi öldü*" kategorilerinde yer alan kadınların İKO' larından daha yüksek olduğu görülmektedir. Oranlara kentsel-kırsal alanlar itibariyle bakıldığında, kentsel alanlarda boşanmış kadın İKO' nun Türkiye ortalaması ve kırsal alanlar oranından daha yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin 2002 yılı 6. ayı itibariyle boşanmış kadınların İKO' ları Türkiye genelinde %38.6, kırsal alanlarda %33.5 iken, kentsel alanlarda %40.0'dır.

Boşanma kadınlar üzerinde çoğu zaman ekonomik etkileri yıkıcı olan bir olaydır. Kadınların genelde eski eşlerinden yeterli nafaka alamamaları onları ekonomik açıdan sıkıntı içine düşürebilmekte, bu durum işgücüne katılma kararlarını pozitif yönde etkilemektedir ¹². Bu sıkıntının yaşam maliyetlerinin daha yüksek olduğu kentlerde daha fazla hissedilmesi, kentlerde boşanmış kadınların işgücüne katılımlarını daha fazla arttırmıştır ¹³.

¹¹ Bkz. "*Gebe veya Emzikli Kadınların Çalışma Şartları İle Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Tüzük*", madde 7

¹² Kanada'da yapılan bir araştırmada bir kez emek piyasasında bulunmaya karar veren kadınların sonradan tekrar evlenmelerinin bu kararlarını değiştirmediği, kadınların "yeniden boşanma ihtimali" ne karşılık emek piyasasından artık ayrılmadıkları gözlenmiştir. Bkz. (Seitz, 1999: 15).

¹³ Yaşam maliyetleri özellikle kentsel alanlarda evli ve boşanmış kadınların İKO' larını pozitif yönde etkileyen bir unsurdur. Örneğin, ABD için nüfusu 250binin üzerinde olan 150 bölgede yapılan bir araştırmada yaşam maliyetlerindeki %10'luk bir artışın evli kadınların İKO' larını %2 oranında arttırdığı sonucu elde edilmiştir. Bkz. (Fosu, 1999: 5,7).

5. KADIN İŞGÜCÜNE KATILIM ORANININ MODELLENMESİ

Türkiye’de kadın işgücüne katılım oranını tahmin etmek amacıyla 1988-2001 dönemi için panel veri kullandığımız bu çalışmada model sonuçlarını irdelemeden önce, panel regresyon modellerinin tahmini ile ilgili yaklaşımlar konusunda bazı bilgiler vermekte yarar vardır.

5.1. Panel Veri Regresyon Modellerinin Tahmini

Panel veri ile yapılan regresyonlarda kullanılan iki temel yaklaşımdan söz etmek mümkündür.¹⁴ Bunlar: Sabit Etkiler Modeli (FEM) ve Rassal Etkiler Modeli (REM)’dir. Bu modelleri incelemeyen önce panel veri regresyon modelini genel olarak tanıtmaya çalışalım. Bunun için aşağıdaki ‘k’ değişkenli genel modeli temel alalım.

$$y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Burada, $i=1,2,\dots,G$ kesit birimini ve $t=1,2,\dots,n$ de zaman dönemini göstermektedir. Ayrıca olasılıklı olmayan hata terimi ε ’nin ortalamasının sıfır ve sabit varyanslı olduğu varsayılmaktadır. Yani, $E[\varepsilon_{it}] = 0$ ve $Var[\varepsilon_{it}] = \sigma_{\varepsilon}^2$ dir. β_{2it} den β_{kit} ye kadar olan eğim katsayıları ise bilinmeyen tepki katsayılarıdır. Bunlar farklı birimler ve farklı zaman dönemleri için farklılaşabilirler. Bununla birlikte, model tahmin edilirken modelin sabit terimi, eğim katsayıları ve hata terimi ile ilgili çeşitli varsayımlar yapılmaktadır. Bunlarla ilgili yapılan varsayımlara bağlı olarak beş farklı model tahmin etmek mümkündür (Judge ve diğerleri, 1985: 515). Bu modellerde:

- i. Hem sabit hemde eğim katsayıları hem birimlere hem de zamana göre değişmez ve hata terimi zaman ve birimlere göre oluşan farklılıkları temsil edebilir.
- ii. Eğim katsayıları sabitken, sabit terim birimlere göre değişir, ancak zamana göre sabit kalabilir.
- iii. Eğim katsayıları sabitken, sabit terim birimlere ve zamana göre değişebilir.
- iv. Hem sabit hem de eğim katsayıları birimlere göre değişebilir.
- v. Tüm katsayılar hem zamana hem de birimlere göre değişebilir.

Judge ve diğerleri (1985) ve Gujarati (2003) de belirtildiği gibi, ii-iv nolu modelleri de, değişen katsayıların sabit veya rassal olmasına bağlı olarak ayrıca sınıflandırmak mümkündür.

5.1.1. Sabit Etkiler Modeli

Panel veri ile tahminde kullanılan en basit modellerden birisi Sabit Etkiler Modeli’dir (FEM). FEM’inde, birimlerin davranışlarındaki farklılıklar sabit terimdeki farklılıklarla

¹⁴ Panel veri regresyon modellerinin tahmini ile daha fazla bilgi için bkz. (Judge ve diğerleri, 1985); (Greene, 2003); (Gujarati, 2003).

ortaya konulmaya çalışılır. Ancak eğitim katsayılarının sabit olduğu varsayılır. Bu modelde sabit terim grup-spesifik sabit terim olarak adlandırılır. Greene' in belirttiği gibi, buradaki sabit niteliği katsayının birimlere göre değişebileceğini, ancak zaman göre sabit olduğunu ifade eder. FEM' inde gözlenemeyen bireysel etkilerin modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olduğu kabul edilir (Greene, 2003: 285). Bu nedenle de birimler arasındaki farklılıklar regresyon fonksiyonunda parametrik değişme olarak modellenir. FEM' ini aşağıdaki gibi ifade edebiliriz.

$$y_{it} = \bar{\beta} + \sigma_i + \beta_{2it} X_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$i=1,2,\dots,G$ ve $t=1,2,\dots,n$

(2) nolu eşitlikte $\beta_{1i} = \bar{\beta}_{1i} + \alpha_i$ ' ninci birime özgü sabit terimi; $\bar{\beta}$ ise ortalama sabit terimi göstermektedir. α_i de, i ' ninci birim için ortalama sabit terimden farklılığı temsil eder. (2) nolu eşitliğin tahmin edilmesinde kullanılacak uygun tahmin yönteminin ne olacağı, α_i ' nin sabit mi yoksa rassal mı olduğunu bağlıdır. Eğer α_i sabitse 'Kukla Değişken Modeli'; buna karşılık rassalsa bir 'Hata Bileşenler Modelini' kullanmak gerekir (Judge ve diğerleri, 1985: 519).

(2) nolu eşitlikte yer alan hata terimi ile açıklayıcı değişkenler arasında ilişki varsa, FEM uygun model olarak değerlendirilir. Çünkü bu durumda FEM tahminçileri sapmasız olmaktadır. Ayrıca, G sayısı az ve gözlem sayısı (n) büyükse FEM yine tercih edilebilir model olmaktadır.

5.1.2. Rassal Etkiler Modeli

FEM' inde kabul edildiğinin aksine bireysel etkiler eğer modelde yer alan açıklayıcı değişkenler ilgili değilse, birimlere özgü sabit terimlerin; birimlere göre rassal olarak dağıldığının varsayılması ve ona göre modelleme yapılması daha uygun olmaktadır (Greene, 2003: 293). Böylece (2) nolu eşitlikte yer alan sabit terim β_{1i} sabit değil, $\bar{\beta}$ ortalama ile rassal bir değişken olacaktır. Bu durumda her birim için sabit terim değeri,

$\beta_{1i} = \beta + \mu_i$ olacaktır. Burada da μ_i , sıfır ortalama ve sabit varyansla tesadüfi hata terimidir. REM ise aşağıdaki gibi

$$y_{it} = \bar{\beta} + \beta_{2it} X_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + \varepsilon_{it} + \mu_i \quad (3)$$

veya

$$y_{it} = \bar{\beta} + \beta_{2it} X_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + u_i \quad (3)'$$

olacaktır.

Görüldüğü gibi, (3) nolu eşitlikteki hata terimi (u_i) bileşik hata terimidir ve bileşenleri de bireye özgü hata terimi (μ_i) ve panel hata terimidir (ε_{it}). REM’nin temel varsayımları ise şunlardır:

i. Hem bireye özgü hem de panel hata terimi normal dağılıma sahiptir. Yani,

$$\varepsilon_{it} \sim N(0, \sigma_\varepsilon^2) \text{ ve } \mu_i \sim N(0, \sigma_\mu^2)$$

ii. Bireysel hata terimleri ne kendi aralarında ne de panel hata terimi ile ilişkilidir. Yani,

$$E(\mu_i \varepsilon_{it}) = 0$$

$$E(\mu_i \mu_j) = 0 \quad (i \neq j)$$

$$E(\varepsilon_{it} \varepsilon_{is}) = E(\varepsilon_{it} \varepsilon_{jt}) = E(\varepsilon_{it} \varepsilon_{js}) = 0 \quad (i \neq j; t \neq s)$$

FEM ile REM arasındaki temel farklılığı (2) ve (3) no lu eşitlikleri karşılaştırarak görebiliriz. FEM’ in de, her kesit birim kendi ayrı sabit terimine sahipken; REM’ inde sabit terim, tüm kesit birimleri için ortalama sabit terimi ($\bar{\beta}$) vermekte, hata terimi (μ_i) ise her kesit birimine ait sabit terimin bu ortalama sabit terimden rassal sapmasını temsil etmektedir. REM’ ini tahmin etmekte kullanılan etkin tahmin yöntemi Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GLS) yöntemidir. Eğer panel veride yer alan kesit birimi sayısı fazla ve zaman dönemi (n) (G) de kısa ise, REM, FEM’ ine göre daha etkin tahminler sağlar. Öte yandan, n sayısı büyük ve G de fazla, iki tahmin sonuçları arasında çok az farklılık beklenmekte ve daha öncede belirttiğimiz gibi FEM daha tercih edilmektedir. Bununla birlikte, n sayısı az ve G de fazla ise, iki tahmin sonuçları arasında belirgin farklılık beklenmektedir. Bu durumda kesit birimlerinin büyük örnekten rassal olarak çekildiğine inanılıyorsa REM, değilse FEM daha uygun model olarak değerlendirilmektedir (Gujarati, 2003: 650-651).

5.2. Türkiye’de Kadın İşgücüne Katılım Oranının Belirleyicilerinin Panel Veri Analizi

Türkiye’de 1988-2001 yılları arasında kentsel ve kırsal alanlarda kadın işgücüne katılım oranını (KADİKO) belirleyen faktörleri ve kentsel ve kırsal alandaki kadın işgücüne katılım oranları arasındaki farklılıkları açıklamaya yönelik bu çalışmada; yukarıda temel özellikleri verilen panel veri regresyon modelleri kullanılmıştır. Bu bağlamda, ‘Kısıtlı En Küçük Kareler Regresyonu’, ‘birimlere özgü sabit terimlerle FEM’ ve ‘REM’ kullanılmıştır. Bu modellerin tahmin sonuçlarının ayrıntılı yorumlarına geçmeden önce, kısaca kullanılan modellerin tahminlerde kullanılan biçimleri, tahminlerde kullanılan veri, tahmin süreci ve regresyon katsayılarının beklenen işaretleri konusunda bazı bilgiler vermekte yarar vardır.

5.2.1. Model, Veri ve Tahmin

Türkiye’de kadın işgücüne katılım oranının belirleyicilerini analiz etmek amacıyla panel veri regresyon modelleri tahmin edilmiştir. Modellerin tahmininde kadın işgücüne katılım oranlarını etkileyebileceği **a priori** olarak kabul edilen; enflasyon, büyüme hızı, ücretler, işsizlik oranları, yarı zamanlı (part-time) çalışan kadınların oranları gibi değişkenler de kullanılmış, ancak bu değişkenlerle kadın işgücüne katılım oranı arasında anlamlı ilişkiler bulunamamıştır. Çalışmada kullanılan değişkenler DİE’nün Hane halkı İşgücü Anketlerinden alınan yıllık veriler kullanılarak hesaplanmıştır. 1988-1999 dönemi için Ekim ayı verileri esas alınırken, 2000 ve 2001 yılı verileri için DİE’nün İnternet veri tabanında yer alan yıllık ortalama değerler kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan panel veri regresyon modellerinin genel biçimleri; Kadın İşgücüne Katılma Oranı (**KADİKO**), Kadın aktif nüfusu içindeki ev kadınlarının oranı (**EVKDOR**), İstihdam edilen kadın işgücü içindeki ücretsiz aile işçilerinin oranı (**ÜCRAİL**) ve 12+yaş nüfus içinde toplam emeklilerin oranı (**EMOR**) olmak üzere aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

Kısıtlı En Küçük Kareler Regresyonu (ROLS):

$$(KADİKO)_{it} = \beta_1 + \beta_2 (EVKDOR)_{it} + \beta_3 (ÜCRAİL)_{it} + \beta_4 (EMOR)_{it} + \varepsilon_{it}$$

Bu regresyon modelini tahmin etmek için Basit En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılmaktadır.

Sabit Etkiler:

$$(KADİKO)_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 (EVKDOR)_{it} + \beta_3 (ÜCRAİL)_{it} + \beta_4 (EMOR)_{it} + \varepsilon_{it} + \mu_i$$

Sabit Etkiler Modeli’nin tahmininde Bölümlenmiş En Küçük Kareler yöntemi kullanılmaktadır.

Rassal Etkiler:

$$(KADİKO)_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 (EVKDOR)_{it} + \beta_3 (ÜCRAİL)_{it} + \beta_4 (EMOR)_{it} + \varepsilon_{it} + \mu_i$$

Rassal etkiler modelinin tahmininde ise etkin tahminci olan Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) yöntemi kullanılmaktadır. Burada önce varyans bileşenleri, OLS regresyonlarından elde edilen OLS artık terimleri kullanılarak tahmin edilmekte; daha sonra da FGLS tahminleri bu tahmin edilen varyanslar kullanılarak hesaplanmaktadır.

Modelde kullanılan değişkenlerden **EVKDOR** (Kadın aktif nüfusu içinde ev kadınlarının oranı) için **negatif** katsayı işareti beklenmektedir. *Ev kadınlığı* statüsü çoğu toplumda kadınların emek piyasaları dışında kalmalarının temel belirleyicisidir. Bu statünün kadınlara biçilmiş bir rol olması *kadınların ev işlerinde daha verimli olmaları* nın yanı sıra, *kadınların çalışmasına yönelik toplumun bakış açısı* ile de ilgili olduğu söylenebilir. Zaman içinde gelişmiş ülkelerde kadının çalışmasına yönelik sosyal tutumun değiştiği ve

hem kadının hem de erkeğin çalıştığı ailelerin (dual earner families) oranının hızla yükseldiği bilinen bir gerçektir¹⁵. A.B.D.’deki PEW Araştırma Merkezi’nin aralarında Türkiye’nin de bulunduğu dünyanın pek çok ülkesinde yaptığı ve yakın zamanda yayınlanan “Global Eğilimler 2003” isimli raporuna göre¹⁶ ülkemizde de benzeri bir eğilimin olduğu görülmektedir. Ankete göre Türkler in %69’ u evlilikte kadın ve erkeğin birlikte çalışması fikrini desteklerken, %29’unun sadece erkeğin çalışmasını istedikleri tespit edilmiştir. Bu sonuca göre Türkiye; Özbekistan, Lübnan, Senegal, Mali, Nijerya gibi nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman olduğu halde kadının piyasada çalışmasına destek veren ülkeler arasında sayılmıştır (The Pew Research Center For The People And The Press, 2003: 123-124). Kadının çalışmasına yönelik bu pozitif değişikliğe rağmen ülkemizde kadınlar bazı nedenlerden dolayı kolaylıkla emek piyasalarına girememekte, bu durum onları zorunlu olarak ev kadınlığı statüsünde tutabilmektedir.

Kadınların ev kadınlığı statüsünde kalmasına yol açan nedenlerin başında **kadınların eğitim seviyelerinin düşüklüğü** gelmektedir. Konuya kentsel ve kırsal emek piyasaları açısından ayrı ayrı bakmak gerekirse, inceleme döneminde kentlerdeki kadın nüfusun 1/3’ünden fazlası ilkokul mezunudur. Bu kadınların bir kısmının, kentsel emek piyasalarında yeterince yer bulamamaları nedeniyle, zorunlu olarak ev kadınlığı statüsünde buldukları söylenebilir.

Kentsel emek piyasalarında ev kadınlığı statüsünün İKO’ nı olumsuz etkilemesinin eğitim düzeyi ile bağlantılı olan bir başka sebebi de **köyden-kente göç** olabilir. 4.1. nolu başlık altında da belirtildiği gibi, hızlı bir şekilde köyden kente göçün yaşandığı ülkemizde¹⁷ kentsel alanlarda kadın işgücüne katılma oranlarında önemli bir değişimin olmaması, kente göç eden ve köyde iken “*çalışıyor*” konumunda bulunan eğitim düzeyi düşük kadınların ücretli/yevmiyeli istihdamın yaygın olduğu kentsel emek piyasalarında istihdam imkânı bulamadıklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu ise kadınların ev kadınlığı statülerini pekiştiren bir durumdur. Nitekim işsizlik oranları ile ilgili istatistikler de bu tespiti güçlendirmektedir. HİA verilerine göre kentsel emek piyasalarında 1988-2001 döneminde işsizlik oranı ortalama % 8.8-13.5 arasında değişirken, kadınlar için bu oran %13.0-28.4 arasında değişmiştir. Kentli kadınların işsizlik oranlarına eğitim durumu açısından bakıldığında, ilkokul mezunu kadınların işsizlik oranlarının en yüksek olduğu görülmektedir (incelenen dönemde %21.7 - 39.4 arası). İşsizlik oranı ortalama dan oldukça yüksek olan eğitimsiz kentli kadınların işsizlik süresi uzadıkça iş aramaktan vazgeçerek emek piyasalarının dışına, ev kadınlığı statülerine geri dönüş yapabilmeleri muhtemeldir.

¹⁵ Örneğin A.B.D.’de Gallup’ un 1930’larda yaptığı anketlerde nüfusun %80’inin kadınların çalışmaması gerektiği yolunda fikir beyan ederlerken, günümüzde bu anlayışın değiştiği, 1990’lı yılların başı itibarıyla 67.5 milyon ailenin % 41’inde hem erkek hem de kadının emek piyasalarında buldukları gözlenmektedir. Bkz. (Hayghe, 1990: 15-18).

¹⁶ PEW araştırmasının Türkiye ile ilgili kısmı 21 Temmuz - 9 Ağustos 2002 tarihlerinde 1005 Türk vatandaşı ile yapılan yüz yüze görüşmelere dayanarak hazırlanmıştır. Araştırmayı tamamlayıcı nitelikteki ek görüşmelerin 2-8 Mayıs 2003 tarihlerinde tamamlandığı ankette, hata payının artı eksi yüzde 3 olduğu belirtilmektedir. PEW araştırmasına göre, 2002 tarihi itibarıyla A.B.D.’de *evlilikte hem kadın hem de erkek çalışmalıdır* düşüncesini destekleyenlerin oranı % 58, desteklemeyenlerin oranı ise %37 olarak belirlenmiştir

¹⁷ DİE verilerine göre Türkiye’de şehir nüfusu 1985’ te toplam nüfusun % 53’ ünü oluşturuyorken, 2002 itibarıyla bu oran % 67.6’ ya çıkmıştır.

Kentsel alanlar için ev kadınlığı-İKO ilişkisinin **ücretler** ile de ilgili olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı gibi bu çalışmanın 4.4 no. lu başlığı altında ülkemizde kreş ve yuvaların yokluğu veya pahalı oluşunun kadınları zorunlu olarak ev kadınlığına yönelttiği belirtilmişti. O bölümde ayrıca Türkiye’de kadınların çoğu sektörde erkeklerden % 20-30 oranında daha düşük gelir elde ettikleri belirtilmişti. DIE’nin ilk kez 1994 yılında gerçekleştirdiği *İstihdam ve Ücret Yapısı* anketlerinin bulgularına göre ücretli kadın işgücü içinde lise ve teknik lise mezunlarının ilk okul ve orta okul mezunlarından ortalama 1.4, yüksek okul mezunlarının ise aynı kategoriden 2.7 kat daha fazla kazandıkları anlaşılmaktadır. Oysa bu farklılıklar A.B.D. için sırasıyla 1.2 ve 2 kattır. Türkiye’de üniversite mezunu bir kadının ortalama ücretinin 1/2’si ile ev işlerinin bir kısmını ve çocuk bakımını dışarıdan hizmet satın alarak yaptırması rasyonel bir seçim olabilirken, sosyal yardımlarının ve yuva hizmetlerinin oldukça yetersiz ve pahalı olması nedeniyle ortalama ücret kazanan lise mezunları için bile ücretli bir işin rasyonel olması zordur. (Gürsel ve Ulusoy, 1999: 47-48). Bu durumda kentsel emek piyasalarında çoğunluğu oluşturan orta okul veya daha düşük düzeyde bir eğitime sahip olan kadınların ise evde kalarak ev işleri ve çocuk bakımı ile uğraşmaları mikro ekonomik açıdan daha rasyonel sayılacaktır.

Konuya kırsal emek piyasaları açısından bakıldığında, Türkiye’de tarım sektörünün incelenen dönemde daralma sürecinde olmasının ve istikrar politikaları çerçevesinde tarım kesimine yönelik yapısal düzenlemelerin son yıllarda işlerlik kazanmasının *aslında bu sektörde kolaylıkla iş bulabilen* kadın işgücünün istihdamını olumsuz yönde etkilediği ve onları ev kadınlığına zorladığı düşünülebilir. İncelenen dönemde sanayi ve hizmetler sektörleri 1994,1999 ve 2001 yıllarında olmak üzere 3 yılda küçülürken, tarım sektörünün büyüme hızı 7 yıl için negatif olarak hesaplanmıştır. Tarım sektörünün genelde daralma sürecinde olduğu inceleme döneminde, destekleme alımlarının da önemli ölçüde azaldığı gözlenmektedir. Örneğin, 1999 yılı için 3.6 milyar dolar olan destekleme alımları 2001 yılında 1.5 milyar dolara düşürülmüştür. Bu konuda İzmir Ticaret Odası’nın yaptığı bir araştırmaya göre ¹⁸ Türk çiftçisinin satın alma gücü son dönemde ortalama olarak % 26.7 oranında azalmış, buna göre girdi fiyatları dikkate alınarak hesaplanan iç ticaret hadleri tarımın aleyhine dönmüştür. Tarımda üretim sürecinin gerilemesi daha az tarım işçisine ihtiyaç duyulmasına sebep olacağından, boşta kalan kadın tarım işçilerinin geleneksel ev kadınlığı rollerine dönüş yapmış oldukları söylenebilir.

1988-2001 döneminde ülkemizde tarım sektörü sadece gerilememiş, **tarımsal ürün kompozisyonunda** da kadın işgücünü etkileyebilecek **değişiklikler** olmuştur. 1990’lı yılların sonlarından itibaren IMF ile yürütülen program gereğince Türk tarımının önemli bir ürünü olan şeker pancarı üretimine kota konulması çiftçiyi emek-yoğun bir üretim olan pancar ziraatından; ayçiçeği, soya, mısır, yem bitkileri gibi işgücünün nispeten daha az kullanıldığı üretim alanlarına kaydırmıştır ¹⁹. Bu durumun gerek yevmiyeli gerekse

¹⁸ Bkz. http://www.itb.org.tr/news_detail.asp?id=6

¹⁹ Bu yıldan itibaren üretim kompozisyonundaki bu değişikliğin hükümet tarafından da desteklenilmeye başlanılmasına karar verilmiş, 2004 yılı bütçesine alternatif üretimde bulunanlar için kaynak aktarılmıştır. Buna göre; mısır eken çiftçilere dekar başına 105 milyon, ayçiçeğine 100 milyon, soyaya 93 milyon ve yem bitkilerine 75 milyon TL telafi edici ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Bkz. <http://www.ntvmsnbc.com/news/21335.asp#BODY>

ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışmakta olan kadın işgücünün bir kısmının piyasadan çekilerek ev kadınlığına dönüş yapmalarına neden olduğu düşünülebilir.

Kırsal emek piyasalarında kadın işgücünün ev kadınlığı statüleri ile ilgili bir başka yorum da **kırsal kesim kadın işgücünün yaş dağılımından** hareketle yapılabilir. 1988-2001 döneminde kırsal kesimdeki aktif kadın işgücü içinde *evli* olanlar arasında çocuk sahibi olabilecek yaşta kabul edilen 15-39 yaş gruplarının payına bakıldığında bunun 1988’de %53.9 iken 2001 de ise biraz azalarak % 48.3 olduğu görülmektedir. Oran incelenen dönemde biraz azalmakla birlikte, *kırsal alandaki evli kadın nüfusunun yaklaşık yarısının çocuk sahibi olabilecek yaşta bulunduğunu* göstermektedir. Çocuk sahibi olan bir kadın muhtemelen 5-6 yıl süreyle emek piyasalarından kopacağından, ampirik kısımda kırsal emek piyasaları için EVKDOR değişkeni ile kadın İKO arasında belirlenen ilişkinin nedenlerinden birisi de bu olabilir.

Buraya kadar ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalıştığımız bütün bu nedenlerden dolayı EVKDOR değişkeni için negatif işaret beklenilmektedir.

Modelin ikinci açıklayıcı değişkeni olan **ÜCRAİL** (istihdam edilen kadın işgücü içinde ücretsiz aile işçilerinin oranı) için **pozitif** işaret beklenmektedir. Ücretsiz aile işçiliği ülkemizde özellikle tarım kesiminde kadınlar arasında yaygın bir istihdam biçimidir. **Tarımda küçük işletmelerin yaygınlığı** ve işletme sahiplerinin girdi kullanımında son derece **kısıtlı üretim bütçelerine** sahip olmaları kadınları bu statüde bulunmaya zorlayan nedenler arasında sayılabilir. Nitekim, çalışmanın 4. bölümünde Türkiye’de kadın işgücüne katılımını etkileyen unsurlar analiz edilirken de değinildiği gibi, özellikle kırsal alanlarda istihdam edilen kadınların önemli bir oranının ücretsiz aile işçisi statüsünde bulunması bu değişkenin oldukça etkili olabileceğinin işareti sayılabilir.

Son olarak modelin üçüncü değişkeni olan **EMOR** (12+ yaş grubunda toplam emeklilerin oranı) için katsayı işaretinin **negatif** olması beklenmektedir. Bilindiği gibi, emeklilik işgücünü emek piyasalarının dışında tutan önemli bir nedendir. Ülkemizde emekli maaşlarının düşüklüğünün bireyleri emeklilik sonrasında da çalışmaya zorlayacağı düşünülse de, yaşlı nüfusun emeklilik sonrası çalışmasının ekonomik konjoktüre bağlı olduğu gerçeği bu ihtimalin zayıf olacağını düşündürmektedir²⁰. İncelenen dönemde Türkiye ekonomisinde genelde durgunluğun hakim olması, sürekli ve yüksek oranda büyüme trendinin yakalanamayışından hareketle,²¹ ülkemizde emeklilik sonrası çalışmaya devam etmenin bir kural değil istisna olduğunu söylemek mümkündür. Buna emeklilik sonrasında yaşa bağlı sağlık problemlerinin artabileceği ihtimalini de eklersek, emeklilerin oranındaki artışın işgücüne katılma oranlarını düşürebileceği beklenmelidir.

²⁰ Örneğin A.B.D. için yaptığı bir çalışmada Herz ekonominin genişlediği 1980-1990 arasında meydana gelen emek açığını gidermek için işverenlerin emekli işçileri yoğun bir şekilde çalıştırdıklarını, ancak 1990’larda resesyonun başlaması ile yaşlı işçiler arasında işsizlik oranlarının diğer yaş grupları içinde en yüksek düzeye ulaştığını göstermektedir. Bkz. (Herz, 1995: 19).

²¹ Bu dönemde ekonomi 1994 ve 1999 yıllarında % 6.1, 2001 yılında ise % 9.4 oranında küçülmüş, en yüksek pozitif büyüme oranı ise 1990 yılında % 9.4 olarak gerçekleşmiştir.

5.2.2. Sonuçlar

Türkiye’de kadın işgücüne katılım oranını açıklamaya yönelik olarak 1988-2001 yılları arasında panel veri kullanarak elde edilen tahmin sonuçları tablo 3 de yer almaktadır.

Tablo 3. Panel Veri Regresyon Tahminleri

Kadın İşgücüne Katılım Oranı Eşitlikleri ve Kent ve Kırsal Etkileri						
Model	b1	b2	b3	b4	R2	s2
Gruba özgü etki						
yok	62,15	-0,69	-0,1886	-1,38	0,99098	1,64581
t-değerleri	(9,691)	(-7,14)	(5,17)8	(-3,56)		
Sabit Etkiler		-0,678	0,298	-1,16	0,99123	1,65735
t-değerleri		(-6,889)	(2,145)	(-2,450)		
Tahmin edilen sabit etkiler(Kent-kırsal etkisi)						
Kent (1)	59,28					
t-değerleri	(8,06)					
Kırsal (2)	51,77					
t-değerleri	(3,65)					
Rassal Etkiler	62,14	-0,69	0,188	-1,38	Var(e)=2,256	Var(u)=0,065
t-değerleri	(10,596)	(-7,82)	(5,61)	(-3,894)	Hausman=0,67	LM=247

b₁= sabit terim; b₂= EVKDOR’ un katsayısı; b₃= ÜCRAL katsayısı; b₄= EMOR’ un katsayısı

Tabloda gruba özgü etki yok olarak verilen model, bilinen OLS sonuçları, yani ROLS regresyon sonuçlarıdır. Türkiye’de kadın işgücüne katılım oranını hangi modelin daha iyi açıkladığını belirlemek amacıyla Langrange Çarpın (LM) ve Hausman testleri yapılmıştır. LM test sonucuna göre, REM, ROLS’ na göre; Hausman test sonucuna göre ise de REM, FEM’ne göre daha tercih edilebilir bulunmuştur. Bununla birlikte, kesit birim sayısının az olması (kent ve kırsal olmak üzere iki) ve zaman döneminin nispeten az olmaması ve FEM modeli hata teriminin modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerle ilişki olma ihtimallerinin yüksek olması nedenleriyle²² analizde FEM sonuçları da esas alınmıştır.

²² FEM modeli hata teriminin modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olmasını etkileyebilecek çeşitli unsurlar söz konusudur. Modelde kullanılan değişkenler için beklenen işaretler açıklarken de değinildiği gibi bu unsurları; eğitim düzeyi ve onunla ilişkili olarak köyden kente göç, kadınların işsizlik oranlarının yüksekliği, ortalama ücretlerinin düşüklüğü, tarım sektörü büyüme oranlarının düşük düzeylerde seyretmesi, tarımsal ürün bileşiminde zaman içerisinde ortaya çıkan dönüşümler, tarım kesiminde küçük aile işletmelerinin yaygınlığı, erkeklerin istihdam biçimi ve kırsal kesimdeki kadın işgücününün yaş dağılımı olarak sıralamak mümkündür.

Tablo 3’ de gösterilen sonuçlara göre, *kadın aktif nüfus içinde ev kadınlarının oranının % 1 artması kadın işgücüne katılma oranını sabit etkiler modeline göre % 0.67, rassal etkiler modeline göre ise % 0.69 oranında azaltmaktadır*. Bu sonuç beklenen yöndedir. Daha önce de belirtildiği gibi, ülkemizdeki kadın işgücününün çoğunluğunun eğitim seviyelerinin düşük oluşu onların yeterli sayıda iş fırsatlarına ulaşmaları önündeki en büyük engeldir. Emek piyasalarında eğitimsiz kadın işgücününün çalışabilecekleri işlerin ise genelde ücret düzeylerinin düşük oluşu, yakın ebeveyn kontrolü gerektiren çağda çocuğu olanların piyasada çalışmaktansa ev kadınlığını tercih etmelerini daha rasyonel hale getirmektedir.

Regresyon tahminlerine göre, modelde kullanılan ikinci açıklayıcı değişken olan ÜCRAİL için de beklenen yönde sonuç elde edilmiştir. Buna göre, *istihdam edilen kadın işgücüsü içinde ücretsiz aile işçilerinin oranının % 1 artması kadın işgücüne katılma oranını sabit etkiler modelinde % 0.29, rassal etkiler modelinde % 0.18 oranında arttırmaktadır*. Hatırlanacağı gibi daha önce özellikle tarım sektöründe ücretsiz aile işçiliğinin kadınlar arasında yaygın bir istihdam biçimi olduğu, bunun Türkiye’de tarımsal işletmelerin küçük, üretim bütçelerinin sınırlı oluşundan kaynaklandığı belirtilmişti. Ayrıca kadınların aileye ait tarımsal işletmelerde çalışmalarının kendilerine çalışma zamanları açısından da esneklik sağladığı, ev işlerini aksatmadan aile bütçesine bu yolla yardımcı olmak düşüncesi ile de kadınların ücretsiz aile işçiliğini tercih edebildikleri belirtilmişti. Bu açıdan ÜCRAİL değişkeninin özellikle kırsal alanlarda pozitif çıkması beklentilere tam olarak uyan bir sonuçtur.

Öte yandan ÜCRAİL değişkeninin kentsel emek piyasaları için de anlamlı çıkması ilk bakışta şaşırtıcı gelmektedir. Kentsel alanlarda kadının ücretsiz aile işçiliği statüsünü yorumlayabilmek için modelde olmayan bazı değişkenlere, örneğin **erkeklerin istihdam biçimine** bakmakta yarar vardır. DIE’nin HHIA İnternet veri tabanında yer alan verilere göre, inceleme döneminde kentlerde “işveren” konumunda bulunan erkeklerin istihdam edilen toplam kentli erkek işgücüne oranının 1998’de % 7.5’den *-genelde artışın hakim olduğu dalgalı bir trend sonrasında-* 2001 yılında % 10.1’e ulaştığı görülmektedir. Kentsel alanlarda işveren konumundaki erkeklerin artması, aile fertlerinin -ve özellikle kadınların- onlara yardım etmek amacıyla piyasaya girmelerini sağlamış olabilir. Bu durumun ekonomik konjonktür ile de ilgisi olduğu düşünülebilir. Daha önce 1988’ de bu yana Türkiye ekonomisinin üç yılda önemli ölçüde küçüldüğü ve dönemin genelinde durgunluğun hakim olduğu belirtilmişti. Bu dönemde işsizliğin arttığı da göz önünde bulunursa, çoğunluğunu küçük işletmelerin oluşturduğu hizmetler sektöründe daha önce çalışmayan kadınların aile işletmelerine yardım etmek amacıyla çalışmaya başlamış olmaları muhtemeldir.

Modellerde kullanılan üçüncü açıklayıcı değişken olan EMOR değişkeni için de daha önce açıklanan beklentilerle uyumlu bir sonuç elde edilmiştir. Buna göre, *12+yaş nüfus içinde emeklilerin % 1 oranında artması sabit etkiler modeline göre kadın İKO’nu % 1.16 oranında azaltırken, rassal etkiler modeline göre % 1.38 oranında azalmaktadır*.

EMOR değişkeni emeklilerin geneline ait bir değişken olmakla birlikte, emeklilerin arasında kadın emekliler de olduğuna göre, buradan *sosyal güvenceye sahip olan kadınların emeklilik sonrasında çalışmadıkları ve emek piyasalarından çekildikleri* anlamı çıkartıla-

bilir. Bu durumun özellikle kentsel emek piyasaları için böyle olduğu düşünülmektedir. Nitekim *kadın aktif nüfusu içinde emeklilerin oranını* hesapladığımızda, kentsel emek piyasalarında zaman içinde kadın emeklilerin oranının arttığı gözlenmektedir. Örneğin 1988 yılında bu oran %1.6 iken 2002 itibarıyla 2 misli artarak % 3.2 olmuştur. Buradan hareketle özellikle kentsel

emek piyasalarında kadınlar arasında emekliliğin daha yaygınlaştığı, emekli olan kadınların ev *kadınlığı* rolüne dönüş yaptıkları söylenebilir.

Öte yandan, kırsal alanlarda kadın aktif nüfus içinde emeklilerin oranına bakıldığında, kadınlar arasında sosyal güvencenin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Ancak, EMOR değişkeni kırsal alanlar için de anlamlı olduğundan, bu ilişkinin bir şekilde açıklanması gerekmektedir. Bize göre bu durum **kırsal alanda erkeklerin istihdam biçimi**yle ilgili olabilir. Kırsal alanlarda erkekler için en yaygın istihdam biçimleri "*kendi kendini istihdam etme*" ve "*işveren*" olduğundan, bu erkeklerin emekliliğe hak kazandıktan sonra da işletme-dükkan veya tarlalarında çalışmalarına devam etmeleri gayet muhtemeldir. Hem çalışmaya devam eden hem de emekliliğe hak kazanan bu erkeklerin toplam gelirleri artacağından bunların çalışmakta olan eşlerini emek piyasalarının dışına çekmeleri de ihtimal dahilinde olabilir. Bu durumda kırsal kesimde de aktif nüfus içinde emeklilerin oranının artması ile birlikte kadın İKO azalabilecektir.

Panel veri regresyon tahminleri ile ilgili olarak son olarak kent ve kır için hesaplanan sabit terimlerin farklılaştığının ve kent için hesaplanan sabit terimin kır için hesaplanandan daha büyük olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Sabit terimlerde meydana gelen bu farklılık modellerde yer almayan bazı unsurlardan kaynaklanabilir. Bize göre dört unsurun sabit terimlerde kent lehine fazlalık yaratması mümkündür.

Bunlardan birincisi, daha önce değinilen PEW' in araştırmasının da teyit ettiği gibi, Türkiye'de toplumun kadın çalışmasına yönelik bakış açısının değişmesidir. Bu konuda resmi bir istatistiğe sahip olmamamıza rağmen, özellikle büyük kentlerde hem erkeğin hem de kadının çalıştığı ailelerin sayısının artmakta olduğunu söyleyebiliriz.

İkincisi, enflasyon sorununun kronik hale geldiği ülkemizde reel ücretlerin gerileyerek²³ özellikle hayat pahalılığının daha fazla olduğu kentsel emek piyasalarında ailede kadınların da çalışmasını zorunlu hale getirmesidir. Yukarıda belirtilen toplumun kadın çalışmasına yönelik bakış açısının değişmesi ile bu unsurun birbiri ile yakından ilgili oldukları açık olmakla birlikte, ikisi arasındaki nedenselliğin yönü üzerinde ampirik çalışma yapmaksızın görüş bildirmek mümkün gözükmemektedir.

Üçüncüsü, daha önce de belirtildiği gibi, incelenen dönemde tarım sektörünün 7 yıl için gerilemesine karşılık, kentsel istihdamın neredeyse tamamını sağlayan sanayi ve hizmetler sektörlerinin 3 yıl için gerilemiş olması ve bu sektörlerin tarım sektöründen daha hızlı büyümelerinin kentsel kadın istihdamı lehine bir fark oluşturduğu düşünülebilir.

²³ Örneğin, DPT' nin özel imalat sanayii için hazırladığı birim ücret indeksine (1997=100) göre reel ücretler özellikle 1991 yılından sonra gerilemiş, 1991 yılında 166.6 olan indeks değeri son yıllarda düşme eğiliminde olmuştur. Bu dönemdeki en büyük düşüş 2000 yılından 2001 yılına indeks değerinin 103.1'den 71.1'e gerilemesi ile meydana gelmiştir.

Son olarak, Türkiye’de boşanma oranlarının artış eğiliminde olmasının da sabit terimlerin farklılaşmasına sebep olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı gibi, daha önce 4.6. no lu başlık altında boşanmanın kadınları ekonomik sıkıntı içine iterek ücret karşılığı çalışmaya zorladığı/teşvik ettiği, bunun özellikle yaşam maliyetlerinin yüksek olduğu kentlerde daha fazla etkili olduğu belirtilmişti. DİE verilerine göre 1988 yılında % 0.42 olan kaba boşanma oranı 2000 yılında % 0.53’ e yükselmiştir. Boşanma oranlarındaki bu artışı geleneksel Türk aile yapısında sosyolojik anlamda değişimlerin yaşandığı şeklinde algılamak mümkündür. Boşanmaların özellikle kentsel alanlarda daha yaygın oluşundan hareketle, bunun kentli kadınların İKO’ ları üzerinde pozitif etkide bulunarak sabit terimlerin farklılaşmasına sebep olabileceği söylenebilir. Nitekim HHİA verileri de bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Örneğin, inceleme döneminde kentsel alanlarda kadın İKO % 13.9-19.2 arasında değişirken, boşanmış kadınlar için bu oran % 35.5-50.0 arasında değişmektedir²⁴.

6. SONUÇ

Türkiye’de kadınların işgücüne katılma oranlarını analiz etmek amacıyla 1988-2001 dönemine ilişkin panel veri kullanarak yapılan ekonometrik çalışmada; teorik beklentilerin aksine işsizlik oranı, enflasyon oranı, imalat sanayiinde ücretler gibi makroekonomik değişkenler ile kaba boşanma oranı gibi değişkenler anlamlı bulunmamıştır. Buna karşılık; istihdam edilen kadın işgücü içinde ücretsiz aile işçilerinin oranı (ÜCRAİL), kadın işgücü içinde ev kadınlarının oranı (EVKDOR) ve 12+yaş nüfus içinde emeklilerin oranı (EMOR) gibi ağırlıklı olarak gruba özgü değişkenler anlamlı bulunmuştur.

Kolaylıkla anlaşılacağı gibi bu üç değişken gruba özgü olma özellikleri yanında “mikro” özellik taşıyan değişkenler olarak da nitelenebilir. Türkiye’de kadınların işgücüne katılma oranları üzerinde şüphesiz makroekonomik değişkenler de “dolaylı” yünden etkili olabilirler. Ancak bunların doğrudan etkili olmayıp mikro özellikli sayılabilecek değişkenlerin etkili olmaları; Türkiye’de kadın işgücünün emek piyasalarına entegre olmakta güçlük çektiği ve istihdamlarının daha ziyade erkeklerin istihdam biçimiyle bağlantılı olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Kadın işgücüne katılımının makro değişkenlere karşı duyarlı olmamasında ayrıca; kadınların eğitim düzeylerinin düşüklüğü, istihdamda tarımın hâlâ önemli bir payının olması, tarımda küçük işletmelerin yaygınlığı, iç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine dönmesi, kentsel alanlarda çoğunluğu vasıfsız olan kadın işgücü için yeterli iş imkanlarının olmayışı, bir çok sektörde çalışanların çoğunun erkek oluşu nedeniyle sektörlerin kadın istihdamına açık ve alışıkm olmamaları, vasıfsız kadın işgücünün kazanabilecekleri düşük ücretlerle çocuk bakımı hizmeti satın alamamaları, özellikle kırsal alanlardaki kadın işgücünün çoğunluğunun çocuk sahibi olabilecek yaşta olması, kadınların bir kısmının son yıllarda giderek artan kayıt dışı ekonomi sebebiyle evde iş alarak aile bütçelerine katkıda bulunmaya çalışmaları, ancak bunun istatistiklerde gözükmemesi gibi etkenlerin de bu bulgularda önemli rol oynayabileceği söylenebilir.

²⁴ Kırsal alanlar için ortalama kadın İKO ile boşanmış kadın İKO arasında bu derece büyük farklılıklar yoktur. 1988-2001 döneminde kırsal alan ortalama kadın İKO % 36.9-54.3 arasında değişirken, boşanmış kadın İKO % 33.5-56.4 arasında değişmiştir.

Bütün bunlardan ve özellikle çalışmanın ampirik bulgularından yola çıkılarak, Türkiye'deki kadın işgücüne katılımını batılı hemcinslerinin düzey ve kalitesine yükseltmek için bunu makro değişkenlere daha duyarlı hale getirmek gerektiği açıklıkla ifade edilebilir. Bu ise emek piyasalarında ücretli/yevmiyeli olarak çalışan kadınların oranının yükseltilmesi ile mümkün olacaktır.

Kadın işgücünün emek piyasalarında daha yüksek oranlarda ücretli/yevmiyeli konumda çalışmalarını sağlamak için öncelikle onları ev kadınlığına ve ücretsiz aile işçiliğine hapseden nedenlerin bilinmesi gerekmektedir. Kadınların eğitim düzeylerinin düşük oluştan hareketle, orta ve uzun vadede eğitim düzeylerinin yükseltilmesinin bu açıdan yararlı olacağı düşünülebilir. Ancak incelenen dönemde kentsel emek piyasalarında kadın işgücünün eğitim düzeyinin yükselmesine karşılık, eğitilmiş kadınların İKO'nun azalması sorunun sadece buna bağlı olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra makroekonomik açıdan sürekli ve istikrarlı büyümenin sağlanmasının da kadın işgücü için iş fırsatlarını arttıracak açıktır. Ayrıca kadınların çalışmalarını zorlaştırıcı/engelleyici mevzuatın yeniden düzenlenmesi; kreş, çocuk yuvası gibi kurumların oluşturulmalarını özendirici sübvansiyon, vergi indirimi gibi desteklerin de bu alanda etkili olabilecekleri söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Antecol, Heather (2000).** An Examination Of Cross-Country Differences In The Gender Gap In Labor Force Participation Rates. *Labour Economics* Vol.7 Nu.4 July: 409-426.
- Aytaç, Serpil (2001).** Panel Konuşması. *TİSK-Gelişen Sanayi Merkezlerinde Kadın İşgücü Paneli I-II*, Ankara.
- Aytaç, Serpil; Seviüktekin, Mustafa vd.(2002).** *Çağdaş Sanayi Merkezlerinde Kadın İşgücününün Konumu: Bursa Örneği*, TİSK Yay.No: 219: Ankara.
- Blau, David ve Robins, Phillip (1988).** Child Care Costs And Family Labor Supply. *Review Of Economics And Statistics*, August: 374-381.
- Cattan, Peter (1991).** Child Care Problems: An Obstacle To Work. *Monthly Labor Review*, October: 1-9.
- Chase, Robert S. (1995).** Womens Labor Force Participation During And After Communism: A Study Of The Czech Republic And Slovakia. *Yale University Economic Growth Center Discussion Paper No:768*, November: 1-25.
- Costa, Dora L. (2000).** From Mill Town To Board Room: The Rise Of Women's Paid Labor. *National Bureau Of Economic Research Working Papers, WP No:7608*, Cambridge, MA.

- Çolak, Ömer Faruk ve Cem Kılıç (2001).** *Yeni Sanayileşen Bölgelerde Kadın İşgücü Arzı: Şanlıurfa Örneği.* TİSK Yay.No: 214, Ankara.
- Darling, Martha (1975).** *The Role Of Women In The Economy.* OECD Publications, Paris.
- Ecevit, F.Yıldız (1993).** Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri. Şirin Tekeli (Der.), *Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadın.* İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 117-128.
- Eraydın, Ayda; Erendil, Asuman vd.(1999).** *Yeni Üretim Süreçleri ve Kadın Emeği.* T.C.Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Eyüboğlu, Ayşe; Özar, Şemsa ve Tanrıöver, Hülya T. (2000).** *Kentlerde Kadının İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları.* T.C.Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Fosu, Augustin Kwasi (1999).** Cost Of Living And Labor Force Participation: Married Women In Urban Labor Markets. *Journal Of Labor Research*, Spring, Vol.20, Issue:2: 219-232 makalesinin EBSCO Host veri tabanından elde edilen nüshası, 1-18.
- Goldin, Claudia (1991).** The Role Of World War II In The Rise Of Women’s Employment. *American Economic Review*, Vol.81, Nu.4, September: 741-756.
- Greene, William H (2003).** *Econometric Analysis.* Prentice Hall, Fifth Edition, ABD.
- Greenwood, Jeremy; Seshadri, Ananth ve Yörükoğlu, Mehmet (2002).** Engines Of Liberation., *University Of Rochester, Department Of Economics Working Papers:* 1-51.
- Gürsel, Seyfettin ve Ulusoy, Veysel (1999).** *Türkiye’de İşsizlik ve İstihdam.* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gujarati, Damodar (2003).** *Basic Econometrics.* McGraw Hill, Fourth Edition, ABD.
- Hayghe, Hovard V. (1990).** Family Members In The Work Force. *Monthly Labor Review*, March: 14-19.
- Hayghe, Hovard V. ve Bianchi, Suzanne M. (1994).** Married Mothers’ Work Patterns: The Job-Family Compromise. *Monthly Labor Review*, June: 24-30.
- Herz, D. E. (1995).** Work After Early Retirement: An Increasing Trend Among Men. *Monthly Labor Review*, April: 13-20.

- ILO (2000).** *World Labour Report 2000*, Geneva.
- Judge, George G. vd. (1985).** *The Theory and Practice of Econometrics*. Wiley, Second Edition, ABD.
- Kurtulmuş, Numan (1996).** *Sanayi Ötesi Dönüşüm*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Kümbetoğlu, Belkıs ve Çağa, Nilgün (2000).** Çalışan Kadınlar ve Küreselleşme. *Görüş*, Eylül: 56-65.
- Lordoğlu, Kuvvet (1993).** Evde Çalışan Kadınlara İlişkin Nitel Bir Karşılaştırma ve Bazı Sorunlar. *İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi Kadın Araştırmaları Dergisi*, No:1: 100-109.
- Lordoğlu, Kuvvet, Türkel Minibaş vd. (1999).** *Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi*. T.C.Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Mincer, J. (1985).** Intercountry Comparisons Of Labor Force Trends And Of Related Developments: An Overview. *Journal Of Labor Economics*, Vol.3, S1-S32.
- OECD (2001).** *Labor Force Statistics 1980-2000*, Paris.
- Özbay, Ferhunde (1982).** Türkiye’de Kırsal/Kentsel Kesimde Eğitimin Kadınlar Üzerindeki Etkisi, **Nermin Abadan Unat (Der.)**, *Türk Toplumunda Kadın*, 2. Baskı, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul :.171-197.
- Özbay, Ferhunde (1993).** Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme. **Şirin Tekeli (Der.)**, *Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiyesinde Kadın*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 129-158.
- Özbay, Ferhunde (1994).** Women’s Labor In Rural And Urban Settings. *Boğaziçi Journal*, Vol.8, No: 1-2: 5-19.
- Özar, Şemsa (1994).** Some Observations On The Position Of Women In The Labor Market In The Development Process Of Turkey. *Boğaziçi Journal*, Vol.8, No: 1-2: 21-43.
- Özar, Şemsa (1996).** Kentsel Kayıt dışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar ve Bir Ön Saha Araştırması. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23 (4): 509-534.
- Pew Research Center For The People And The Press (2003).** Views Of A Changing World. Washington D.C.

- Reimers, C.W. (1985).** Cultural Differences In Labor Force Participation Among Married Women. *American Economic Association Papers And Proceedings*, Vol. 75: 251-255.
- Seitz, Shannon N. (1999).** Labor Supply, Divorce And Remarriage. *University Of Western Ontario Working Papers*, Ontario/Canada: 1-31.
- Zeytinoglu, Işıl Urla (1998).** Constructed Images As Employment Restrictions: Determinants Of Female Labor In Turkey. **Zehra E. Arat (Ed.).** *Deconstructing Images Of The Turkish Women*, St Martin's Press, New York.

**İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Konularında Türkiye’de
1985-2001 Yılları Arasında Yapılmış Lisans Üstü
Tezlerine Yönelik İçerik Analizi
Content Analysis Of Master And Doctoral
Dissertations On Occupational Health And Safety
Published Between 1985 And 2001 In Turkish
Universities**

Levent SEVİNÇ*
İstanbul Üniversitesi
İşletme Fakültesi Davanış Bilimleri Anabilim Dah

Fulya AYDINLI
İstanbul Üniversitesi
İşletme Fakültesi İnsan Kaynakları Yönetimi Anabilim Dah

Dr. Osman YILDIRIM¹
İstanbul Üniversitesi
İşletme Fakültesi Davanış Bilimleri Anabilim Dah

Öz: *Bu çalışma, işçi sağlığı ve iş güvenliği konularında Türkiye’deki üniversitelerde 1985-2001 yılları arasında yapılmış yüksek lisans ve doktora tezlerini içerik analizi yöntemi ile incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmaya toplam 113 tez dahil edilmiştir. Tezler, ait oldukları enstitü, içerdikleri konu, yayınladıkları yıl, araştırma içerme durumu, inceledikleri sektör gibi çeşitli özelliklerine göre incelenmiş; sonuçlar frekans dağılımları halinde sunulmuştur. Buna ek olarak tezlerin söz konusu özelliklere göre birbirlerinden anlamlı düzeyde farklılık gösterip göstermediği parametrik olmayan testlerden Kruskal Wallis testi aracılığıyla test edilmiştir.*

Anahtar sözcükler: *İşçi Sağlığı, İş Güvenliği, İçerik Analizi*

Abstract: *This study aimed at investigating master and doctoral dissertations on occupational health and safety published between 1985 and 2001 in Turkish universities by content analysis. Totally 113 dissertations are included in the analysis. The dissertations are examined according to miscellaneous properties such as institutions that they belong to, subjects covered, the year of being published, involving any research, and sectors investigated; the results are presented by frequency distributions. Additionally, any significant difference among the dissertations according to the aforementioned properties is analyzed by a non-parametric statistical analysis, Kruskal Wallis test.*

Key words: *Occupational Health, Occupational Safety, Content Analysis*

¹ Yazışma Adresi: Osman YILDIRIM, Hava Harp Okulu Dekanlığı Yeşilyurt-İstanbul, Telefon: 0212 663 24 90 (dahili 4352), Faks: 0212 662 85 54, E-Mail: o.yildirim@hho.edu.tr; yildirimosman@superonline.com

1. GİRİŞ

Günümüzde sanayileşme ile birlikte kullanılan yeni teknolojiler ve otomasyon, iş güvenliği ve işçi sağlığı sorunlarının artmasına neden olmaktadır. İş kazaları ve meslek hastalıkları şeklinde ortaya çıkan bu sorunlar; bireysel, örgütsel ve toplumsal kayıplara dönüşmektedir. İnsan yaşamını kolaylaştırmaya yönelik olarak ortaya konan her yenilik aynı zamanda çalışan bireyler için sağlık ve güvenlik sorunları oluşturmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, hızlı kalkınmanın bir sonucu olarak insan sağlığı geri planda tutulmakta ve bunun karşılığında bireylerin hayatı tehlikeye atılmaktadır.

Öte yandan, işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda yapılan ihmaller, önemli bir maliyet unsuru olarak işletmelere geri dönmektedir. Genel olarak bakıldığında, bu maliyetler ülke ekonomisine de zarar vermektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) verilerine göre endüstrileşmiş ülkelerde iş kazaları ve meslek hastalıklarının toplam maliyeti, bu ülkelerin Gayri Safi Milli Hasıllarının % 1'i ile % 3' ü arasında değişmektedir (Mert, 2002). Bu nedenle, ülkemiz gibi kalkınmakta olan ülkelerin, özellikle işçi sağlığı ve iş güvenliği konusuna daha fazla önem vermeleri gerektiği açıktır.

Öte yandan Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecindeki ülkemiz için, işçi sağlığı ve iş güvenliği konusu çözüm üretilmesi gereken alanların başında gelmektedir. Buna göre, Türk sanayiinde her sektörün işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda hazırlıklı olması gerekmektedir (Sipahi, 2002). Bunun yanı sıra hızla küreselleşen dünya ekonomisinin bir parçası olan Türk sanayiinin, uluslararası gelişmeler ve bu gelişmeleri yönlendiren kuruluşlardan bağımsız bir yaklaşım içerisinde olamayacağı hususu da işçi sağlığı ve iş güvenliği konusuna daha fazla önem verilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Büyüksulu, 2002).

Buna göre işletmelerin özellikle işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda yaşanan sorunları en aza indirmek amacıyla bilimsel uygulamalardan faydalanmaları bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla işletme yöneticileri, bilimsel kuruluşlarla işbirliği yapabilmekte; benzer şekilde üniversiteler de bünyelerine bulundurdıkları entellektüel gücü, etkili bir biçimde kullanarak sorunlara çözüm bulma çabası gösterebilmektedir. Bu çabaların bir göstergesi ise akademik alanda yapılmış lisans üstü tez çalışmalarıdır.

Bu çalışmada, işçi sağlığı ve iş güvenliği konularında üniversitemizde 1985-2001 yılları arasında yapılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Buna göre araştırma ile, konu ile ilgili bilimsel çalışmaların hangi konu başlıklarında ve hangi sektörlerde yoğunlaştığı irdelenmiş; gelecekte işçi sağlığı ve iş güvenliği üzerinde araştırma yapacak araştırmacıların ve ilgili diğer kişilerin konu ile ilgili bilimsel çalışmalar hakkında bilgilendirilmesi hedeflenmiştir.

2. YÖNTEM

Araştırmada ikincil veri kaynaklarından yararlanılmıştır. Buna göre araştırma kapsamına giren tezlerin tespit edilmesi ve tezlerle ilgili bilgi edinilmesi amacıyla Yüksek Öğrenim Kurulu (YÖK)'nun internet ortamındaki tez veri tabanı kullanılmıştır. Araştırmada YÖK'ün veritabanındaki tez bilgilerinin hatasız ve güncel olduğu varsayılmıştır.

Veritabanından konu ile ilgili tezlerin seçilmesinde “işçi sağlığı”, “iş güvenliği”, “iş kazaları” ve “meslek hastalıkları” anahtar kelimeler olarak kullanılmıştır. Araştırmancının amacı gereği tıpta uzmanlık tezleri araştırmaya dahil edilmemiştir. Buna göre araştırma kapsamına giren lisans üstü tez sayısı, toplam 113 olarak belirlenmiştir.

Araştırmada niteliksel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Niteliksel araştırmalar görüşme, gözlem, kişisel deneyimler, hayat hikayeleri, tarihi belgeler ve görsel metinler gibi materyallerin kullanılmasını içermektedir (Swanson vd., 1999). Bu doğrultuda içerik analizi, yazılı veya sözlü ifadeler yardımıyla elde edilen araştırma verilerinin sistematik ve tarafsız bir biçimde sayısallaştırılmasını ifade etmektedir (Young ve Schmid, 1968). Diğer bir deyişle içerik analizi; eserler, gazeteler, televizyon programları, reklam kampanyaları, politik konuşmalar vb. üzerinde gerçekleştirilen (Howard, 1985) ve “kim, kime, neyi, niçin, nasıl ve neyin etkisi ile söylüyor” sorularını yanıtlamaya yönelik nicel analizler olarak tanımlanmaktadır (Babbie, 1997). Bu yaklaşımın özünde, yazılan ve söylenenlerin kategorileştirilmesi ve ne sıklıkta olduklarının sayılması yatmakta (Hepkul, 2002); böylelikle mevcut veriler özetlenerek, standart hale getirilmekte ve verilerin karşılaştırılması sağlanmaktadır (Smith, 1991).

Buna göre araştırmada, YÖK’ün veritabanından araştırma kapsamına giren tezlerle ilgili; tezin hangi üniversitede yapıldığı, ait olduğu enstitü, türü (yüksek lisans/doktora) ve yayın yılı bilgileri alınmıştır. Ayrıca tezlerin işçi sağlığı ve iş güvenliği konularından hangi konu başlıkları için yazılmış olduğu, araştırma içerip içermediği ve araştırmancının hangi sektörde yapıldığı tez başlıkları incelenerek tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada elde edilen veriler, satır yüzdeleri frekans dağılımları ve çapraz tablolar aracılığıyla sunulmuştur. Ayrıca tez konularının; hangi üniversitede yapıldığı, ait olduğu enstitü, yayın yılı, araştırma içerip içermediği ve hangi sektörde yapıldığına göre farklılık gösterip göstermediği Kruskal Wallis testi ile belirlenmiştir. Tek yönlü ANOVA (One-Way Analysis of Variance) analizinin parametrik olmayan alternatifi olan Kruskal Wallis testi (Orhunbilge, 1997), az sayıda denekten oluşan grupların bir değişkene ait puanları arasında gözlenen farkın anlamlılığını test etmek için kullanılmaktadır (Büyüköztürk, 2002). Analiz, özellikle ANOVA’nın varsayımlarının karşılanmadığı durumlarda etkili sonuç vermekte ve bu yönüyle diğer parametrik olmayan analizlere göre daha sık tercih edilmektedir (Garson, <http://www2.chass.ncsu.edu/garson/pa765/kruskal.htm>, 03 Mayıs 2003). Bu araştırmada kullanılan verilerin parametrik olmaması nedeni ile söz konusu analizden yararlanılması uygun görülmüştür.

3. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

3.1 İncelenen Tezlerin Genel Özellikleri

Araştırma kapsamına giren toplam 113 tezin üniversitelere göre dağılımı incelendiğinde; %23,9’unun Gazi Üniversitesi’nde, %20,4’ünün İstanbul Üniversitesi’nde, %13,4’ünün Ankara Üniversitesi’nde, %9,7’sinin Hacettepe Üniversitesi’nde, %6,2’sinin Marmara Üniversitesi’nde, %4,4’ünün Dokuz Eylül Üniversitesi’nde, %4,4’ünün ise İstanbul Tek-

nik Üniversitesi'nde yapılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Geri kalan %17'9'ü ise, konu ile ilgili 5 taneden daha az tez yayınlamış olan, çeşitli üniversitelerde yapılmış tezlerden oluşmaktadır.

Tezlerin %39,8'i Sağlık Bilimleri Enstitülerinde, %35,4'ü Sosyal Bilimler Enstitülerinde, kalan %24,8'i ise Fen Bilimleri Enstitülerinde yapılmıştır.

Tezlerin %82'si yüksek lisans, %18'i ise doktora tezlerinden oluşmaktadır. Tezlerin tamamına yakını (%97) Türkçe yazılmış olup sadece 3 tanesi İngilizce yazılmıştır.

Tezler yayınlama yıllarına göre incelendiğinde tezlerin %9,7'sinin 1985-1990 yılları arasında; %34,5'inin 1990-1994 yılları arasında; %46,0'sının 1995-1999 yılları arasında; kalan %9,7'sinin ise 2000 ve 2001 yıllarında yayınlanmış olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili en çok tez yazılmış seneler sırasıyla 1997 (16 tez), 1993 (15 tez), 1999 (14 tez) ve 1996 (11 tez)'dir.

3.2 Analizler

Araştırma kapsamındaki tezler, konularına göre incelendiğinde sırasıyla "işçi sağlığı" (%31,9), "iş güvenliği" (%22,1) ve "meslek hastalıkları" (%21,2) konularının ele alındığı görülmektedir (Tablo 1). Bunun yanısıra "iş kazaları" konusunun ele alındığı tezlerin oranı %14,2; işçi sağlığı ve iş güvenliğinin hukuksal boyutunun ele alındığı tezlerin oranı ise %10,6'dır.

Tablo 1: Konulara Göre Dağılım

	Frekans	%
İş Güvenliği	25	22,1
Hukuksal Boyut	12	10,6
İş Kazaları	16	14,2
İşçi Sağlığı	36	31,9
Meslek Hastalıkları	24	21,2
Toplam	113	100,0

Tez konularının yayınladıkları üniversitelere göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçları, tez konularının yayınladıkları üniversitelere gö-

re anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koymuştur ($c2(4)=6,138$; $p>0,05$). Buna karşın tez konularının yayınladıkları enstitülere göre farklılık gösterdiği ortaya çıkmıştır ($\chi^2(4)=44,897$; $p<0,05$). Buna göre “iş güvenliği” ve “iş kazaları” konuları en fazla Fen Bilimleri Enstitüleri (“iş güvenliği” %48; “iş kazaları” %50,0) ve Sosyal Bilimler Enstitüleri (“iş güvenliği” %44; “iş kazaları” %43,8) tarafından; “hukuksal boyut” büyük çoğunlukla Sosyal Bilimler Enstitüleri (%91,7) tarafından; “işçi sağlığı” ve “meslek hastalıkları” ise en fazla Sağlık Bilimleri Enstitüleri (“işçi sağlığı” %52,8; “meslek hastalıkları” %91,7) tarafından işlenmiştir (Tablo 2). Buna göre Enstitülerin ilgi alanlarının araştırmacıların konu tercihlerinde etkili olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Enstitülere Göre Konu Başlıklarının Dağılımı

	Sağlık Bilimleri		Sosyal Bilimler		Fen Bilimleri		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
İş Güvenliği	2	8,0	11	44,0	12	48,0	25	100,0
Hukuksal Boyut	1	8,3	11	91,7	-	-	12	100,0
İş Kazaları	1	6,3	7	43,8	8	50,0	16	100,0
İşçi Sağlığı	19	52,8	10	27,8	7	19,4	36	100,0
Meslek Hastalıkları	22	91,7	1	4,2	1	4,2	24	100,0
Toplam	45	39,8	40	35,4	28	24,8	113	100,0

Tez konularının tezlerin yayınlanma yıllarına göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçları, tez konularının yıllara göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur ($\chi^2(4)=10,978$; $p<0,05$). Buna göre “iş güvenliği” ve “işçi sağlığı” ile ilgili tezlerin yarıdan fazlası (“iş güvenliği” %64,0; “işçi sağlığı” %55,6) 1995 – 1999 yılları arasında; “hukuksal boyut” ile ilgili tezlerin yarıdan fazlası (%58,3) ve “meslek hastalıkları” ile ilgili tezlerin yarıya yakını (%45,8) 1990 – 1994 yılları arasında; “iş kazaları” ile ilgili tezlerin ise yarıdan fazlası (%68,8) 1990 – 1999 yılları arasında yazılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Yıllara Göre Konuların Dağılımı

	1990'dan önce		1990-1994		1995-1999		2000 ve üzeri		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
İş Güvenliği	2	8,0	5	20,0	16	64,0	2	8,0	25	100,0
Hukuksal Boyut	1	8,3	7	58,3	2	16,7	2	16,7	12	100,0
İş Kazaları	2	12,5	5	31,3	6	37,5	3	18,8	16	100,0
İşçi Sağlığı	1	2,8	11	30,6	20	55,6	4	11,1	36	100,0
Meslek Hastalıkları	5	20,8	11	45,8	8	33,3			24	100,0
Toplam	11	9,7	39	34,5	52	46,0	11	9,7	113	100,0

İşçi sağlığı ve iş güvenliği konularında yapılmış tezlerin saha araştırması içerip içermediği (tez başlıklarından tespit edilebildiği kadarıyla) incelenmiş ve elde edilen sonuçlara göre (Tablo 4) söz konusu tezlerin yarısından fazlasının (%69,0) saha araştırması içerdiği saptanmıştır.

Tablo 4: Tezin Araştırma İçerme Durumu

	Frekans	%
Araştırma İçeren Tezler	78	69,0
Araştırma İçermeyen Tezler	35	31,0
Toplam	113	100,0

Tez konularının saha araştırması içerme durumuna göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçları, tez konularının saha araştırması içerme durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur ($\chi^2(4)=26,125$; $p<0,05$). Buna göre “hukuksal boyut” hariç diğer tüm konularda yapılmış tezlerin yarısından fazlası bir saha araştırması içerirken; “hukuksal boyut” konusunda yapılmış tezlerin tamamına yakınında (%91,7) herhangi bir saha araştırması mevcut değildir. Bununla birlikte en fazla saha araştırması yapılmış konuların başında %87,5 ile “meslek hastalıkları” gelmekte; “hukuksal boyut” hariç en az saha araştırması yapılmış konunun ise %64,0 ile “iş güvenliği” olduğu görülmektedir (Tablo 5). Bunun başlıca nedenlerinden biri olarak hukuk gibi teorik yanı ağır basan konuların uygulamaya açık olmaması ya da uygulamanın zorluğunun akademisyenleri uygulama yapmaktan alıkoymasını gösterilebilir.

Tablo 5: Saha Araştırması İçermelerine Göre Konu Başlıklarının Dağılımı

	Araştırma İçerenler		Araştırma İçermeyenler		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
İş Güvenliği	16	64,0	9	36,0	25	100,0
Hukuksal Boyut	1	8,3	11	91,7	12	100,0
İş Kazaları	12	75,0	4	25,0	16	100,0
İşçi Sağlığı	28	77,8	8	22,2	36	100,0
Meslek Hastalıkları	21	87,5	3	12,5	24	100,0
Toplam	78	69,0	35	31,0	113	100,0

Saha araştırması içeren tezlerin araştırma yaptıkları sektörler incelendiğinde, en fazla sağlık sektöründe (%14,1) araştırma gerçekleştirildiği ortaya çıkmıştır (Tablo 6). Bunun temel nedeni olarak en fazla uygulama içeren tezlerin başında Sağlık Bilimleri Enstitüleri’nin gelmesi ve söz konusu Enstitülerdeki araştırmacıların uygulama için -kimi zaman araştırma konusunun içeriği nedeni ile- sağlık sektörünü tercih etmesi gösterilebilir. Sağlık sektörünü %11,5’erlik paylar ile metal, inşaat ve (sadece 1’er tez ile incelenmiş) muhtelif sektörler izlemektedir. Bununla birlikte tezlerin %14,1’inin tez başlığından hangi sektörde araştırma yaptığı saptanamamıştır.

Tablo 6: Araştırma Yapılan Sektörler

	Frekans		%
	Frekans	%	
Sağlık	11	14,1	
Metal	9	11,5	
İnşaat	9	11,5	
Muhtelif	9	11,5	
Maden	7	9	
Otomotiv	6	7,7	
Mobilya	4	5,1	
Tekstil	3	3,8	
Petro-kimya	3	3,8	
Basın Yayın	2	2,6	
Çimento	2	2,6	
Gıda	2	2,6	
Ara Toplam	67	85,9	
Bilinmeyen	11	14,1	
Toplam	78	100,0	

Tez konularının araştırma yapılan sektörler göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçları, tez konularının araştırma yapılan sektörler göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur ($\chi^2(4)=14,895$; $p<0,05$). Buna göre “meslek hastalıkları” konusunda yapılmış tezler, diğer konu başlıklarında yapılmış tezlerden farklı olarak, daha çok (%50,0’si) sağlık sektöründe gerçekleştirilmiştir. Bunun temel nedeni ise söz konusu araştırmaların çoğunlukla Sağlık Bilimleri Enstitüleri’nce gerçekleştirilmiş olmasıdır. Analizlere göre, diğer konu başlıklarında yapılmış tezlerin özel olarak belli bir sektörde yoğunlaşmadığı ve bu anlamda birbirlerinden farklı bir özelliğe sahip olmadıkları ortaya çıkmaktadır (Tablo 7).

Tablo 7: Sektörlere Göre Konu Başlıklarının Dağılımı*

	Sağlık		Metal		İnşaat		Diğer		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
İş Güvenliği	-	-	1	7,7	4	30,8	8	61,5	13	100,0
Hukuksal Boyut	-	-	-	-	-	-	1	100,0	1	100,0
İş Kazaları	-	-	-	-	3	33,3	6	66,7	9	100,0
İşçi Sağlığı	2	7,7	4	15,4	1	3,8	19	73,1	26	100,0
Meslek Hastalıkları	9	50,0	4	22,2	1	5,6	4	22,2	18	100,0
Toplam	11	16,4	9	13,4	9	13,4	38	56,7	67	100,0

* En fazla araştırma konusu yapılan ilk üç sektör dikkate alınmış; geri kalan sektörler “Diğer” başlığı altında toplanmıştır. Sektörü bilinmeyen tezler ise analize dahil edilmemiştir.

Araştırma yapılan sektörlerin yıllara göre farklılık gösterip göstermediği analiz edildiğinde araştırma yapılan sektörlerin yıllara göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği saptanmıştır ($\chi^2(3)=12,809$; $p<0,05$). Buna göre konu ile ilgili olarak 1990 yılından önce yapılmış tüm tezlerin sağlık, metal ve inşaat sektöründe gerçekleştirildiği ve yıllar itibarıyla söz konusu sektörlerde yapılan araştırmaların giderek azaldığı görülmektedir (1990-1994 yılları arası %50,0; 1994-1999 yılları arası %34,4) (Tablo 8). Söz konusu sektörlerde araştırmaların azalması araştırmacıların belirtilen sektörlerde yeterince yayın yapıldığını düşünmelerinden kaynaklanabilir. Öyle ki 2000 yılından sonra bu sektörlerde hiç araştırma yapılmadığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan söz konusu üç sektörde yapılan araştırma sayısı yıllar boyunca azalırken belirli sektörlerde bir yoğunlaşma da olmamıştır.

Tablo 8: Yıllara Göre Araştırma Yapılan Sektörlerin Dağılımı*

	Sağlık		Metal		İnşaat		Diğer		Toplam	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
1990’dan önce	1	16,7	4	66,7	1	16,7	-	-	6	100,0
1990-1994	7	29,2	3	12,5	2	8,3	12	50,0	24	100,0
1995-1999	3	9,4	2	6,3	6	18,8	21	65,6	32	100,0
2000 ve üzeri	-	-	-	-	-	-	5	100,0	5	100,0
Toplam	11	16,4	9	13,4	9	13,4	38	56,7	67	100,0

* En fazla araştırma konusu yapılan ilk üç sektör dikkate alınmış; geri kalan sektörler “Diğer” başlığı altında toplanmıştır. Sektörü bilinmeyen tezler ise analize dahil edilmemiştir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada, işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda 1985-2001 yılları arasında ülkemizde yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre söz konusu dönemde içerik analizi yöntemi ile incelenen tezlerde en fazla sırasıyla “işçi sağlığı”, “iş güvenliği” ve “meslek hastalıkları” konularının ele alındığı görülmektedir. “İş kazaları” ile işçi sağlığı ve iş güvenliğinin hukuksal boyutunun ele alındığı tezler ise diğer konulara göre nispeten daha az ele alınmıştır.

Tez konularının dağılımı, yayınladıkları üniversitelere göre anlamlı bir farklılık göstermezken, ait oldukları enstitülere göre farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Buna göre “iş güvenliği” ve “iş kazaları” konuları en fazla Fen Bilimleri Enstitüleri ve Sosyal Bilimler Enstitüleri tarafından; “hukuksal boyut” büyük çoğunlukla Sosyal Bilimler Enstitüleri tarafından; “işçi sağlığı” ve “meslek hastalıkları” ise en fazla Sağlık Bilimleri Enstitüleri tarafından işlenmiştir.

Tezlerin yarısından fazlası saha araştırması içermektedir. “Hukuksal boyut” hariç diğer tüm konularda yapılmış tezlerin yarısından fazlası bir saha araştırması içerirken; “hukuksal boyut” konusunda yapılmış tezlerin tamamına yakınında herhangi bir saha araştırması mevcut değildir. “Hukuksal boyut” konusunda yapılmış tezlerin araştırma içermemesinin başlıca nedenleri arasında konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların tezlerinde genel olarak mevzuat ile ilgili hususları incelemiş olmaları ve inceledikleri konuları araştırmaya uygun bulmamaları kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Buna rağmen gelecekte konu ile ilgili araştırma yapacak araştırmacıların, çalışmalarında resmi kayıtlara ulaşma yoluyla tezlerinde araştırmalara yer vermelerinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Öte yandan en fazla saha araştırması yapılmış konuların başında “meslek hastalıkları” gelmektedir. “Meslek hastalıkları” konusunda diğer konulara göre daha fazla araştırma ya-

pılmış olması bu konudaki tezlerin tamamına yakınının Sağlık Bilimleri Enstitülerinde gerçekleştirilmesinden kaynaklanmıştır. Başka bir deyişle, bunun temel nedeni Sağlık Bilimleri alanında yürütülen tez çalışmalarının konuları itibariyle çoğunlukla saha araştırması gerektirmesidir.

Saha araştırması içeren tezlerin araştırma yaptıkları sektörler incelendiğinde, en fazla sırasıyla sağlık, metal ve inşaat sektörlerinde araştırmaların gerçekleştirildiği ortaya çıkmıştır. Araştırmaların en fazla sağlık sektöründe olmasının temel nedeni söz konusu tezlerin Sağlık Bilimleri Enstitülerince gerçekleştirilmesi ve bu alandaki araştırmacıların da araştırmalarını sağlık sektöründe yapmayı tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Tez konuları araştırma yapılan sektörler göre incelendiğinde “meslek hastalıkları” konusunda yapılmış tezlerin, diğer konu başlıklarında yapılmış tezlerden farklı olarak, daha çok sağlık sektöründe gerçekleştirildiği; diğer konu başlıklarında yapılmış tezlerin ise özel olarak belli bir sektörde yoğunlaşmadığı ve bu anlamda birbirlerinden farklı bir özelliğe sahip olmadıkları ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan 1990 yılından önce yapılmış tüm tezlerin sağlık, metal ve inşaat sektöründe gerçekleştirildiği ve yıllar itibariyle söz konusu sektörlerde yapılan araştırmaların giderek azaldığı görülmektedir. 2000 yılından sonra ise söz konusu üç sektörde hiç araştırma yapılmadığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan sağlık, metal ve inşaat sektörlerinde yapılan araştırma sayısı yıllar boyunca azalırken belirli sektörlerde bir yoğunlaşma da olmamış; araştırmaların çeşitli sektörler dağıldığı gözlenmiştir.

Gelecekte bu konu üzerinde yapılacak çalışmalarda, bu çalışmaya dahil edilmemiş konu ile ilgili makalelerin ve akademik olmayan (örneğin; sendikalar tarafından gerçekleştirilen) yayınların da dikkate alınması önerilmektedir. Bunun yanısıra, araştırmacıların sektörel bazda iş kazaları ve meslek hastalıklarına ilişkin resmi istatistikler ile işçi sağlığı ve iş güvenliği alanında yapılmış akademik çalışmaların araştırma yaptıkları sektörler arasında ilişki aramaları; böylelikle akademik çalışmaların iş dünyasının sorun ve ihtiyaçlarına uygun çalışmalar ortaya koyup koymadığını saptamaları önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Babbie, E. (1997). *The Practice of Social Research*. 7th Edition, Wadsworth Publishing Company: New York..
- Büyükoztürk, Ş. (2002). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni, SPSS Uygulamaları ve Yorum*. 2.Baskı, Pegem Yayıncılık: Ankara.
- Büyükuslu, A.R.(2002). “Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Sağlık, Güvenlik, Çevre (HSE) ve Kiplas’ın Çalışmaları”. *TİSK İşveren Dergisi*, 30(5).
- Garson, D. “Tests for More Than Two Independent Samples: Kruskal-Wallis H, Median, and Jonckheere-Terpstra Tests”, <http://www2.chass.ncsu.edu/garson/pa765/kruskal.htm>, (erişim tarihi 03 Mayıs 2003).

- Hepkul, A. (2002). “Bir Sosyal Bilim Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi”. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18(1-2): 1-12.
- Howard, G.S. (1985). *Methods in the Social Sciences*. Scott Foresman: Illinois.
- Mert, V.R. (2002) “İşçi Sağlığı ve Güvenliği Hizmetlerinde Yeni Hedefler”. TİSK İşveren Dergisi, 30(5).
- Orhunbilge, N. (1997). *Hipotez Testleri ve Örnekleme Yöntemleri*. İ.Ü.İşletme Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Sipahi, İ. (2002). “AB’ye Adaylık Sürecinde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği”. TİSK İşveren Dergisi, 30(5).
- Smith, H.W. (1991). *Strategies of Social Research: The Methodological Imagination*, Prentice-Hall: New Jersey.
- Swanson, B.L., Watkins, K.A. ve Marsick, V.J. (1999). “Qualitative Research Methods” *Human Resources Development Research Handbook: Linking Research and Practice* içinde, Ed. Swanson, R.A. ve Holton, E.F.. Berrett Koehler Publishers: San Francisco.
- Young, P.V. ve Schmid, C.F. (1968). *Scientific Social Surveys and Research: An Introduction to the Background, Content, Methods, Principles, and Analysis of Social Studies*. 4th Edition, Prentice-Hall: New Delhi.
- www.yok.gov.tr:8080/YokTezSrv?USER=INTERNET, (erişim tarihi 19 Nisan 2003).

Havaalanı Çevre Yönetim Sistemi

Vildan KORUL*
Anadolu Üniversitesi
Sivil Havacılık Yüksek Okulu

Öz: Günümüzde hava taşımacılığının bağlantı noktaları olarak kabul edilen havaalanları çağdaş toplumun gelişiminde önemli katkıları bulunmakla birlikte faaliyetleri sonucu bölgesel ve küresel kirliliğe de yol açmaktadırlar. Başta gürültü, hava ve su kirliliği ile doğal yaşama olan etkilerini azaltmak ve kontrol altına alabilmek için uluslararası çevre standartlarını sağlayabilecek önlemler alınmalıdır. Bu çalışmada, havaalanlarının bölgedeki varlığı ve faaliyetleri sonucu ortaya çıkan çevre kirliliği etkisinin kontrol altına alınabilmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli "çevre yönetim sisteminin" önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Havaalanları, çevreye duyarlı yönetim, sosyal sorumluluk, çevre yönetim sistemi.

Abstract: Today, as a connection point of air transportation the airports are playing an important role in development of the contemporary society. However, airports also causes both regional and global environmental pollution as a result of operations. Some measures to guarantee the international environmental standards that help the decreasing and controlling the noise, air and water pollution and ecological impacts of airports should be taken. In this study, the importance of environmental management systems at airports is pointed out to control the impacts of airports on environment and to achieve sustainable development.

Key words: Airports, ecocentric management, social responsibility, environmental management system.

* Yrd. Doç Dr. Vildan Korul Sivil Hava Ulaştırma İşletmeciliği
Anadolu Üniversitesi , Sivil Havacılık Yüksek Okulu, İki Eylül Kampüsü
Tel: (222) 321 35 50 –6962
e-posta: vkorul@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Yolcuların havayolu taşımacılığına olan talebi artıkça küresel hava taşımacılığı sektörü de gelişimini sürdürmektedir. Bugün, havayolu taşımacılığı küresel ekonomiye, bölgelerin sosyal ve kültürel açıdan gelişimine katkıda bulunmasına rağmen havaalanları bu gelişimi gölgeleyebilecek bazı baskılar ile karşı karşıya kalmaktadır. Giderek artan çevresel kısıtlar havaalanlarının gelişiminde olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Çeşitli çevresel etkenler olmasına karşın, uçak gürültüsü havacılığın ve havaalanı yapısının gelişiminde en büyük sorun olarak gösterilmektedir. Bu nedenle, artan hava taşımacılığı ihtiyacının karşılanması ile gelişen sağlık ve refah talebi arasında bir denge kurulması gerekmektedir. Günümüzde, havacılığın toplum desteği olmadan sürdürülemeyeceği, geleceğin sürekli kalkınma ve çevresel hedeflerin yer aldığı çevre kalkınma sistemlerinin gelişimi ile destekleneceği görüşü hakim olmaktadır.

Bu çalışmada çevre dostu havaalanları planlarken alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur. Havaalanlarında, içinde buldukları çevreye karşı sosyal sorumluluk anlayışı içinde çevreyi koruma ve faaliyetleri sonucu bozulan çevresel dengenin yeniden sağlanabilmesi için gerekli çalışmaların sürdürülmesinde çevre yönetim sisteminin yeri ve önemi vurgulanmıştır.

2. ÇEVRE BİLİNCİNİN OLUŞMASI

20. yüzyılın son çeyreğinde dünya sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma geçiş dönemini yaşamıştır. Sanayi toplumları öncelikle teknolojik gelişim ile zenginliğin sağlanması daha sonra bu zenginliğin yaygınlaştırılması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sanayi sonrası toplumlar ise zenginliğin yaratılması ve yaygınlaştırılmasında karşılaşılan riskler üzerinde durmaktadır.

Çağdaşlaşma 20.yüzyılın ortalarında sanayi devrimi ile ortaya çıkmıştır. Bu dönem; tarımda, sağlıkta, iletişimde, taşımacılıkta, enerji ve diğer sektörlerde yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile şekillenmiştir. Sanayi sonrası çağdaşlaşma ise Batı toplumlarının son 35 yılını kapsamaktadır. Bu dönem aşağıda belirtilen ekonomik, sosyal ve politik özelliklerle şekillenmiştir (Shrivastava, 1995):

- Piyasadaki ekonomik ürünlerin çoğunluğu ileri teknoloji sektöründedir.
- Finans, üretim, insan kaynakları ve pazarlamada küreselleşme ön plandadır.
- Ekonomik büyüme ekolojik kısıtlarla karşı karşıyadır.
- Pazar ve politikalarda demokratikleşmeye doğru bir hareket vardır.

1970'li yıllara gelindiğinde toplumlar rahat ve çağdaş bir hayat sağlayan sanayileşmenin nimetlerinin yanında çevreye yüklediği külfetleri de görmeye başlamıştır. Kaynakların sonsuz olmadığına farkına varılması, ürün ve faaliyetlerin çevre etkisinin yerel ve bölgesel olmayıp küresel olduğunun önemini ortaya çıkarmıştır (tse.org.tr, 2003).

Daha önceleri dar kapsamlı sorunları ve bunların ortadan kaldırılmasına yönelik kısa vadeli çözümler olarak algılanan çevre; bugün kendini doğal, ekonomik, sosyal ve kültürel

değerlerin bütünü olarak göstermeye başlamıştır. Bu gelişmeyi belirleyen en önemli faktör de sosyal ve ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde kullanılan kaynakların hızlı ve geri dönülmez bir şekilde tahrip edilmesidir.

Geçmişte uygulanan yanlış gelişme ve kalkınma politikaları, dünyanın çevresel kaynaklarını ciddi bir biçimde tehlikeye sokmuş, ekolojik dengeyi bozmuştur. Çevrenin ve ekolojik sistemin korunması, çevresel kaynakların daha dengeli kullanılması konusu bütün ülkelerin ve toplumların ortak sorunu haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak, her ülkenin başta gelen sorumluluklarından birisi; kalkınma gelişmelerini “sürdürülebilir” ve ekolojik açıdan kabul edilebilir bir esasa dayandırılmasıdır. Bu, günümüz kuşaklarının gelecek kuşaklara karşı sorumluluğunun da bir gereğidir.

Günümüzde çevre, kalkınma için hem bir kaynak hem de kısıtlama olarak görülmektedir. Ülkeler kalkınmak için doğal kaynaklarını kullanmak zorundadır. Doğal kaynakların istismarı ise çevresel niteliklerin bozulmasına ve çevresel kirliliğe yol açmaktadır. Özellikle ulusal geliri düşük ülkeler kalkınma ve çağdaşlaşmayı ön planda tutarken çevrenin korunmasını gözardı etmektedirler. Kalkınma ve çevresel atıklar birlikte ele alındığında bir ikilemin doğduğu ve bu ikilemin giderilmesinin olanaklı olup olmadığı sorunu gündeme gelmektedir. Bu ikilemin çözümü “sürdürülebilir kalkınma” kavramında yatmaktadır. Çevre ve kalkınma kavramları birbirlerini tamamlayan kavramlardır. Artık ekonomik kalkınma planları hazırlanırken kalkınma ve çevre politikalarının entegrasyonunu sağlamaya çalışılmakta, böylece ekonomik kalkınma ve doğanın korunması bir arada ele alınmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma olarak bilinen bu yaklaşım “mevcut ihtiyaçları gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmelerine engel olmadan karşılayarak kalkınmak” olarak tanımlanmaktadır (Kasap,2003).

3. ÇEVREYE DUYARLI YÖNETİM

İnsanın doğal çevresi ile olan ilişkisi; sanayileşme, kentleşme, nüfus artışı, değişen teknoloji ve insanın yaşam düzeyine bağlı olarak devamlı değişmektedir. Toplumların çağdaşlaşması ve refahın artmasına yönelik çalışmalar insanın doğal çevre ile ilişkilerindeki dengenin bozulmasına yol açmaktadır. Doğadaki dengenin bozulması yönetimlerin doğal çevrenin korunması konusunda daha bilinçli olmasına ve toplumun, devletin baskısı ile karşılaşmamak için doğal çevreye yararlı olabilecek faaliyetlerde bulunmasına neden olmaktadır (Doğan,1989).

İş ve yönetim çevrelerinde, çevre ve iş ilişkileri hakkında geleneksel görüş; kirliliğin önlenmesi yerine kirliliğin ödenmesi esasına dayanmaktadır. Geleneksel bakışa göre çevreyi korumak için yeni yatırımlar yapmak hem para hem de zaman kaybı olarak görülmüştür. Sanayiinin ve teknolojinin hızla gelişimi ile birlikte üretimin ve tüketimin artması, doğal kaynakların hızla tüketimi, daha önemlisi çevresel tahribatın insan sağlığı ile doğal yaşamın kalitesi üzerindeki çarpıcı etkileri bilimsel araştırmaların ve toplumsal tartışmaların bu konuya yönelmesine yol açmıştır.

Gelişmiş ülkelerdeki çevresel bilincin artması ve çevreci siyasi girişimler sonucu oluşan çevreci örgütlenmelerin yarattığı kamuoyu baskısı iş ve yönetim çevrelerinde tedirginlik yaratmıştır.

Sanayi devriminin yarattığı çevresel sorunlar ve çatışmalar hükümetleri çevre mevzuatları ve kanunları oluşturmaya zorlamış, alınacak caydırıcı tedbirlerle bu durum önlenmeye çalışılmıştır. Bu yeni tedbirler karşısında işletmeler büyük hukuki bölümler kurarak, ünlü avukatlar ile anlaşarak ya da aktif siyasete giren temsilcileri aracılığı ile hükümetler üstünde etki yaratarak kendi pozisyonlarını sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Çevresel projeleri, atık ve arıtım sistemlerini maliyetleri artıracakları gerekçesiyle kabullenememişlerdir. Kamu oyunun tepkisine karşılık, hukuka saygılı olduklarını ve devletin “kirleten öder” şeklinde yorumladıkları cezai yaptırımlarını itirazsız yerine getirdiklerini belirterek savunmalarını gerçekleştirmişlerdir.

Yaşanan çevresel sorunların küresel boyutlara ulaşması ile cezai müeyyidelerdeki artışlar, hem kamuoyunun hem de hükümetlerin iş dünyası üzerindeki baskılarını artırmasına neden olmuştur. Ekolojik sistemlerin birbiriyle yakın ve sistematik ilişkisi bilimsel araştırmalarla ortaya konduğunda dünyanın hızlı bir şekilde kirlendiği ve kirlenmeye başlayan dünyanın her yerinde benzer sorunlara neden olabileceği gerçeği ortaya çıkmıştır. İş dünyasındaki yenileşme hareketi ve teknolojik gelişmeler geleneksel bakışın çevre korumacılığı üzerindeki önyargılarının aksine çevresel stratejilerden kar sağlamak ve toplumsal baskılardan kurtulmak için bir çok değişik fırsat sunduğunu göstermesi sonucuna ulaşmıştır (Özcan, 2001).

Tablo 1’de geleneksel yönetim anlayışı ile çevreye duyarlı yönetim anlayışı karşılaştırılmaktadır (Shrivastava,1995). Geleneksel yönetim modeli sanayi toplumları için geliştirildiğinden bazı yetersizliklerin olduğu görülmektedir. Bu modelde ekonomik, sosyal, politik ve teknolojik çevreden bahsedilirken ekolojik çevre gözardı edilmektedir. Üretim aşamasında çevreye verilen zarar ele alınmamakta, müşteri odaklı tanıtım yapılırken çevre dostu olması gerekliliği unutulmaktadır. Geleneksel yönetim modelinde işletmeler için risk finansal ve üretim açısından ele alınmakta, ekolojik riskler görülmemektedir. Tüm bu kısıtlamalar ile yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olan doğanın korunması zorlaşmaktadır. Bu nedenle geleneksel yönetim modelinde bir alternatif olarak çevreye duyarlı yönetim geliştirilmiştir (Rooyen,2003). Çevreye duyarlı yönetim; ekolojik çevreyi karar alma süreçlerinde önemli bir unsur olarak dikkate alan, faaliyetlerinde çevreye verilen zararı en aza indirmeyi ya da tamamen ortadan kaldırmayı amaç edinen, ürünlerin tasarımı ve paketlenmesini, üretim süreçlerini değiştiren, ekolojik çevrenin korunması felsefesini işletme kültürüne yerleştiren, sosyal sorumluluk kapsamında topluma karşı görevlerini yerine getiren işletmelerin benimsediği bir anlayıştır (Nemli,2001).

Tablo 1. Geleneksel Yönetime Karşı Çevreye Duyarlı Yönetim

	Geleneksel Yönetim	Çevreye Duyarlı Yönetim
Amaçlar	<ul style="list-style-type: none"> Ekonomik büyüme ve kar Hissedarların kazancı 	<ul style="list-style-type: none"> Sürdürülebilirlik ve yaşam kalitesi Sosyal kalkınma
Değerler	<ul style="list-style-type: none"> İnsanı evrenin merkezi kabul etme 	<ul style="list-style-type: none"> Doğanın değerinin anlaşılması
Ürünler	<ul style="list-style-type: none"> Fonksiyon, stil ve fiyat için tasarlanmış ürünler 	<ul style="list-style-type: none"> Çevre dostu ürünler
Üretim Sistemi	<ul style="list-style-type: none"> Enerji ve kaynak yoğun Teknik yeterlilik 	<ul style="list-style-type: none"> Daha az enerji ve kaynak kullanımı Çevresel yeterlilik
Organizasyon	<ul style="list-style-type: none"> Hiyerarşik yapı Yukarıdan aşağıya karar verme 	<ul style="list-style-type: none"> Hiyerarşik olmayan yapı Katılımcı karar verme
Çevre	<ul style="list-style-type: none"> Çevreye hükmetme Çevrenin bir kaynak olarak yönetilmesi Kirlilik ve atıkların çıktı olarak kabulü 	<ul style="list-style-type: none"> Çevre ile uyum içinde olma Doğal kaynakların sınırlılığının kabulü Kirlilik ve atıkların yönetimi
İşletme Fonksiyonları	<ul style="list-style-type: none"> Pazarlama satışı artırma amaçlı Finansman kısa zamanda kar artırma amaçlı Muhasebe geleneksel giderlerle ilgili İnsan kaynakları yönetimi işgücü verimliliğini artırma amaçlı. 	<ul style="list-style-type: none"> Pazarlama tüketici eğitimi amaçlı Finansman uzun dönemli sürdürülebilir büyüme amaçlı Muhasebe çevre ile ilgili maliyetleri de dikkate almakta İnsan kaynakları yönetimi işyerinin daha sağlıklı ve güvenilir kılmayı amaçlar.

Kaynak: Shrivastava,1995

Sanayi toplumların yol açtığı teknolojik ve çevresel riskler artıp toplumlar bu riskleri azaltma çabası içine girdiklerinde sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma geçiş yaşanmıştır. Toplumun doğal çevreye karşı duyduğu sosyal sorumluluk artmıştır. Gerçekte sosyal sorumluluk insanoğlu varolmaya, topluluklar sosyal gruplar halinde yaşamaya başladığından buyana hep vardı. Son yıllarda, sosyal sorumluluk, özellikle kurumsal, toplumsal, ulusal ve uluslararası sorumluluk boyutu, çokça tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kurumsal sosyal sorumluluk bir kurumun kurum içi ve dışındaki paydaşlarla olan ilişkiler bütünü olarak tanımlanabilir. Müşteriler, çalışanlar, içinde bulunan toplum ve çevre, yatırımcılar, iş ortakları, hissedarlar, yerel ve merkezi yönetimler ve tedarikçilerden oluşan kurumun paydaşları ile güvene dayalı kurulmasının; basın ve rakipler ile iletişim başlatılmasının kuruma çeşitli faydalar sağladığı görülmüştür. İşgücü devir oranında azalma, finansal başarı, kurumsal verimlilik, etkinlik, dış yatırımların artması ve kurumsal sürdürülebilirliğin sağlanması bu faydalardan bir kaçıdır. Kurumsal alanda bu gelişmeler yaşanırken ulusal ve uluslararası alanda da sosyal sorumluluk öncelikle çevrenin korunması, demokratikleşme ve insan hakları gibi konularda önem kazanmıştır (Navaie,2002).

Günümüzde kalite ve maliyet kadar sosyal sorumluluklara ve ahlaka uygun faaliyet gösterme de rekabet edebilmenin önemli bir koşulu haline gelmiştir. Toplum çıkarı ile ilgili bir kavram olarak sosyal sorumluluk, işletme ile toplumun karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır. İşletme yönetimi, işletme faaliyetlerinden etkileneceklerin çıkar ve ihtiyaçlarını gözönüne aldığında sosyal sorumluluğu uygulamış olmaktadır (Aydemir,1999). Yönetim faaliyetlerinin diğer sosyal kurumlar üzerinde geniş etkilerinin bulunması yönetimin sosyal bir kurum haline dönüşmesine yol açmıştır. İşletme yöneticilerinin rekabetçi tutumları ve özel mülkiyete verdikleri önem toplumun yapısını değiştirmiştir. Yönetimin toplum üzerindeki artan etkisi, yönetimi sosyal sorumluluklarını idrak etmeye zorlamıştır. Yöneticiler ahlaki sorunları kapsayan kararlar vermek ve bu kararları etkileyen sosyal faktörleri gözönüne almak durumundadırlar. İşletmesinin içinde bulunduğu çevre faktörlerini dikkate almak zorunda olan bir yönetici; işletmesinin çevre faktörlerine nasıl uyum sağlayacağı, işletme faaliyetlerinin çevre faktörleri üzerindeki etkisi konusunda bir politika geliştirmelidir.

Günümüzde yönetimin sosyal sorumlulukları artmaktadır. Yöneticinin hissedarlara, iş görenlere, tüketicilere, rakiplere, topluma,yerel ve merkezi yönetimlere ve içinde buldukları doğal çevreye karşı yerine getirilmesi zorunlu sosyal sorumlulukları bulunmaktadır. İşletme yöneticileri bu sosyal sorumlulukları kabullenmeli ve gerektiğinde fedakarlıkta bulunabilmelidir (Doğan, 1989).

İnsan faaliyetlerinin doğaya verdiği zararlar, doğanın kendini yenileyebilme becerisi nedeniyle bertaraf edileceği düşünülerek hep göz ardı edilmiştir. Ancak, nüfus artışı, kentleşme ve sanayileşme ile birlikte olumsuz çevre etkilerinin artışı doğayı zorlamaya başlamış ve 1960'lı yıllarda gerçekleştirilen bilimsel teknolojik atılımın çevreye etkileri, çevre için koruma ve iyileştirme çalışmalarının başlatılması gereğini gözler önüne sermiştir. Çevre kirliliğinin ülkeler ile değil çevre etkilerinin yayılımı oranında sınırlı olması çevreci gruplar, sanayi ve devlet, hatta devletlerarası ilişkilerde sorunlar yaratmıştır. Artan nüfusa iş bulma, besin sağlama ve ülkelerin kalkınma talepleri de dikkate alındığında ekonomiden toplumbilimlerine kadar pek çok noktada insan hayatını etkileyen çevre sorunları için tüm dünya devletlerini yeni çözüm arayışına yöneltmiştir. Özellikle "sıfır atık" üreterek "etkisiz" bir üretim modeli oluşturmanın zorluğu karşısında, çevrenin daha az kirlenerek üretim yapılmasına olanak sağlayan yöntemlerin araştırılması zorunlu olmuştur.

İlk olarak 1969 yılında, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri çevrenin korunması ve nüfus artışının azaltılması konusunda üye ülkelere seslenmişti. Söz konusu sorunlar, 1968 yılında kurulmuş olan Roma Konferansının "değişmek ya da yok olmak" ikilemi üzerine hazırlanan raporla da gündeme getirilmişti. "Sıfır büyüme" tezi kabul görmemiş, 1972 yılında Stockholm'de Çevre konferansı düzenlenmiş, "çevreyi dışlamayan kalkınma" stratejisi açıklanmıştır. Burada amaç, doğal kaynaklardan adaletli bir şekilde yararlanırken çevre kalitesinin korunması ve ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesidir (kalite-net.com/, 2002).

1986 yılında, Uruguay'da yapılan GATT toplantısında yer alan ticaret engellerini azaltmak üzerine yapılan pazarlıklar ve 1992 yılında, Brezilya, Rio'da yapılan Çevre ve Kalkınma Konferansında çevrenin korunmasında bütün dünya ülkelerine düşen görevler

üzerinde yapılan tartışmalar ile dünyanın bir çok ülkesinde çevre yönetimi ve felsefelerde değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişiklikler sonucunda İsviçre, Cenevre'de, yaklaşık 120 ülkenin standartlar organizasyonunun temsilciliğini yapan Uluslararası Standartlar Organizasyonu (ISO) ortak çabaların daha verimli olabilmesi amacıyla çevre yönetim standartları üzerinde çalışmaya başlamış ve ISO 14000 Çevre Yönetim Standartları serileri hazırlanmıştır.

Çevre sorunları ve ekonomik kalkınma son 30 yıl içinde giderek artan bir önem kazanmıştır. Çevre yönetimi konusu ilk önce uyulması gereken kurallar şeklinde zorunlu bir yönetim biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu yönetim gönüllü olarak uygulanan ve sürekli gelişim gösteren bir yapıya dönüşmüştür (Djordjevic,1998).

Artan küresel rekabet ortamında başarılı olmak isteyen işletmeler ekonomik gelişmede çevre kalitesi ve fırsatlar arasındaki ilişkinin farkına varmışlardır. İşletmeler politikalarını toplumsal çerçeve içinde yeniden belirlemede, işletmeleri yönlendiren müşteri istekleri kavramı, kalite ve hızın ötesinde çevre unsurlarını da kapsar hale gelmektedir. Böylece, çevre dostu teknoloji ve yaklaşımları olan işletmeler uluslararası düzeyde rekabet avantajı kazanmaktadır (Kasap,2002).

Çevreye yönelik faaliyetleri ve uyguladıkları stratejiler açısından işletmeler genellikle tepkisel ve öncül olarak değerlendirilmektedir. Ancak Jansson ve arkadaşları çevreye yönelik faaliyetleri açısından işletmeleri tepkisel, etkin ve öncül olarak incelemektedir (2000,305). Tepkisel, etkin ve öncül olma bir anlamda işletmelerin gerçekleştirdikleri faaliyetler açısından hangi seviyede olduklarını da vurgulamaktadır. Her üç seviyenin özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Tepkisel işletmeler: Bu gruba dahil edilebilecek işletmelerin hem üst yönetimleri hem de birim yönetimleri çevre ile ilgili sorumluluk faaliyetlerine karşı olumsuz bir tavır sergilemektedir. Genel olarak çevreye yönelik hukuki düzenlemelerin çok katı olduğunu düşünmekte, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çok az çaba harcamaktadırlar. Yönetim sadece yeni kanunlar ve düzenlemeler oluştuktan sonra faaliyete geçmektedir.

Etkin işletmeler: Bu grupta, çevreyi koruma ve kollama faaliyetlerinin karlı operasyonlarla birleştirebileceğini keşfeden işletmeler yer almaktadır. Bu işletmeler sadece yeni çevresel düzenlemelere tepki olarak faaliyette bulunmak yerine, çevreye dost üretimin nasıl gerçekleştirilebileceği ve bunun maliyetler ya da rekabet açısından farklılık yaratma konularında nasıl kullanılabileceğinin yanıtını da etkin olarak aramaktadır.

Tepkisel ve etkin işletmelerde çevre ile ilgili faaliyetler genellikle oluşan kirliliğin giderilmesi üzerine odaklanmaktadır.

Öncül işletmeler: Bu gruptaki işletmelerin hem üst yönetimleri hem de birim yönetimleri çevreyi koruma ve kollama faaliyetlerine yönelik olumlu bir tutum sergilemektedirler. Her türlü işlemin yerine getirilmesinde çevre ile ilgili faaliyetlere daha fazla dikkat edilmekte böylece çevreden pek çok fırsat elde edilmeye çalışılmaktadır. Sadece çevresel düzenlemelere uyum sağlamak ya da çevresel eğilimleri takip etmek yerine, öncül işletmeler, çevrede oluşan kirliliğin giderilmesinden çok faaliyetlerinde doğrudan daha az kirlilik ve atık üretecek süreçlerin seçilmesi ve kullanılması üzerinde odaklanmaktadır (Küskü,2002).

Dünyanın her yerinde artan çevre koruma uygulamaları ve kirlilik kaygıları nedeniyle işletmeler üzerinde faaliyetlerinin çevreye etkileri konusunda her geçen gün toplum tarafından geliştirilerek artan bir baskı olmaktadır. Yönetim şekline ve uygulama prensiplerine çevre koruması faktörünün eklenmesi işletmeler açısından yeni bir yaklaşımdır. Zamanla davranış biçimlerinin değişmesi sonucu gelişen çevre bilinci, işletmeleri çevreye duyarlı olmaya zorlamaktadır. Bu zorlamanın sonucunda çevre yönetim sistemlerine ilişkin standartlar olan ISO 14000 gündeme gelmektedir (Tavmergen,1998).

4. ÇEVRE YÖNETİM SİSTEMİ

ISO, Eylül 1996 tarihinde çevre boyutlarının kontrolü ve bertarafı konularında şartlar içeren ISO 14000 Çevre Yönetim Sistemleri standardını yayınlamıştır. Uygulamaları hızla yayılan ve kabul gören ISO 14001 standardı çevre politikası, çevre amaçları/hedefleri ve çevre programları doğrultusunda çevrenin korunmasına yönelik şartları içermektedir (kalitenet.com/ ,2002).

Geliştirilen ISO 14000 Çevre Yönetim Standartları esas itibarıyla kalite yönetiminde ISO 9000 serisinin dayandığı ilkeleri benimsemektedir. Bu standartlar, sorunların sonuçlarını ele almak yerine kaynaklarında çözmeye yöneliktir. ISO 9000 ile müşteri ihtiyaçlarının karşılanması, süreç kontrolü ve kalitenin sürekli geliştirilmesi amaçlanır. ISO 14000 ile müşteri ihtiyaçlarının yanısıra yasal düzenlemeler doğrultusunda çevre gereksinimlerinin de karşılanması amaçlanmaktadır (Kasap, 2002).

Çevre yönetim sistemi, çevre yönetimine sistemli bir yaklaşımı gerektirir. Çevre yönetim sistemi hız ve boyutu işletme tarafından ekonomik şartlar ışığında belirlenecek, sürdürülebilir kalkınmanın elde edilmesini sağlayacak bir süreçtir.

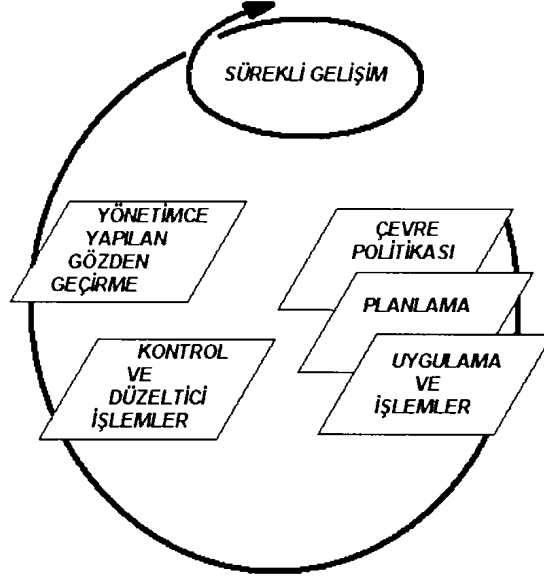
1970'li yıllarda ekonomik kalkınmanın yanında çevre kalitesinin de korunmasına çözüm olarak "sürdürülebilir kalkınma" felsefesi tartışılmaya başlanmıştır. Bu çözüm, doğal kaynakların tüketim hızının oluşum hızına paralellüğünün sağlanması esasına dayanmaktadır. Kavram, 1987 yılında, Çevre ve Kalkınma Komisyonunca yayınlanan "Ortak Geleceğimiz" adlı raporda yer alarak yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Sürdürülebilir kalkınma, bugünün gereksinimlerini karşılarken, kaynakların kullanımını, yatırımların yönlendirilmesini, teknolojinin yönünün belirlenmesini ve kurumsal değişiklikler yaşanırken insanlığın beklentilerinin dikkate alınmasını amaçlayan bir değişim sürecidir (kalitenet.com/ ,2002).

Kalite nasıl garantiyi hedefliyorsa çevre yönetim sistemi de sürdürülebilir kalkınmayı hedeflemektedir. Bir işletmenin çevre yönetimine başlaması için olası tehlikelere karşı önlem alıp insanları korumak, toplum için daha az kirlilik yaratarak değerli bir imaja sahip olmak gibi bir çok iç ve dış etken bulunmaktadır.

Türk Standartları Enstitüsünün de onayladığı ISO 14001, çevre kalitesinin geliştirilmesi, insan sağlığının korunması ile işletmelerin çevre ve ekonomik konularını dengelemelerine yardımcı olmayı amaçlamaktadır (Korul,2001).

ISO 14001 Standardını temel alan bir çevre yönetim sistemi her tip ve büyüklükteki işletmenin kendi ürün, hizmet ve faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkilerini kontrol etmesine yardımcı olan bir yönetim aracıdır. Çevre Yönetim Sistemi, çevresel amaç ve hedeflerin belirlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde sistemli bir yaklaşımı mümkün kılmakta ve işletmenin çevre ile ilgili politika, plan ve faaliyetleri için stratejik bir çerçeve sunmaktadır. Şekil 1’de çevre yönetim sistemi modeli görülmektedir.

Şekil 1. Çevre Yönetim Sistemi Modeli

4.1. Çevre Yönetim Sistemlerinin Yararları

ISO 14000 standartlar serisi çevre yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma konusunda dünya çapında bir uygulama getirmektedir. Aynı zamanda, söz konusu standartlar çevre koruma yaklaşımlarını gönüllü bir ortak noktada geliştirmektedir. Bu da endüstrinin daha bağımsız ve çevreye ilişkin kurallara daha az dayanan bir yapıya ulaşmasını sağlamaktadır. ISO 14000 serisi çevreye olan etkilerin değerlendirilmesindeki uluslararası kuralları ve yöntemleri uyumlu hale getirerek küresel ticaretteki engelleri en aza indirmektedir. Türk firmalarının ISO 14000 kullanmalarında bir zorunluluk olmamasına karşın uluslararası çevre standartlarına uymaları ve ISO 14000 uygulamalarını kabul etmeleri, uluslararası ticaret yapmak isteyen çok uluslu işletmeler için kaçınılmazdır. Çünkü, rekabet güçlerini artırmak, sundukları ürün ve hizmetlerde belirli bir standart ve kalite güvencesini

müşterilerine sağlamak, çevreye duyarlı bir örgüt imajı yaratmak açısından ISO 14000 işletmelere oldukça faydalı olmaktadır (Tavmergen,1998).

Çevre yönetim sisteminin başlıca yararlarına aşağıda değinilmiştir:

- Çevre politika, amaç ve hedeflerinin başarılması.
- Çevre yasalarına uyum sağlanması ile kirliliğin engellenmesi ve atıkların azaltılması (kalitenet.com/ ,2002).
- Çevre korunmasında çevre yönetimi sistemlerini kullanarak katkı sağlayan öncül işletmelere verilen teşvik ve ödüllerden yararlanılması.
- Ekonomik ve diğer kaynakların tüketiminde azalma sağlayacak alanların tespit edilmesi ve kaynakların etkin kullanımı ile ekonomik kazanç elde edilmesi.
- İşletmenin gelecekteki çevre sorumluluklarına yaklaşımına rehber olacak temel prensiplerin tanımlanması.
- Fayda ve maliyetin dengelenmesi göz önünde bulundurularak kısa, orta ve uzun vadeli çevre başarı hedeflerinin belirlenmesi.
- Hedeflerin başarısı için kaynakların ve kullanım sorumluluklarının belirlenmesi.
- Tüm çalışanların işletmenin çevre üzerindeki olumsuz etkisini azaltıcı ya da ortadan kaldıracı yönde davranmasını güvence altına almak için görev, yetki ve sorumlulukların belirlenmesi ve yazılı hale getirilmesi (danismend.com/ 2002).
- Hisse sahiplerinden gelen çevre korunmasına ilişkin baskılara karşılık verilebilmesi.
- Değişen koşullara uyum göstermede elde edilen yetenek artışı ile elde edilen rekabet gücünün işletmenin itibar ve pazar payının yükselmesine yardımcı olması.

Uzun vadede çevre yönetim sistemi kullanan işletmelerin maliyet düşmesi ve kayıpların azalması sonucunda finansal yönden yüksek kazançlarının olması beklenmektedir. Bunun yanı sıra, ISO 14000 uygulaması sonucunda işletmeler çevreye duyarlı bir firma imajı yaratmakta ve pazarlama alanında olumlu bir yere ulaşmaktadırlar (Tavmergen,1998).

4.2. Çevre Yönetim Sisteminin Yapısı

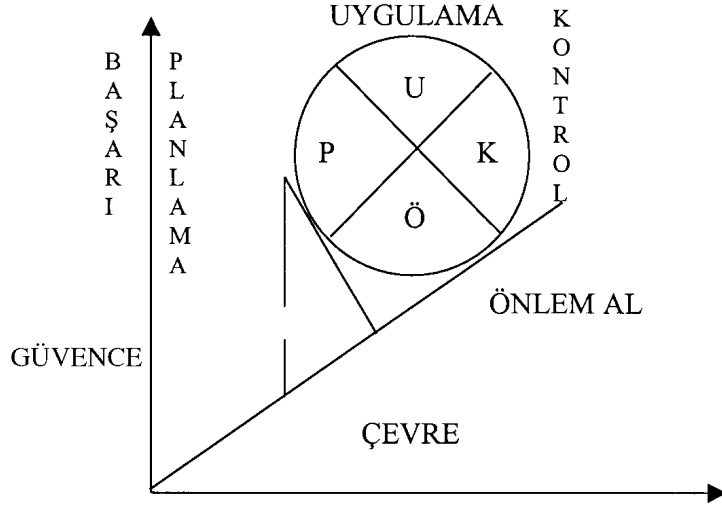
Çevre yönetim sistemi, ISO 9000 Kalite Güvence Sisteminin Deming Modeli ile paralellik göstermektedir. Bu model işletmelerin faaliyetlerini 4 sürece ayırır (kalitenet.com/,2002):

Planlama süreci: İşletmenin amaç ve hedefleri belirlenir, uygulama yöntemleri geliştirilir.

Uygulama süreci: Plan uygulanır ve üzerinde anlaşılan önlemler işletmenin hedefleri doğrultusunda alınır.

Değerlendirme süreci: Plan dahilindeki faaliyetler etkinlik ve yeterlilik açısından kontrol edilip sonuçlar planlananlar ile karşılaştırılır.

İyileştirme süreci: Belirlenen eksiklikler giderilir. Sistem düzeltici, önleyici faaliyetler uygun olarak yeniden yapılandırılır.

Şekil 2. İşletme Faaliyetleri

4.3. Çevre Yönetim Sisteminin Kurulması

ISO 14001'e göre bir çevre yönetim sistemi kurmak için aşağıdaki aşamalardan geçilir.

Çevre sorumlularının atanması: İşletme içinde bölümlerden çevre sorumlularının seçilmesi. Temsilciler kendi bölümü ile ilgili çevre çalışmalarını yürütmek ve diğer bölüm çalışanlarına gelişmeleri aktarmakla yükümlüdür.

Çevre yönetim temsilcisinin atanması: Üst yönetim tarafından sistemin kurulması, uygulanması ve üst yönetime raporlanmasında sorumlu bir kişinin atanması.

Çevre yönetim sistemi temel eğitiminin verilmesi: ISO 14000 temel eğitimin tüm çevre sorumlularına verilmesi.

Çevre politikası oluşturulması: Üst yönetimin işletme ve çevre ile ilgili desteğinin, çalışmalarının beyan edilmesi.

Çevre boyutlarının belirlenmesi: Tüm bölümlerin faaliyetleri incelenerek çevre boyutları ve çevre boyutlarının oluşturduğu etkilerin belirlenmesi.

Çevre boyutlarını değerlendirme yöntemi oluşturulması ve analizi: Çevre boyutlarının önem derecesinin belirlenmesi, önemli çevre etkileri yaratabilen çevre boyutlarını ortaya çıkarabilecek yöntem oluşturulması.

Çevre mevzuatının değerlendirilmesi: İşletmeyi ilgilendiren çevre mevzuatı ve bu mevzuata göre işletme yükümlülüklerinin belirlenmesi.

Çevre amaç ve hedeflerinin oluşturulması: Önemli çevre boyutlarının çevre etkilerinin azaltılması ile ilgili amaç ve hedeflerin belirlenmesi.

Çevre yönetim programlarının hazırlanması: Amaç ve hedeflere ulaşmak için faaliyet planları hazırlanması. Faaliyet sorumlusu ve gerekli kaynakların belirlenmesi.

Dokümantasyon: Çevre ile ilgili faaliyetlerin belirlenmesi ve bu faaliyetlerin çevre etkilerini kontrol altına alınması ile ilgili talimat ve prosedürlerin hazırlanması.

Uygulama: Özellikle alt seviye çalışanlardan başlayarak talimat/prosedürlerin çevre sorumluları tarafından personele anlatılması.

Denetim: Uygulama sonuçlarını kontrol edebilmek amacıyla denetimin yapılması. Denetimde ISO 14001 standardı mevzuat ve işletme dokümanları dikkate alınarak eksiklikler ve geliştirilmesi gereken noktaların raporlanması.

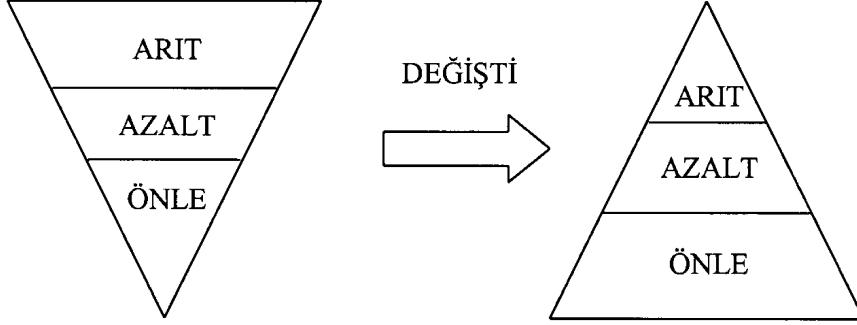
Yönetimce yapılan gözden geçirme: Üst yönetim tarafından çevre politikasını, hedefleri, çevre yönetim programlarını dikkate alarak dışarıdan gelen şikayetleri, denetim sonuçlarını, istatistik sonuçlarını, düzeltici ve önleyici faaliyetleri, geliştirme önerilerini ve bunların mevzuata uyum durumlarının incelenerek sistemin geliştirilmesi için kararların alınması.

Belgelendirme denetimi: Belgelendirme firmasının prosedürüne göre hareket edilerek başvuru yapılması. Belirlenen bir tarihte denetimin gerçekleştirilmesi (kalitenet.com/, 2002).

ISO 14000 işletmeler için hareket tarzlarını değiştirecek, stratejik planlamalarında etkinlik artışı sağlayacak, verimliliklerini ve rekabet güçlerini artıracak bir yönetim sistemidir. Organizasyonun diğer faaliyetleri ile entegre edildiğinde hem uluslar arası ticarete kalite ve çevreye duyarlılık konularında güvence sağlayarak ticaret işlemlerini kolaylaştırmakta hem de olumlu bir imaj yaratarak işletme ürününün satış miktarını artırmaktadır. Ayrıca, işletmenin çevre ile ilgili uyması gereken yasal yükümlülüklerine doğal olarak uyum göstermesini ve işletmelerin toplum hayatına olumlu etkilerde bulunmasını sağlamaktır. Bu yönetim sistemi, çevresel performansı dikkate aldığı kadar etkin işletme yönetimini de gözetmektedir. Bu nedenle işletmelerin verimliliğini olumlu etkileyen bir sistemdir. 2000'li yıllarda, yoğunlaşan küresel ticarete kuvvetli bir pozisyon yakalamak isteyen işletmelerin zaman geçirmeden söz konusu yönetim sisteminin uygulamasına geçmeleri gerekmektedir (Tavmergen,1998).

5. HAVAALANI ÇEVRE YÖNETİM SİSTEMİ

Havaalanları, çevre programlarına; yasal zorunluluklar, güvenlik ve sorumluluk duygusu, uyum sağlayabilmek, politikalarının bir gereği ve halkın gözündeki imajlarını yükseltebilmek amacıyla ihtiyaç duymaktadırlar. Çevre yönetim sistemi ile çevresel sorunların çözümünde kullanılan en etkili stratejiyi oluşturan üç anahtar kelimenin yer aldığı piramit, günümüzde, aşağıda gösterildiği gibi şekil değiştirmiştir (Simpson,2002).

Şekil 3. Çevre Sorunlarının Çözümünde Kullanılan Stratejiler

Şekil 3’de görüldüğü gibi, artık kirliliği önlemek; kirlilik ve atıkların kaynağında oluşumunu azaltmak ya da tamamen yok etmek amacıyla kaynak kullanımı süreci ve uygulamaları olarak kabul görmektedir.

Çevre kalitesini korumak ve bozulmasını önlemek için alıcı ortamlara bırakılan tüm kirliliğin denetlenmesi ve eko-sistemlerin kirlilikleri tolere edebilecek ya da kendi kendilerini yenileyebilme hızlarından daha fazla bir hızla tüketilmelerini önleyebilecek güvencelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu amacın sağlanabilmesi için çevre yönetiminden sorumlu kuruluşların değerleri saptaması ve saptanan değerleri aştıkları belirlenen kuruluşlara gerekli yaptırımları uygulaması gerekmektedir.

Çevre yönetiminin işletmeler için önemi arttıkça etkin çevre yönetimine duyulan ihtiyaç da artmaktadır. İşletmelerde Çevre Yönetim Sisteminin oluşturulması ve işlemesi bütün çalışanların katılımını gerektirmekle birlikte sistemin özellikle kuruluş aşamasında çevre yöneticisinin rolü çok önemlidir.

Çevre Yönetim Sisteminin kuruluş ve işleyişinde etkinliğin sağlanabilmesi için görev ve sorumlulukların açıkça tanımlanması ve işletme içinde bilinmesi sağlanmalıdır. Çevre Yönetim Sisteminin başarılı olabilmesi için tüm personel sorumlulukları üstlenmelidir. Herhangi bir aşamada yapılacak hata diğer faaliyet aşamalarını da etkileyecektir. Her birime ve bireye verilen görev ve sorumlulukların düzgün bir şekilde yerine getirilebilme-

si için görevi yapan kişilerin yeterli, bilgili, yetenekli ve bu konuda gerekli eğitimi almış olmalıdır. Havaalanı faaliyetlerinin çevreye en az zarar verecek şekilde yürütülebilmesi için personelin görev ve sorumlulukları örnek olarak Tablo 2’de verilmiştir (CSA International, 1999).

Tablo 2. Havaalanı Çevre Yönetim Sistemi Görev ve Sorumluluklar

Havaalanı Yöneticisi	<ul style="list-style-type: none">• Çevre politikası, amaç ve hedefleri gözden geçirme, onaylama,• Çevre Yönetim Sistemine liderlik yapma,• Çevre ile ilgili görev ve sorumlulukların personel arasındaki dağılımı gerçekleştirme,• Çevre Yönetim Sisteminin uygulanması ve sürdürülmesi için gerekli kaynağı sağlama.
Çevre Yönetim Sistemi Yönetim Temsilcisi	<ul style="list-style-type: none">• Çevresel amaç ve hedefleri geliştirmek ve çevre yönetim programlarının gelişimine liderlik etme,• Çevre izleme bilgilerini derleme, analiz edip yorumlama,• Çevresel etkileri azaltıcı programları yönetme,• İlgili çevre yasa ve tüzükleri izleme, bunların işletmede uygulanmasını sağlama,• Çevre ile ilgili organizasyonlara katılma, çevre politikasını topluma tanıtmaya,• İlgili yasal birimlere çevre raporları sunma,• Çevre dostu mal ve hizmet üretiminde geliştirilen teknolojiyi takip etme,• Çevre programlarının fayda ve maliyetlerini gösteren raporlar hazırlama.
Çevre Teknisyenleri	<ul style="list-style-type: none">• Çevre izlemeyi gerçekleştirme,• İzleme araçlarını kalibre edip, bakımını sağlama,• Atık yönetimi, doğal yaşamın korunmasına ilişkin çalışmalarını denetleme,• Atık temizleme sistemlerini çalıştırma.
Bakım Denetçisi	<ul style="list-style-type: none">• Çevre kontrol sistemleri ile yakıt tanklarının kontrolünü sağlama,• Bakım personelinin çevre ile ilgili talimatlara uymasını sağlama,• Personelin çevre ile ilgili yıllık eğitimleri programlama.
Buzlanma Önleyici Ekipman Operatörü	<ul style="list-style-type: none">• Buzlanmayı önleyici faaliyetlerle ilgili talimatların uygulanmasını sağlama,• Eğitim programlarına katılma,• Her tür çevresel olayı çevre yöneticisine anında bildirme.

Kaynak: CSA International, 1999

Çevre Yönetim Sisteminin havaalanlarında uygulanmasında üst yönetimin tüm personeli motive etme ve havaalanının çevresel değerlere verdiği önemi göstermede rolü büyüktür. Tüm personelin çevresel amaç ve hedeflere ulaşmada teşvik edilmesi sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında ilk adımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Tüm personel, çevre halkı, havaalanı kullanıcıları, kiracılar ve diğer ilgili yasal birimler ile iletişimin devamının sağlanması, onların konu hakkında bilinçlendirilmesi ve sonuçların açıklanması önemlidir.

Ulaşım sistemlerinin giderek artan oranda önemli bir çevre kirliliği kaynağı olduğu görüşü yaygınlaşmaktadır. Kara ulaşımının çevre kirliliğine olan katkısının daha fazla olmasına karşın havayolu sektörünün geleceği için de çevre yönetiminin kalitesi önemli bir rol oynayacaktır. Özellikle havaalanları çevresinde yaşayan toplumların havaalanı faaliyetlerinin doğaya etkileri konusunda aydınlanmaları ile havaalanları bu ters çevresel etkileri azaltmada her geçen gün artan baskılarla karşılaşmaktadır. Bu etkiler sonucu yasa

koyucular standartları yükseltmeye ve çeşitli çevresel vergiler ile operasyonel kısıtlamalar getirmeye çalışmaktadır. Her ne kadar teknolojinin getirdiği avantajlar havacılığın çevreye olan etkisini azaltmış olsa da çevreye karşı artan duyarlılık bunu baskılamaktadır.

Havaalanlarının çevreye olan etkilerini en aza indirecek, gerek bölgesel gerekse küresel anlamda yaşam kalitesini yükseltecek çevre yönetim teknikleri geliştirilmelidir. Özellikle sağlık, güvenlik, enerji, hava ve su kalitesi, atıklar, gürültü ve kaynak kullanımı kontrolü gibi çeşitli uzmanlık dallarını kapsayan bir çevre bölümü oluşturulmalıdır.

Çevre bölümü aynı zamanda, havaalanı komşuları ve onların temsilcileri ile de ilişkiden sorumlu olacaktır. Bölümün asıl amacı, işletmenin gelişmesinden kaynaklanan çevresel durumun bilincinde olduğunu kanıtlamak ve stratejiler belirleyerek üst yönetime rapor halinde sunmaktır. Çevre yönetim sisteminde gürültü izleme ve kontrolü, su ve hava kirliliği kalitesinin kontrolü, havaalanı faaliyetlerinin çevre halkı sağlığı üzerindeki etkileri, ekolojik sistem ve doğal yaşamın korunması, kara ulaşımının ve arazi kullanımının planlanması, atıkların kontrolüne ilişkin değerlendirmeler yer almalıdır (Korul,2001).

Şekil 4. Havaalanı Çevre Yönetim Sistemi

5.1. Gürültü Kontrolü Yönetimi

Havaalanı gürültü yönetimi programında mevcut ve gelecekteki gürültü kaynakları belirlenmeli, havacılık sistemleri ve prosedürleri ile havaalanı komşuları ve havayolu işletmelerinin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak gürültü etkisini en aza indirecek önlemler alınmalıdır. Bunun sonucunda; başarılı çevre ilişkileri, havaalanı kullanıcılarına karşı sorumlulukların yerine getirilmesi ve operasyonel kısıtlamalara karşı baskıların azalması sağlanacaktır (Simpson,2002).

Havaalanları, daha sessiz faaliyette bulunabilmek ve uçak gürültüsünden daha az kişinin etkilenmesini sağlayabilmek için çeşitli programlar uygulamaktadır. Bunlar (Horonjeff,1994);

- Gürültü azaltma prosedürleri,
- Havacılık gürültüsünün düzenlenmesi ve denetlenmesi,
- Uçak faaliyetlerinde gürültü uygulamaları,
- Gece uçuşu kısıtlamaları,
- Uygun pist kullanımı,
- Gürültü izleme ve ölçümü,
- Arazi kullanım planlamasıdır.

5.2. Su Kirliliği Kontrolü Yönetimi

Havaalanlarında su kirliliği yaratan kaynaklar arasında çeşitli faaliyetler bulunmaktadır. Bunlar;

- Uçak ve pist yüzeylerine uygulanan buzlanma önleyici ve buz çözücü bileşiklerin kullanımı,
- Yeraltı ve yerüstü yakıt depoları,
- Yağ ve yakıt dolum esnasında oluşan yağ ve yakıt sızramaları,
- Uçakların ve yer hizmeti sunan araçların yıkanması, bakım ve onarım işlemleri,
- Yangın söndürme eğitimleri ve ilaçlama gibi acil durum hizmetleridir.

Yukarıda sıralanan faaliyetler sonucu oluşan su kirliliğini kontrol altına alabilmek için izleme ve yönetim programları, personelin bilinçlendirilmesi gereklidir. Otomatik olarak su akışını izlemek, en az zararlı kimyasal maddeleri kullanmak, kirletenler için sıkı kurallar koymak, gerekirse cezai kaideler uygulamak, zararlı maddeler ve atıklar için drenaj sistemi ve toplama havuzları yaparak su kaynaklarına ulaşmadan önce arıtma işleminden geçirmek bir çözüm olabilir (luth.se/ ,1995).

5.3. Hava Kirliliği Kontrolü Yönetimi

Hava kirliliği sadece bölgesel değil küresel olarak da yayılabildiği için çevreye olan etkileri değişik ölçeklerde ve değişik çevresel değerler üzerinde ortaya çıkmaktadır. Hava kirliliğinin insan sağlığı üzerinde fiziksel ve psikolojik etkiler yaratabildiği gibi ekolojik sistem üzerinde de olumsuz etkileri bulunmaktadır. Hava kirliliği ile değişime uğrayan atmosfer koşulları iklimi etkileyerek bitki ve diğer canlılar üzerinde de zararlı etkilerde bulunmaktadır. Asit yağmurları, küresel ısınma, ozon tabakasının incilmesi gibi sorunlar karşısında uluslar arası tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Havaalanları faaliyetleri ile önemli yerel hava kirleticilerden birisidir. Bir havaalanında hava kirliliğine yol açan kaynaklar aşağıda belirtilmiştir.

- Uçak motor egzozu,
- Uçak yakıt ikmal sistemleri,
- Yer hizmeti sunan araçlar,
- Havaalanı ısıtma ve soğutma sistemleri,
- İnşaat çalışmaları,
- Yolcuların, çalışanların ve ziyaretçilerin kullandığı motorlu araçlar.

Havaalanlarındaki hava kirliliğinin azaltılmasına yönelik çeşitli iyileştirici programlara başvurulmaktadır. En yaygın olarak kullanılanı ise kirleticinin (havayolu işletmesi) çevre performansına göre ücretlendirilmesidir. Yer hizmeti sunan araçlarda yakıt yerine elektrik güç sistemlerinin kullanılması ve havaalanına ulaşımında kara ulaşımı yerine metro ve demiryolunun tercih edilmesi diğer önlemler arasında yer almaktadır (tigerherbs...carcrash/, 1996).

5.4. Havaalanı Faaliyetlerinin Çevre Halkı Sağlığı Üzerindeki Etkilerin Kontrolü

Olumsuz çevre koşullarının insan sağlığı üzerindeki etkileri uzun yıllardır bilinmektedir. Uçak gürültüsünün de insan sağlığı üzerindeki etkileri çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Uçak gürültüsünün insan sağlığı üzerinde fiziksel ve psikolojik etkilerde bulunduğu araştırma sonuçlarında ortaya çıkmıştır. Gürültünün fiziksel sağlık üzerindeki etkileri arasında; uyku düzeninin bozulması, kan basıncı, kalp rahatsızlıkları, hormon ve bağışıklık sistemine etkileri, işitme bozuklukları ile gebelik ve anne karnındaki bebeğin gelişimi üzerindeki etkileri sayılabilir. Gürültünün psikolojik sağlık üzerindeki etkileri arasında da; uçak gürültüsüne bağlı stres, uçak faaliyetleri ve düşme tehlikesine bağlı olarak düşünülen korkular, artan depresyon riski, yaşam kalitesini ve hayatın kontrolünü kaybetmeye yönelik endişeler sayılabilir (caap.org/, 2000).

Uçuş faaliyetlerinin çeşitli aşamalarında meydana gelen hava kirliliğinin de insan sağlığı üzerinde hem fiziksel hem de psikolojik etkileri bulunmaktadır. Solunum yolu hastalıkları, baş ağrısı ve kalp rahatsızlıkları, iştahsızlık, vücut direncinin azalması, er-

ken yaşlanma, ruhsal bozukluklar gibi hastalıklara yol açılabilir (Gürpınar,1970). Havaalanı yöneticileri zehirli gaz yayılımını azaltmak için hava kirliliğine bağlı vergiler ve iniş ücretleri talep etmektedir.

Benzer şekilde, havaalanı faaliyetleri sonucu yeraltı ve yerüstü su kaynaklarına zararlı bileşiklerin karışması ile içme ya da çeşitli amaçlarla suların kullanılması sonucu insan sağlığı olumsuz yönde etkilenmektedir (Korul, 2001).

Tüm bu etkilerin azaltılması ya da tamamen yok edilebilmesi için faaliyetlerin izlenmesi, kontrol altına alınması ve iyi bir çevre yönetim sistemi altında denetlenmesi gerekmektedir.

5.5. Doğal Yaşamı Koruma

Havaalanı faaliyetleri, içinde buldukları bölgede yaşayan bitkiler ve hayvanlar üzerinde de olumsuz etkilerde bulunabilmektedir. Havaalanlarının ekolojik etkileri; havaalanı inşaat çalışmaları ve günlük faaliyetleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Sözgelimi, uçak gürültüsü sadece insan sağlığını etkilememekte, bölgedeki hayvan topluluklarının ürkmesine, göç edip yerleşim alanlarını değiştirmelerine yol açmaktadır. Ayrıca, besi hayvanları başta olmak üzere tüm hayvanlarda fizyolojik nedenlerle davranış değişiklikleri yaratmaktadır.

Havaalanı inşası için ayrılan alanın kullanımı ise aynı topraklar üzerinde yaşayan bitki örtüsünün değişmesine, bölgede yaşayan hayvanların göç etmesine, ekolojik dengenin bozulmasına yol açmaktadır (Horonjeff, 1994).

5.6. Kara Ulaşım Planlaması

A.B.D.'de 25 havaalanında yapılan araştırma sonucuna göre uçaklar ile havaalanı yer hizmeti sunan araçların toplam azot oksit (NOx) gazı yayılım oranı %46,3 olarak tespit edilmişken karayolu taşımacılığında bu oran %32,6 olarak belirlenmiştir. Havaalanı içinde yaratılan hava kirliliğinin yaklaşık %25'inin çalışanların, yolcuların ve havaalanı ziyaretçilerinin kullandıkları motorlu taşıtlardan kaynaklandığı tespit edilmiştir (paysontulane.edu,2000). Şehir merkezi ile havaalanı arasındaki bağlantıyı sağlayan karayolu trafiği sonucu oluşan gürültü ve egzoz gazı da önemli çevre sorunları arasında yer almaktadır. Gürültüye hassas bölgelerin yakınından geçen yoğun trafik hacmi giderek önemli bir sorun haline gelmektedir. Gürültünün azaltılması için trafiğin daha az yoğun olduğu bölgelere kaydırılması kısa süreli bir çözüm olmaktadır. Uzun vadeli çözüm havaalanına ulaşımında demiryolu, metro gibi daha az gürültülü ve daha az hava kirliliği yaratan taşıma sistemlerinin hizmete girmesidir (capaccess.org/,2000).

5.7. Arazi Kullanım Planlaması

Havaalanlarının çevreye olan etkileri ortaya konulup, gürültü ve çevre kirliliğinden en az etkilenecek bölgeler belirlendikten sonra yerleşim alanı için uygun arazi seçimi ve kullanımını ile olumsuz etkiler azaltılabilir. Arazi kullanım planlaması ile kirlilik ilişkisi hava-

alanı çevresindeki yerleşim birimlerinin çeşitliliğine bağlıdır. Sözgelimi; okul, hastane, ev gibi yapılar uçak gürültüsüne karşı hassas iken iş merkezleri göreceli olarak daha az hassastır. Ancak havaalanları bağlantı yolları ve iş merkezleri olduğu için, havaalanının boş bir bölgeye yapılması da kesin bir çözüm değildir. Havaalanı geliştikçe, bölge ticarete açık hale geldikçe havaalanı çevresinde yerleşim alanlarının oluşması engellenememektedir. Bu nedenle, havaalanı çevresinde arazi kullanım planlaması için birçok ülke hassas araştırmalar yapmakta ve uygun arazi kullanımı için standartlar geliştirmektedir. Yerel hükümetler de çevredeki arazi kullanımı kontrolü için havaalanı çevresindeki gayrimenkul haklarını satın alıp, imar planı ve diğer yasal uygulamaları ile kesin kontrolü sağlayabilmektedir (Gesell,1982).

5.8. İnşaat Çalışmaları Sonucu Oluşan Kirlilik Kontrolü

Yeni bir havaalanı inşaatı ya da mevcut havaalanlarının genişletilmesi sırasında ortaya çıkan inşaat çalışmaları hem gürültü kirliliğine hem de atıklara yol açmaktadır. Ayrıca, temizleme ve kazı çalışmaları ile eski binaların yıkılması gibi çalışmalar atmosfere toz, duman, is gibi kirleticilerin yayılmasına neden olmaktadır. Tüm bu faaliyetlerin çevre kirliliğine yol açmasını önlemek amacıyla gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir (Korul, 2001).

5.9. Atıkların Kontrolü Yönetimi

Havaalanlarında kış aylarında; pistlerin, taksi yollarının ve apronun buzdan temizlenebilmesi için organik kimyasal maddelerin kullanılması ve yaz aylarında; uçak ve diğer havaalanı hizmet araçlarının yıkanması, yağ ve yakıt ikmali, uçak bakımı sırasında oluşan sızıntılar, araç park yerlerinin deterjan ile temizlenmesi ve yeşil alanlarda gübre kullanılması sonucu çevredeki toprak ve su kaynaklarının kirliliğine yol açılmaktadır. Bu kirliliği azaltabilmek için faaliyetleri gerçekleştirecek personelin bilinçlendirilmesi, sıkı güvenlik tedbirlerinin alınması ve kuralların konulması, çevreye daha az zararlı kimyasal maddelerin kullanılması önerilmektedir (airportnet.org/ ,1992).

Türkiye’de faaliyet gösteren, uluslararası trafiğe açık havaalanlarında bir Çevre Yönetim Sisteminin geliştirilmediği ancak çöp toplama ve arıtım sistemi, atık su arıtım projesi, ısınma sistemlerinde petrol ve kömür yerine LPG kullanımı gibi çeşitli çevresel etkinliklerde buldukları gözlenmiştir. Çevre bilincinin uluslararası boyutta önem kazanması, Türkiye’nin de üyesi olduğu uluslararası sivil havacılık örgütlerinin de standartlarını ve beklentilerini yükseltmeye yol açmaktadır. Bu nedenle, söz konusu havaalanları da uluslararası düzenlemelere uyum sağlamak amacıyla gerekli çevre yönetim sistemini oluşturacaklardır.

6. SONUÇ

Dünyada giderek artan sayıda işletme çevreyi koruma konusunda kendilerine düşen görevlerin farkına varmakta ve doğal çevreye karşı bakış açılarını değiştirmektedirler. Bu çerçevede kaynakların verimli kullanımı, atıkların azaltılması ve geri dönüşümün sağlanması ile maliyetlerde indirimlerin sağlanması ile işletmelerde çevre bilincinin yerleştiği görülmektedir. Çevre konusunda tüketicilerden gelen talepler de işletmeleri çevreye karşı daha duyarlı olmaya yönlendirmektedir. İşletme yöneticileri de değişimin gerisinde kalmamak için bu yöndeki talepleri dikkate alarak çevreye duyarlı bir yönetim anlayışı geliştirmektedir.

İş dünyasında sosyal, ekonomik ve çevresel açıdan sürdürülebilir kalkınmaya yardımcı olan sorumlu tutum ve uygulamaları teşvik eden işletmelerin sosyal sorumlulukları iş yaşamında başarıya hizmet etmektedir. İşletmelerin doğal çevreye, topluma, tüketicilere karşı sosyal sorumluluğunu yerine getirmede ISO 14001 Standardı yardımcı olmaktadır. Bu standart işletmelere çevre yönetimi konusunda yol gösterici olmakta, çevresel performanslarını iyileştirmede yardım etmekte, yasal düzenlemelere uyumu kolaylaştırmakta, toplum içindeki imajlarını iyileştirmekte ve işletme kültürünün çevre sorunlarına daha duyarlı olmasını hızlandırmaktadır.

Hava taşımacılığı sektörünün yapı taşları durumundaki havaalanları, içinde buldukları toplumun sosyal ve ekonomik açıdan gelişiminde önemli rol oynamaktadırlar. Ancak, havaalanı çevresinde sanayileşmenin gelişmesi, enerji kaynaklarının hızla tüketimi, yerleşim alanlarının büyümesi ve nüfusun artması sonucu çevre kirliliği etkileri de artmaktadır. Sadece bölgesel değil, uzun dönemli, küresel çevre etkilerine de yol açması, havaalanı faaliyetlerinin, havaalanı bünyesinde çevre yönetim sistemi oluşturularak kontrol altına alınmasını zorunlu kılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde artan tüketici bilinci ile çevre yönetim sisteminin hızla yayılmasına karşın Türkiye’de henüz bu konunun önemi kavranmamıştır. Uluslararası trafiğe açık havaalanlarında ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi henüz kurulmadığı tespit edilmiştir. Ancak, uluslararası havacılık otoritelerinin beklediği standartların karşılanabilmesi için bu konudaki uygulamaların Türkiye’deki havaalanlarında da geliştirilmesi gerekmektedir.

Çevresel kirlenmenin ciddi boyutlara ulaştığı günümüzde, havaalanı işleticileri, çevre halkı ve havacılık sektörünün ilgili her birimi birlikte çözüm üretme ve önlem alma yoluna gidecektir. Havaalanı bünyesinde oluşturulacak Çevre Yönetim Sistemi ile içinde buldukları çevre için sosyal ve ekonomik açılardan vazgeçilmez işletmeler olarak kabul edilen havaalanları yeni bin yıl içinde performanslarını artırarak sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabileceklerdir.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Muzaffer.** (1999). Sosyal Sorumluluk 8000 Standardı. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,1(3).
- Djordjevic, Branislav.** (1998). Variable Management Paradigms Ecocentric Management in Industrial Ecosystems. Working and Living Environmental Protection,1(2).
- Doğan, K.C.** (1989). İşletmelerde Çevre Faktöründeki İşletme Yönetimi Üzerindeki Etkileri ve İki Sanayi İşletmesinde Yapılan Uygulama. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü:Eskişehir.
- Gesell, Laurence E.** (1982). *The Administration of Public Airports*. Coast Aire Publications: Arizona.
- Gürpınar, Ergün.** (1970). Çevre Sorunları. Der Yayınları: İstanbul.
- Horonjeff, Robert ve Francis X. McKelvey.** (1994). *Planning and Design of Airports*. McGraw Hill, Inc.: New York.
- Jonsson, A; Nilsson, F. ve Rapp, B..** (2000). *Environmentally Driven Mode of Business Development*. Scandinavian Journal of Management, 16.
- Kasap, Gülay C..** (2002). <http://iktisat.uludag.edu.tr>
- Korul, Vildan.** (2001). Havaalanlarının Çevre ile İlişkilerinin Yönetimi ve Türkiye’de Uluslararası Trafığe Açık Havaalanlarında Çevre Kirliliği Uygulamalarının Analizi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü:Eskişehir.
- Küskü, Fatma.** (2002). Sorumluluk mu, Zorunluluk mu? Türk Otomotiv Sektöründeki İşletmelerin Çevre İle İlgili Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi. <http://www.isletme.istanbul.edu.tr>
- Navaie, Nil Ş.** (2002). Kalkınma Yolunda Sosyal Sermaye ve Sosyal Sorumluluk. Ekonomistler Bülteni.
- Nemli, Esra.** (2001). Çevreye Duyarlı Yönetim Anlayışı. İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 23-24.
- Özcan, Alper.** (2001). İşletmelerde Çevre Yönetimi ve BEKO Elektronik A.Ş. Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü: Eskişehir.

- Rooyen, van Enslin. (2003).** Development and Environmental Management in SADC. <http://www.up.ac.za/Academic/SAAPAM/vol134n3/rooyen.htm>.
- Shrivastava, Paul. (1995).** Ecocentric Management for Risk Society. *Academy of Management Review*, 20(1).
- Simpson, Alec. (2002).** Airport Environmental Management System. <http://www.icao.int/icao/env/ae.htm>.
- Tavmergen, Müge. (1998).** <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDergi/Nisan98.htm>
- Airports: Environment. (1995). <http://www.luth.se/depts/lib/coldtech/ct95-1.html>
- Airports. <http://www.paysontulane.edu:8888/html/env/enven7vol140htm>
- Flying Off Course: Environmental Impacts of America's Airports. (1996). <http://www.tigerherbs...carthcrash/news/1996/10/01.html>
- ISO 14000. (2002). <http://www.kalitenet.com/kalitenet/ISO14000.asp>
- ISO 14001. (2002). <http://www.danismend.com/konular/kaliteyon/ISO14001.htm>
- Living in the Flying Path.(2000). <http://www.capaccess.org/nnp/arclen/arccom.3htm>
- Oil Spills.(<http://www.airportnet.org/depts/publications/airmag/am7892/oilspil.htm>
- TS EN ISO 14000 Şartları ve Başlıca Unsurları. (2003). <http://www.tse.org.tr/Turkish/KaliteYönetimi/cysunsur.asp>
- Your Help Needed to Protect Our Health.(2000). <http://www.caap.org/index.htm>

Yönsüz Çinli Postacı Problemi: Polis Devriye Araçları İçin Bir Uygulama Undirected Chinese Postman Problem: An Application On Patrol Cars

Yrd.Doç.Dr. Gül Gökay EMEL*
Uludağ Üniversitesi
İ.İ.B.F., İşletme Bölümü

Arş.Gör. Çağatan TAŞKIN*
Uludağ Üniversitesi
İ.İ.B.F., İşletme Bölümü

Emtullah DİNÇ
Uludağ Üniversitesi
S.B.E., İşletme Yüksek Lisans

Öz: Ayrıt rotalama problemi, birleşti en iyilemenin temel problemlerinden biridir. Bu çalışmada, ayrıt rotalama problemlerinden Çinli postacı problemi incelenmektedir. Çinli postacı probleminin gerçek hayatta; mektup dağıtımı, yol bakımı, polis devriye araçlarının ve kar temizleme araçlarının rotalarının belirlenmesi ve otobüs çizelgelemesi gibi pek çok uygulamasını görmek mümkündür. Çalışmada, önce Çinli postacı problemiyle ilgili temel kavramlar, problemin çeşitleri ve yönsüz Çinli postacı probleminin çözüm yöntemleri incelenmektedir. Daha sonra ise, belli bir bölgedeki yollardan geçmek zorunda olan bir polis devriye aracının en iyi rotasının bulunması, yönsüz Çinli postacı problemi olarak ele alınmaktadır. Model, en kısa mesafeli eşleştirme yöntemi kullanılarak çözülmekte ve polis devriye aracının en iyi rotası belirlenmektedir.

Anahtar sözcükler: Çizge Kuramı, Ayrıt Rotalama Problemi, Çinli Postacı Problemi, En Kısa Mesafeli Eşleştirme, Polis Devriye Araçları.

Abstract: Arc routing problem being one of the well known problems in combinatorial optimization is handled in this paper. The Chinese postman problem which is an arc routing problem, has many applications in real life problems such as mail delivery, road maintenance, routing of patrol cars and snow ploughs and bus scheduling. In this paper; after the explanation of basic concepts of Chinese postman problem, information about the types of Chinese postman problem is given. Then the solution methods for the undirected Chinese postman problem are examined and one of the solution methods, minimum length-matching method, is applied to the routing of a patrol car.

Key words: Graph Theory, Arc Routing Problem, Chinese Postman Problem, Minimum-Length Matching, Patrol Cars.

* Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, Görükle Kampüsü, 16059, Bursa, E-mail: ggokay@uludag.edu.tr, ctaskin@uludag.edu.tr.

1. GİRİŞ

Birleş (combinatorial) en iyilemenin en önemli problemlerinden olan rotalama problemleri, düğüm rotalama problemleri (node routing problems) ve ayrıt rotalama problemleri (arc routing problems) olmak üzere ikiye ayrılır. Bu problem tiplerinden ilki bir çizgenin düğümlerini, ikincisi ise ayrıtlarını ele alır. Ayrıt rotalama problemlerinin amacı, bir çizge üzerinde yer alan tüm ayrıtlardan en az bir kere geçerek başlangıç düğümlüne dönen en kısa rota veya rotaları belirlemektir. Ayrıt rotalama problemleri de, kırsal postacı problemi (rural postman problem/KPP) ve Çinli postacı problemi (Chinese postman problem/ÇPP) olmak üzere ikiye ayrılabilir. Kırsal postacı probleminde, bir çizge üzerinde yer alan belirli ayrıtlardan en az bir kez geçilerek, Çinli postacı probleminde ise çizgedeki her ayrıttan en az bir kez geçilerek en kısa turun oluşturulması istenir(CORBERAN vd., 2002b).

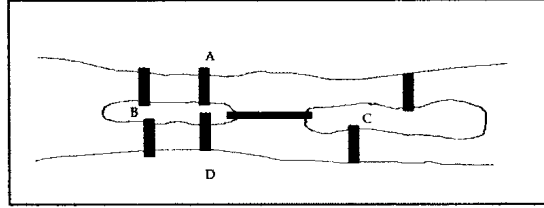
Çinli postacı problemi, ilk olarak 1962 yılında Çinli bir matematikçi olan Mei-Ko Kwan tarafından incelenmiştir. Problem, bir postacının postaneden aldığı mektupları mümkün olan en kısa yoldan şehirdeki tüm sokaklara uğrayarak dağıtmak istemesiyle ortaya çıkmıştır. Mektupların dağıtımından sonra postacı başladığı nokta olan postaneye geri dönmek zorundadır (AHUJA vd., 1993). ÇPP, birleş en iyilemenin yine temel problemlerinden biri olan gezgin satıcı problemine (traveling salesman problem/GSP) benzerlik göstermesine rağmen önemli farklılıklara sahiptir. GSP, bir düğüm rotalama problemi olup çizgedeki her bir düğüme yalnızca bir kez uğramak koşuluyla en kısa turun (Hamilton turun) bulunmasıdır. Tanımlarından da anlaşılacağı gibi ÇPP ve GSP arasındaki temel farklılık; ÇPP'nde bir çizgenin düğümleri yerine bu düğümleri birbirine bağlayan ayrıtlardan geçilmesi ve bunun da en az bir kez gerçekleşmesi şartıdır (EISELT vd., 1995a, 1995b). ÇP probleminin çizgesinde eğer bir Euler tur elde edilemiyorsa turun tamamlanabilmesi için ayrıtlardan birden fazla geçilmesi gerekmektedir.

Bu tip problemler gerçek hayatta; mektup dağıtımı, yol bakımı, atık veya çöp toplama işlemleri, kar temizleme çalışmaları, elektrik sayaçlarının okunması, polis devriye araçlarının rotalarının belirlenmesi ve otobüs çizelgelemesi gibi geniş uygulama alanlarına sahiptir (EGLESE ve LI, 1996, LAPORTE, 1997). Kamu ve özel işletmelerin bu alanlardaki harcamaları günden güne artmakta ve büyük miktarlara ulaşmaktadır. Yetersiz planlamalar ve hatalı yatırımlar nedeniyle önemli miktarda kaynak bu alanlarda savurgan bir şekilde harcanmaktadır. Bu nedenle, bu tip problemlerin önemi gittikçe artmakta ve bir çok araştırmaya konu olmaktadır. Araştırmacıların bu alanlardaki çalışmaları, daha etkin çözümler bulunarak uygulama imkanının artmasına ve böylece önemli miktarda tasarrufların sağlanmasına yardımcı olmaktadır.

Bu çalışmada ayrıt rotalama problemlerinden yönsüz Çinli postacı problemi incelenmektedir. Çalışmada ilk önce, Çinli postacı probleminin çözümünde önemli bir yeri olan Euler tur ve Euler turun oluşumuna yer verilmektedir. Daha sonra çalışmada; Çinli postacı problem çeşitleri, çalışmanın konusu olan yönsüz Çinli postacı problemi ve çözüm yöntemleri ele alınmaktadır. Çalışmanın son kısmında ise Çinli postacı probleminin uygulama alanlarından biri olan bir polis devriye aracı için en kısa mesafeli eşleştirme yöntemiyle en iyi rotanın belirlenmesi çalışması yer almaktadır.

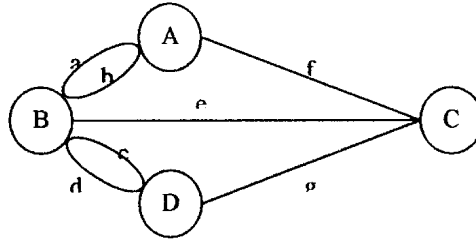
2. EULER TUR VE EULER TURUN BULUNMASI

Çinli postacı probleminin çözümüne temel oluşturan Euler tur, 1736 yılında İsviçreli bir matematikçi ve fizikçi olan Leonhard Euler tarafından ortaya atılmıştır. Euler turunun da ilginç bir hikayesi vardır. Königsberg şehrinin tam ortasından Pregel nehri geçmektedir. Bu nehir, Şekil 1’de görüldüğü gibi şehri A, B, C, D olmak üzere dört bölgeye ayırmaktadır. Bu dört bölge ise yedi köprü ile birbirine bağlanmaktadır (HARARY, 1960).

Şekil 1. Königsberg'in Yedi Köprü Problemi

Buradaki problem, bir kişinin Königsberg'deki bir noktadan başlayarak, yedi köprüünün her birinden yalnız bir kez geçerek, başladığı noktaya geri dönüp dönemeyeceğidir. Problem, 1736'da Euler tarafından araştırılmış ve şehrin bu kısmı Şekil 2'deki gibi bir çizgeyle gösterilmiştir (BACKIN, 2002).

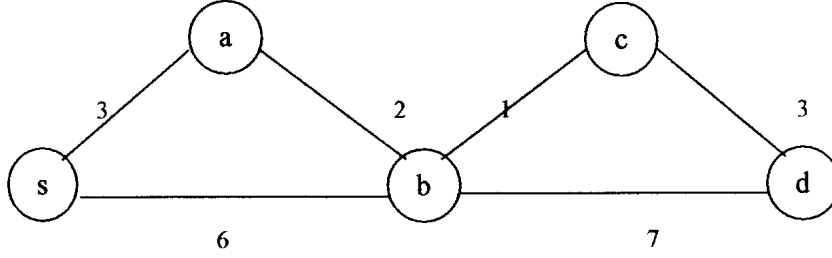

Şekil 2. Königsberg'deki Yedi Köprü'nün Çizgesi

Bu çizgede, Pregel nehrinin ayırdığı şehrin dört bölgesi A, B, C ve D düğümleriyle ve bu bölgeleri birbirine bağlayan köprüler de a, b, c, d, e, f ve g ayrıtlarıyla gösterilmektedir. Euler incelemeleriyle böyle bir yolun Königsberg'deki köprülerle oluşmasının mümkün olmadığını, oluşabilmesi için çizgenin bağlı (her bir bölgeye diğer bölgelerden ulaşılabilmesi) ve her bir düğümün çift dereceli olması (her bir bölgeye bağlı köprü sayısının çift olması) gerektiğini ortaya koymuştur (Network Flow Problems, 2002). Böylece, bir turun başlangıç ve bitiş düğümü aynı ise ve bu tur her bir ayrıtı tam olarak bir kez içeriyorsa bu tur Euler tur (Euler tour) ve bir çizge Euler tur içeriyorsa bu çizge de Euler çizge

(Euler graph) olarak adlandırılmıştır (AVRIEL ve GOLANY, 1996). Leonhard Euler'in bu araştırmaları matematikte tamamiyle yeni bir dal olan çizge kuramının başlangıcı olmuştur.

şekil 3'te bir Euler çizgesi verilmiştir. Çizgede s düğümünden başlayan bir kaç tane farklı Euler tur mevcuttur.

şekil 3. Bir Euler Çizgesi

Aşağıdaki dört turdan her biri bir Euler turu göstermektedir:

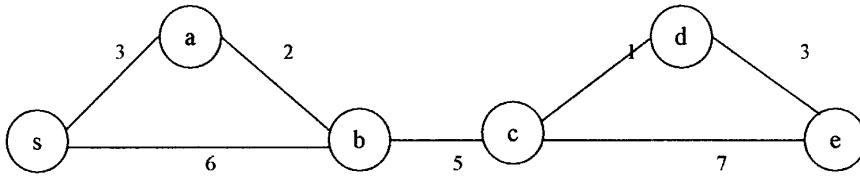
Rota 1: (s,a), (a,b), (b,c), (c,d), (d,b), (b,s)

Rota 2: (s,a), (a,b), (b,d), (d,c), (c,b), (b,s)

Rota 3: (s,b), (b,c), (c,d), (d,b), (b,a), (a,s)

Rota 4: (s,b), (b,d), (d,c), (c,b), (b,a), (a,s)

Bu dört tur da aynı şekilde, her bir ayrıttan sadece bir kez geçmektedir. Bu nedenle, her bir tur için toplam uzunluk aynı olup $3+2+1+3+7+6=22$ birimdir. Bir çizge Euler tur içermiyorsa, turun tamamlanabilmesi en az bir ayrıttan birden fazla geçilmesiyle mümkün olabilmektedir. şekil 4'deki çizge Euler tur içermediğı için ancak (b,c) ayrıttı birden fazla geçilmek suretiyle tur tamamlanabilmektedir.

şekil 4. Euler Tur İçermeyen Bir Çizge

¹ Königsberg, şehrin 18. yüzyıldaki adıdır. şimdiki adı ise Kaliningrad'dır.

Burada, her ayrıttan en az bir kez geçilerek oluşacak tur için dört farklı rota mevcuttur:

Rota 1: (s,a), (a,b), (b,c), (c,d), (d,e), (e,c), (c,b), (b,s)

Rota 2: (s,a), (a,b), (b,c), (c,e), (e,d), (d,c), (c,b), (b,s)

Rota 3: (s,b), (b,c), (c,d), (d,e), (e,c), (c,b), (b,a), (a,s)

Rota 4: (s,b), (b,c), (c,e), (e,d), (d,c), (c,b), (b,a), (a,s)

Her bir tur için toplam tur uzunluğu, bütün ayrıtların toplam uzunluğu $3+2+5+1+3+7+6=27$ birim ile tekrarlanan ayrıttın uzunluğu 5 birimin toplamı 32 birime eşittir.

Bazen verilen çizgeler karmaşık ve büyük olabilir. Bu durumda problem alt çevrimlere ayrılarak çözülebilir. $G=(V,E)$ 'nin bir Euler çizge olduğu varsayıldığında G çizgesinde bir Euler tur, aşağıdaki algoritmanın adımları izlenerek bulunabilir (AVRIEL ve GOLANY, 1996):

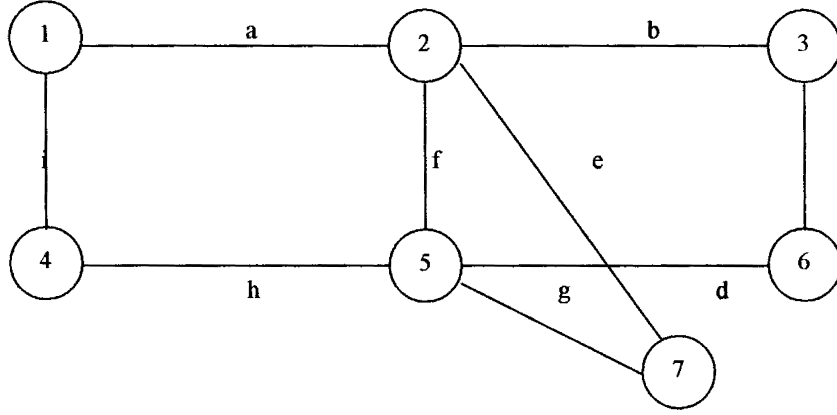
Adım 1: Herhangi bir düğüm olan s 'den başlanır ve bir C çevrimi kurulur. Bu işlem, s düğümüne bağlı herhangi bir ayrıt (s,x) geçilerek yapılabilir ve bu ayrıt kullanıldı olarak işaretlenir. Daha sonra, x düğümüne bağlı başka bir kullanılmamış ayrıttan geçilir. s düğümüne dönene kadar, kullanılmamış ayrıtlardan geçilerek bu adım tekrarlanır. Bu adımla, s düğümüne dönülmelidir. Çünkü her bir düğümüne bağlı olan ayrıtların sayısı çifttir ve bir düğümüne yapılan her bir ziyaret, bu düğümüne bağlı kullanılmamış ayrıtların sayısını tek yapmaktadır. Bundan dolayı her girilen düğümün daima bu düğümünden çıkan kullanılmamış en az bir ayrıtı vardır.

Adım 2: C çevrimi, G 'deki tüm ayrıtları içeriyorsa işlem durdurulur. İçermiyorsa C 'nin ayrıtlarını içermeyen yeni bir alt çizge G' oluşturulur. Bu yeni alt çizge, C 'deki her bir düğüm kendisine bağlı çift sayıda ayrıt içerdiğinden Euler çizgedir. G bağlı bir çizge olduğundan dolayı, G' çizgesindeki en az bir düğüm(v) C ile ortak olmalıdır.

Adım 3: v 'den başlanır ve G' çizgesinde bir C' çevrimi kurulur.

Adım 4: C ve C' birleştirilir ve buna birleştirilmiş çevrim C denir. Daha sonra 2. adıma geri dönülür.

Şekil 5'te verilen çizgede Euler tur birinci adımda oluşturulabilmektedir. Ancak algoritmanın diğer adımlarının işleyişinin gösterilmesi bakımından düğüm 1'den başlanarak a, f, h ve i ayrıtlarını içeren bir C çevrimi oluşturulsun. Düğüm 2'ye v denirse, çizgenin kalan kısmı olan G' çizgesinde, b, c, d, g ve e ayrıtlarını içeren tek bir C' çevrimi oluşur. Çevrimler birleştirilir. C 'nin başlangıç düğümünden başlanır ve ortak düğüm olan v 'ye ulaşılmaya kadar çevrim etrafında ilerlenir. Bu noktada, C' çevrimi de geçilerek, v düğümüne geri dönünceye kadar devam edilir. Daha sonra v düğümünden başlangıç düğümüne doğru C çevrimindeki kalan yol boyunca devam edilir. Sonuç olarak, örnekteki birleşmiş çevrim a, b, c, d, g, e, f, h ve i ayrıtlarını içermektedir ve bu G çizgesinde oluşan Euler turu göstermektedir.

Şekil 5. Bir Euler Tur Örneği

3. ÇİNLİ POSTACI PROBLEMİ

Çinli postacı problemi, belirli bir başlangıç noktasından başlayarak çizgedeki her bir ayrıta en az bir kez uğramak koşuluyla en kısa turun oluşturulmasıdır (AHUJA vd., 1993). Çinli postacı probleminin pek çok uygulama alanı vardır. Özellikle, araç rotalarının belirlenmesinde yoğun olarak kullanılmaktadır. İşletmeler araçlarının çalışma maliyetlerini; araç duraklarını düğüm, yolları da ayrıt olarak alan çizge kuramını kullanarak en küçüklemeye çalışmaktadırlar. Böylece araçların hareket maliyetlerini en küçükleyen, her yoldan en az bir kez geçen ve başlanılan noktaya geri dönen en iyi rotaları belirleyebilmektedirler. Çinli postacı problemi; mektupların dağıtımı, çöplerin toplanması, cadde ve otoyollardaki kar ve buz kontrolleri, tuzlama, kar temizleme ve sokakların temizlenmesi çalışmaları (Routing Problems, 2002), okul servisleri ve polis devriye araçları rotalarının çizelgenmesi, süt ve gazete dağıtımı, etkili web sitesi kullanılabilirliğinin tespiti ve tesis içi planlama gibi bir çok alanda kullanılabilir (THIMBLEBY, 2002).

3.1. Çinli Postacı Problemi Çeşitleri

İlgili yazına bakıldığında Çinli postacı problemi temel olarak, bir çizgedeki ayrıtların yönlerine bağlı olarak yönlü, yönsüz ve karma Çinli postacı problemi olarak üçe ayrılmaktadır. Yönlü ve yönsüz Çinli postacı problemleri polinom zamanlı algoritmalar ile çözülebilmektedirler. Bu nedenle P sınıfına aittirler. Karma Çinli postacı probleminde ise yolların bazıları yönlü, bazıları ise yönsüzdür ve bu problem NP-zor problem sınıfına aittir (FLORIAN, 1984). Yönsüz, yönlü ve karma Çinli postacı problemlerine başka kısıtların eklenmesi suretiyle yeni Çinli postacı problemleri ortaya çıkmıştır. Bunlar aşağıdaki gibi verilebilir (AHR ve REINELT, 2002):

- 1) Yönsüz Çinli postacı problemi (Undirected Chinese postman problem)
- 2) Yönlü Çinli postacı problemi (Directed Chinese postman problem)
- 3) Karma Çinli postacı problemi (Mixed Chinese postman problem)
- 4) k-Çinli postacı problemi (k-Chinese postman problem)
- 5) Min-Max k-Çinli postacı problemi (Min-Max k-Chinese postman problem)
- 6) Hızlı Çinli postacı problemi (Windy Chinese postman problem)
- 7) Hiyerarşik Çinli postacı problemi (Hierarchical Chinese postman problem)
- 8) Kapasite Kısıtlı Çinli postacı problemi (Capacitated Chinese postman problem)

Yönlü Çinli postacı probleminde, yönlü bir çizge üzerindeki her bir ayrıta en az bir kez uğranılarak, başlanılan düğüme geri dönülmek koşuluyla en kısa yolun bulunması istenmektedir (AHUJA vd., 1993). Yönlü ve yönsüz Çinli postacı probleminin birleşmesinden oluşan karma Çinli postacı probleminde, hem yönlü hem de yönsüz ayrıtlardan oluşan bir çizge $G=(V,E,A)$ üzerindeki tüm ayrıtlara en az bir kez uğrayarak ve başlangıç düğüme dönmek koşuluyla en kısa yolun bulunması istenmektedir (CORBERAN vd., 2002a). K-Çinli postacı probleminde ise k tane(en az 2) postacı için rota belirlenmeye çalışılmaktadır. Yine aynı şekilde her bir postacı başlangıç noktasından çıkıp yine başlangıç noktasına dönmek zorundadır. Bu problemde amaç k tane rotanın toplam uzunluğunu en küçüklemektir (Routing Problems, 2002). Min-max k-Çinli postacı problemi, k-Çinli postacı problemi ile hemen hemen aynıdır. Yine k tane rota belirlenmektedir. Ancak burada en uzun rota en küçüklenmek istenmektedir. Amaç, her bir ayrıta mümkün olan en kısa zamanda ulaşabilmektir. Rotaların daha dengeli olması için yaklaşık eşit uzunluklu rotalar oluşturulmaya çalışılmaktadır (AHR ve REINELT, 2002). Hızlı Çinli postacı probleminde, yönsüz bir çizge üzerindeki ayrıtların uzunluğu, bu ayrıtlardan geçiş yönüne göre değişebilmektedir. Burada da amaç, çizgedeki her bir ayrıttan en az bir kez geçerek en kısa turu bulabilmektir (EISELT vd., 1995a). Çinli postacı probleminin bir diğer sınıfı da hiyerarşik Çinli postacı problemidir. Bu problemde $G=(V,A)$ üzerindeki yönlü ayrıtlar kümesinde öncelik ilişkileri tanımlanmış ve hangi yönlü ayrıtlara hangi sırayla hizmet sunulacağı önceden tespit edilmiştir (GHIANI ve IMPROTA, 2000). Amacı, bir çizgede yer alan her ayrıta en az bir kez uğrayarak en kısa turu bulmak olan Çinli postacı problemine, karşılaşılan problemin özelliğine göre bir takım ek kısıtlar ilave edilebilmektedir. Bunlardan birisi de araç kapasite kısıtıdır. Bu kısıtın ilave edilmesine, yoğun kar ve soğuk nedeniyle buzlanmanın yüksek olduğu yollara tuz serpilmesi işleminin bir rota dahilinde belli kapasitedeki araçlarla yapılması örnek olarak verilebilir. Bu problem tipine yönsüz kapasite kısıtlı Çinli postacı problemi denmektedir (EGLESE ve LI, 1992).

En iyileme problemlerinin çözüm yöntemleri, genel olarak kesin ve kesin olmayan yöntemler olmak üzere ve kesin olmayan yöntemler de, yaklaşık ve buluşsal yöntemler olmak üzere ikiye ayrılır. Kesin yöntemlerle en iyi çözümlere ulaşılır. Kesin olmayan yöntemler ise en iyi çözümü garanti etmez. Ancak, yaklaşık yöntemlerle elde edilen çözümlerin en iyi çözüme ne kadar yakın olduğu bellidir(% x gibi belirli bir oran kadar en iyi çözüme yaklaşırlar). Buluşsal yöntemlerin ise en iyi çözüme yaklaşma oranı belli değil-

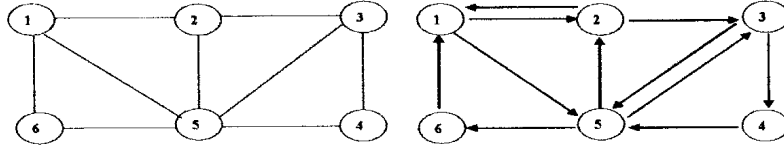
dir (IGNIZIO, 1980). Çizelge 1’de bu çözüm yöntemleri sınıflamasına göre Çinli postacı problemi çeşitlerinin çözümleri ile ilgili bilgiler özet olarak verilmiştir (EISELT vd., 1995a ve GREISTORFER, 2003):

Çizelge 1. Çinli Postacı Problemi İçin Çözüm Yöntemleri

Problem Adı	ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ			Problem Sınıfı
	Kesin	Yaklaşık	Bulgusal	
Yönsüz ÇPP	Edmonds ve Johnson “Minimum-ağırlıklı eşleştirme” “Tamsayılı doğrusal programlama”	---	---	P
Yönlü ÇPP	Edmonds ve Johnson “serim akış yöntemleri” “Tamsayılı doğrusal programlama”	---	---	P
Karma ÇPP	Edmonds ve Johnson “Çift Karma ÇPP Algoritması” Christofides ve ark.(1984) “Lagrangian gevşetmeli dal ve sınır yöntemi” Grötschel ve Win(1992) “Dal ve kesme yöntemi” Norbert ve Picard “Dal ve kesme yöntemi”	Frederickson(1979) “MIXED1 ve MIXED2”[Edmonds ve Johnson’ nun buluşsal yöntemi üzerinde iyileştirme yapmıştır. En kötü durum davranışı:5/3] Raghavachari ve Veerasamy(1998) [Edmonds ve Johnson’ nun buluşsal yöntemi üzerinde iyileştirme yapmıştır. En kötü durum davranışı:3/2]	Edmonds ve Johnson(1973) Frederickson(1979) Christofides ve ark.(1984) Pearn ve Liu(1995,1999) Raghavachari ve Veerasamy(1998) Corberan ve ark.(2000) “GRASP”	NP-zor
Min-Max k ÇPP	---	Frederickson ve ark.(1978) “Tur bölme stratejisiyle uygulanan ark (2-1/k) algoritması”	Frederickson ve ark.(1978) Dino Ahr ve Gerhard Reinelt(2002)	NP-zor
Hızlı ÇPP	Grötschel ve Win(1992) “Kesme düzlemi algoritması”	Win(1989)[En kötü durum davranışı:2] Raghavachari ve Veerasamy(1998) [En kötü durum davranışı:3/2]	Dror(2000)	NP-zor (bazı koşullarda P)
Hiyerarşik ÇPP	Gelinas(1992) “Dinamik programlama”	---	---	NP-zor (bazı koşullarda P)
Kapasite Kısıtlı ÇPP	“Problem araç rotalama problemine dönüştürülüp bu probleme özgü yöntemlerle çözülebilir”	---	Greistorfer(1995)	NP-zor

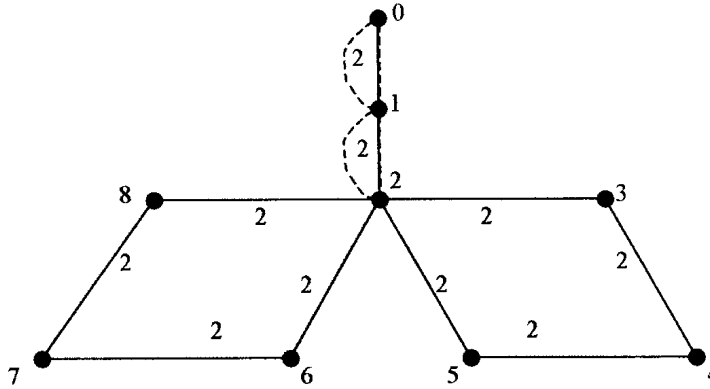
3.2. Yönsüz Çinli Postacı Problemi

Yönsüz Çinli postacı probleminde, yönsüz bir çizge üzerindeki her bir ayrıta en az bir kez uğrayarak, başlanılan düğüme geri dönmek koşuluyla en kısa yolun bulunması istenir. Yönsüz Çinli postacı problemi P sınıfına aittir, fakat yönlü Çinli postacı probleminden biraz daha karmaşıktır. Problemin G çizgesi bir Euler çizge ise problem Euler tur bulunarak çözülebilir. Tur, tekrarlanan ayrıt (deadheading) olmadan tamamlanabilir. Ancak G bir Euler çizge değil ise, o zaman tekrarlanan ayrıtların toplam uzunluğu en kısa mesafeli eşleştirme (minimum-length matching) yönteminin probleme uygulanması ile en küçüklenmeye çalışılır (AVRIEL ve GOLANY, 1996). Tekrarlanan ayrıtların toplam uzunluğunun en küçüklenmesi problemin en iyi sonucunu verir. Problem, tamsayı doğrusal programlama ile de çözülebilmektedir. Daha sonraki kesimlerde bu problem tipinin çözüm yöntemleri daha ayrıntılı olarak incelenecektir. Şekil 6'da yönsüz ÇPP'nin çözümüne (1-2-3-4-5-3-5-2-1-5-6-1) ilişkin bir örnek verilmiştir (FLORIAN, 1984).

Şekil 6. Bir Yönsüz Çinli Postacı Problemi

Şekil 7'de ise yönsüz ÇPP'ne ilişkin başka bir çizgeye yer verilmiştir (Routing Problems, 2002).

Şekil 7. Bir Yönsüz Çinli Postacı Problemi Çizgesi

Bu çizgede sıfır ile başlangıç noktası gösterilmiştir. Ayrıtların üzerindeki sayılar her bir ayrıtlın uzunluğunu, kesik çizgiler ise ikinci kez geçilen ayrıtları göstermektedir. Bu Çinli postacı problemi için en iyi çözüm 0-1-2-3-4-5-2-6-7-8-2-1-0 ve en iyi uzunluk 24 birimdir.

3.3. Yönsüz Çinli Postacı Problemi İçin Çözüm Yöntemleri

ÇPP kolay modellenebilen ve geniş uygulama alanı olan bir problem olmasına rağmen, basit ve kolay bir çözüm algoritmasına sahip değildir. Bu çalışmada, bir polis devriye aracının rotasının belirlenmesi yönsüz Çinli postacı problemi olarak ele alındığından sadece bu problem tipinin çözüm yöntemleri incelenecektir. Problemin çözümünde kullanılan algoritma ve yöntemler; Floyd algoritması, Dijkstra algoritması, Euler turu ve en kısa mesafeli eşleştirme olarak sayılabilir. Ayrıca, diğer birleşti en iyileme problemlerinde (gezgin satıcı problemi, araç rotalama problemi vb.) olduğu gibi, Çinli postacı problemi de tamsayı doğrusal programlama yöntemleriyle çözülebilmektedir. Burada Floyd ve Dijkstra algoritmalarına kısaca değinilecektir. Daha sonra da en kısa mesafeli eşleştirme ve tamsayı doğrusal programlama ile çözüm yöntemine yer verilecektir.

3.3.1. Floyd ve Dijkstra Algoritmaları

Daha önce değinildiği gibi bir Çinli postacı problemi, çizgesi bir Euler çizge ise hemen çözülebilmektedir. En iyi çözüm Euler turun bulunması ile elde edilmektedir. Bir Euler turun bulunması ise Kesim 2’de açıklanmıştır. Çizgenin Euler olmadığı durumlarda ise tek dereceli (odd-degree) düğümler arasındaki ayrıtların tekrarlanması gerekmektedir. Amaç, tekrarlanacak ayrıtların toplamının en küçük olmasıdır. Bu, tek dereceli düğümler arasındaki en kısa yolların bulunmasını gerektirmektedir. Floyd ve Dijkstra algoritmaları ise bir Çinli postacı probleminin çizgesinde yer alan tek dereceli düğümler arasındaki en kısa yolların bulunmasında kullanılır.

Dijkstra algoritması, bir başlangıç düğümünden yola çıkarak buna en yakın düğümü ele alır. Ele alınan düğüme en kısa yollarla, bu düğümünden erişilebilir düğümlerin uzaklıklarını birlikte değerlendirmeyi, bir anlamda baştan sona doğru şartlı en iyileri bulmayı amaçlar (KARA, 1991). Dijkstra algoritmasının en önemli özelliği, başlangıç düğümünden hedef düğüme olan en kısa yolun yanı sıra geri kalan tüm düğümlere olan en kısa yolların da kolaylıkla bulunabilmesidir. Bu nedenle tek kaynaklı en kısa yollar algoritması olarak da adlandırılmaktadır. En kısa yol problemleri için Dijkstra algoritması uygulanırsa, her bir noktanın başlangıç noktası olarak alınarak çözüm yapılması gerekir (LAWLER, 2001).

Floyd algoritması ise Dijkstra algoritmasından daha geneldir. Çünkü sadece bir düğümünden bir düğüme olan değil, çizge üstündeki tüm düğüm çiftleri arasındaki en kısa yolların bulunmasını içeren problemidir. Algoritma, n düğümünden oluşan bir çizgeyi n satırlı ve n sütunlu bir kare matris olarak gösterir. Matrisin (i,j) elemanı, i . düğümünden j . düğüme olan d_{ij} uzaklığını verir. i doğrudan j 'ye bağlıysa d_{ij} sonlu, bağlı değilse sonsuzdur (TAHA, 2000). Büyük ölçekli problemlerde Dijkstra algoritması hesaplama yükü açısından

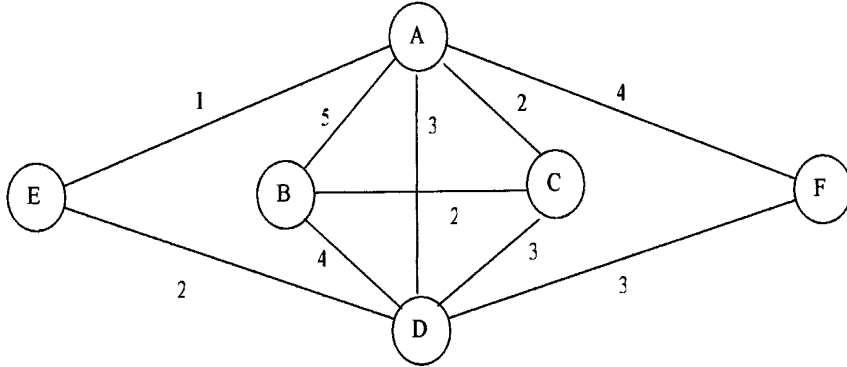
Floyd algoritmasına göre, Floyd algoritması ise uygulama ve programlama kolaylığı açısından Dijkstra algoritmasına göre daha avantajlıdır (TÜRKAY, 2003).

3.3.2. En Kısa Mesafeli Eşleştirme Yöntemi

Bir Çinli postacı probleminin çözümü için bu problemin çizgesindeki herhangi bir x düğümü tek dereceli ise x düğümüne bağlı en az bir ayrıt tekrarlanmalıdır. Bu ayrıtların tekrarlanmasıyla çizgedeki tüm düğümler çift dereceli (even degree) olabilmektedir. Tekrarlanacak ayrıtları belirlemek için en kısa mesafeli eşleştirme yönteminden yararlanılır. En kısa mesafeli eşleştirme yönteminin, yönsüz Çinli postacı probleminin çözümü için etkin bir algoritma olarak kullanılması ilk defa Edmonds ve Johnson tarafından 1973 yılında gerçekleştirilmiştir.

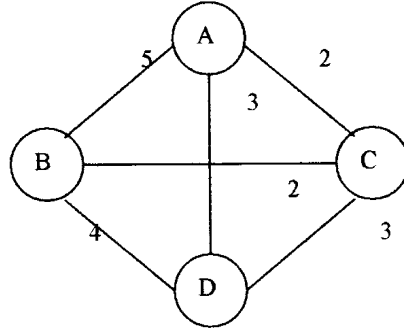
Bu yöntemde, ilk önce çizge G' 'deki tek dereceli düğümler tespit edilir. Sonra bir $G' = (V', E')$ çizgesi kurulur. Bu G' çizgesindeki düğümler kümesi G çizgesindeki tüm tek dereceli düğümleri, ayrıtlar kümesi ise bu tek dereceli düğümleri birbirine bağlayan ayrıtları içermektedir. Burada amaç, oluşturulan G' çizgesinde yer alan tek dereceli düğümlerin olası eşleştirilmiş çiftlerini ve bunların arasındaki en kısa uzunluğu saptamaktır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için G' çizgesi çift sayıda tek dereceli düğüme ($2n$) sahip olmalıdır. Böylece her bir tek dereceli düğüm çifti yine G' çizgesinde yer alan bir ayrıtlarla bağlı olduğu için n sayıda düğüm çifti eşleştirilebilir (AVRIEL ve GOLANY, 1996).

Bir tek dereceli düğümden diğer bir tek dereceli düğüme doğrudan giden yeni bir yolun kurulması da akla gelebilir. Ancak bu, gerçek hayatta yeni bir yolun veya köprünün kurulması anlamına gelir. Böyle bir yol veya köprünün kurulması ise çok maliyetli veya imkansız olabilir. Bu nedenle, yeni bir yol kurmak yerine mevcut yollar dikkate alınarak en az maliyetli ya da en kısa uzunluklu yollar bulunmaya çalışılır. Tek dereceli düğümler, en kısa uzunluk dikkate alınarak eşleştirildiğinde, bunlar arasındaki en kısa yollar tekrarlanacak ayrıtları kapsayacaktır (MINIEKA,1979).

Şekil 8. Bir Çinli Postacı Probleminin G Çizgesi

Şekil 8'de bir yönsüz Çinli postacı problemi yer almaktadır (AVRIEL ve GOLANY, 1996). Bu problemin çizgesi olan G 'de A, B, C ve D düğümleri tek derecelidir. Bu tek dereceli düğümleri ve onları birbirine bağlayan ayrıtları gösteren G ' çizgesi ise Şekil 9'da verilmiştir. Burada dört tane tek dereceli düğüm ile iki tane eşleştirilmiş düğüm çifti ($n=2$) vardır ve üç olası eşleştirme yapmak mümkündür.

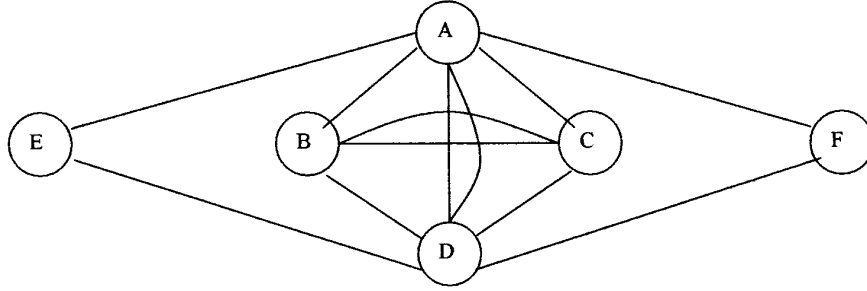

Şekil 9. Şekil 8'deki Çinli Postacı Probleminin G Çizgesi

Aşağıda, G çizgesindeki tüm ayrıtlar için en kısa mesafeli eşleştirme yöntemi kullanılarak yapılan eşleştirmeler verilmektedir:

Eşleştirme	Mesafe
(A,B) (C,D)	$5+3=8$
(A,C) (B,D)	$2+4=6$
(A,D) (B,C)	$3+2=5^*$

Burada en kısa mesafeli eşleştirme (A,D) ve (B,C) ayrıtları arasında ortaya çıkmaktadır. Postacının tekrar edeceği yollar; A'dan D'ye en kısa yol (A,D ayrıtı) ve B'den C'ye en kısa yol (B,C ayrıtı) şeklindedir. Şekil 10'daki G^* çizgesinde (A,D) ve (B,C) ayrıtlarının birer kopyası görülmektedir. Çizgedeki tüm düğümler çift dereceli hale dönüşmüştür. En iyi rotayı bulmaya çalıştığımız Şekil 8'deki orjinal çizge için artık yeni oluşan G^* çizgesine bakılarak en az bir Euler tur oluşturulabilir. Bu oluşturulan Euler tur aynı zamanda en iyi rotayı verir. Oluşan en iyi rota ise şöyledir; $\{(A,E) (E,D) (D,F) (F,A) (A,B) (B,D) (D,C) (C,B) (B,C) (C,A) (A,D) (D,A)\}$. Buna göre G^* çizgesindeki her bir ayrıttan tam olarak bir kez ve G çizgesindeki her bir ayrıttan en az bir kez geçilmiştir. G çizgesinde sadece (A,D) ve (B,C) ayrıtları tekrarlanmıştır. Sonuç olarak, bu rotanın toplam uzunluğu 34 ($29+3+2$) birimdir. Bu uzunluk, G çizgesindeki her bir ayrıttan yalnız bir kez geçilmesiyle bulunan toplam uzunluktan 5 birim fazladır.

Şekil 10. Şekil 8'deki Çinli Postacı Probleminin G^* Çizgesi

3.3.3. Tamsayı Doğrusal Programlama Yöntemi

Çinli postacı problemi kesin çözüm yöntemleri arasında yer alan tamsayı doğrusal programlama ile modeli kurulup, kesme düzlemi algoritması, dal ve sınır yöntemi ve dal ve kesme yöntemleri ile çözümlenebilir. Aşağıda yönsüz Çinli postacı probleminin tamsayı doğrusal programlama modeli verilmektedir:

$$\min \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n C_{ij} X_{ij} \quad (3.1)$$

Kısıtları altında,

$$\sum_{j=1}^n X_{ij} - \sum_{j=1}^n X_{ji} = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n \quad i \in V \quad (3.2)$$

$$X_{ij} + X_{ji} \geq 1 \text{ ve tamsayı} \quad E\text{'deki tüm } (i, j) \text{ ayrıtları için} \quad (3.3)$$

$$X_{ij}, X_{ji} \geq 0 \text{ ve tamsayı} \quad (3.4)$$

n : Serimdeki düğüm sayısı

E : Serimdeki tüm ayrıtların kümesi

V : Serimdeki tüm düğümlerin kümesi

X_{ij} : i 'den j 'ye giderken (i, j) ayrıtımdan geçilme sayısı

C_{ij} : (i, j) ayrıtının uzunluğu

Burada (3.1), en kısa uzunluğu hedefleyen amaç fonksiyonunu açıklamaktadır. (3.2), akışı sağlayan süreklilik kısıtlarını, (3.3) ise her bir ayrıttan herhangi bir yönde en az bir kez geçilmesi gerektiğini göstermektedir. Diğer kısıt, (3.4) tüm değişkenlerin negatif olmayan tamsayı olma gereğini belirtmektedir.

4. BİR POLİS MERKEZİNE BAĞLI BİR DEVRIYE ARACININ EN KISA ROTASININ BELİRLENMESİ

Polis devriye araçları bir bölgedeki belirli bir merkezden çıkıp, rotaları üzerinde yer alan caddelerden geçerek bağlı oldukları merkeze geri dönerler. Bu araçların geçmeleri gereken caddelerin belirlenmesinde, o bölgedeki suç işleme oranları önemli bir faktör olabilir. Bu faktörün ağırlığına göre belirli caddelerden mutlaka geçmeleri istenebilir. Bu yerlerden geçerken araçların en az mesafe veya maliyetle turlarını tamamlamalarını sağlayacak rotaların belirlenmesi önemlidir. Bir şehir içerisindeki polis merkezleri ve bunlara bağlı polis devriye araçlarının sayısı göz önüne alındığında, her birinin en iyi rotasının uygulanmasının önemli bir maliyet tasarrufu sağlayabileceği açık olarak görülmektedir.

Bu çalışmada da, Bursa'nın 10 mahalleli bir bölgesindeki bir polis merkezine bağlı bir devriye aracının en kısa rotasının belirlenmesi ele alınmaktadır. İncelenen bölgede kullanılacak devriye aracının hareket noktası Muammer Sencer Polis Merkezi olarak kabul edilmiştir. Benzin maliyetleri nedeniyle merkezin devriye için sadece bir araç tahsis etmesi mümkün olmaktadır. Devriye aracının hareket noktası olan bu polis merkezi Demirtaşpaşa mahallesi sınırları içerisinde kaldığından, devriye aracının çıkış noktası Demirtaşpaşa mahallesi olarak alınmıştır. Bu çıkış noktasından başlamak üzere her mahalleye bir numara verilmiştir. Bu bölgede yer alan mahaller ve numaraları Çizelge 2'de verilmiştir.

Çizelge 2. Seçilen Bölgenin Mahalleleri ve Düğüm Numaraları

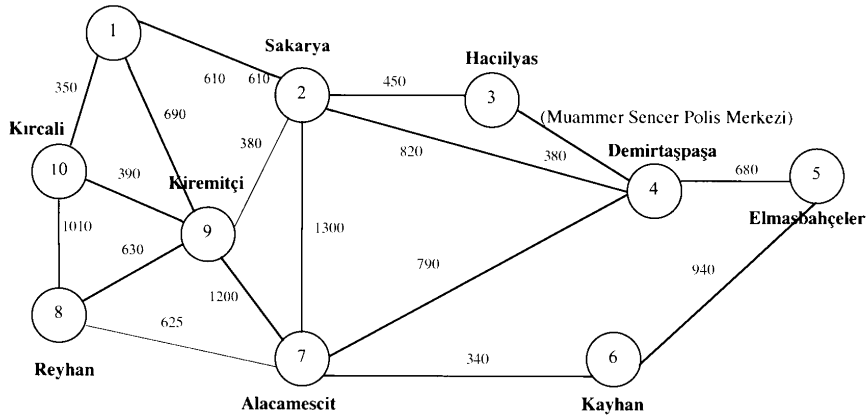
Numaralar	Mahalle isimleri
1	Ulu
2	Sakarya
3	Hacıilyas
4	Demirtaşpaşa(Muammer Sencer Polis Merkezi)
5	Elmasbahçeler
6	Kayhan
7	Alacamescit
8	Reyhan
9	Kiremitçi
10	Kırcalı

Devriye aracının bu bölgede geçmesi gereken caddeler, bölgede 2002 yılı içerisinde işlenmiş olan "evden hırsızlık" suçlarının dağılımına bakılarak tespit edilmiştir. Bölgede mahalleri bağlayan seçenekli daha birçok cadde ve sokak olmasına rağmen, suç oranlarına bağlı olarak sadece bu caddelerden geçişler gerekli ve yeterli görülmüştür. Daha sonra sayısal fotoğrametrik haritalardan (Coğrafik Bilgi Sisteminden) elde edilen bu caddelerin uzunluklarına göre mahalleler arasındaki mesafeler hesaplanmıştır. Mahalleleri bağlayan caddeler iki yönlü geçişe açıktır. Caddelerden belli zaman içinde geçme kısıtı söz konusu değildir. Çizelge 3'de bu mahaller arası mesafeler verilmektedir:

Çizelge 3. Seçilen Bölgede Yer Alan Mahallelerin Arasındaki Mesafeler (metre)

Caddelerin Bağlı Olduğu Mahaller	Caddelerin Uzunlukları	Cadde İsimleri
1-2	610	Ulu Cadde
1-9	690	Gazlılar Caddesi
1-10	350	Kırcalı Caddesi
2-3	450	Ulu Cadde
2-4	820	Düz Sokak
2-7	1300	Celal Bayar Caddesi
2-9	380	Sakarya Sokak
3-4	380	Abdal Cadde
4-5	680	Osmangazi Caddesi (İnönü Caddesi devamı)
4-7	790	Osmangazi Caddesi
5-6	940	Kemal Bengü Caddesi
6-7	340	Kayhan Caddesi
7-8	625	Cumhuriyet Caddesi
7-9	1200	Haşim İşcan Caddesi 1
8-9	630	Haşim İşcan Caddesi 2
8-10	1010	Haşim İşcan Caddesi 3
9-10	390	Namık Kemal Caddesi

Bu bölge ve geçilmesi gereken yollar bir çizge olarak Şekil 11’de verilmiştir. 1’den 10’a kadar olan düğümler mahalleleri, bu düğümleri birleştiren ayrıtların üzerindeki rakamlar da iki mahalle arasındaki uzaklığı veya geçilmesi gereken mahalleleri bağlayan caddelerin uzunluklarını göstermektedir. Burada amaç, çıkış noktası olarak alınan Demirtaşpaşa mahallesinden hareket eden bir devriye aracının, Şekil 11’de belirtilmiş yollardan en az bir kez geçerek, başladığı nokta olan Demirtaşpaşa mahallesine en kısa mesafeyi katederek geri dönmesidir.

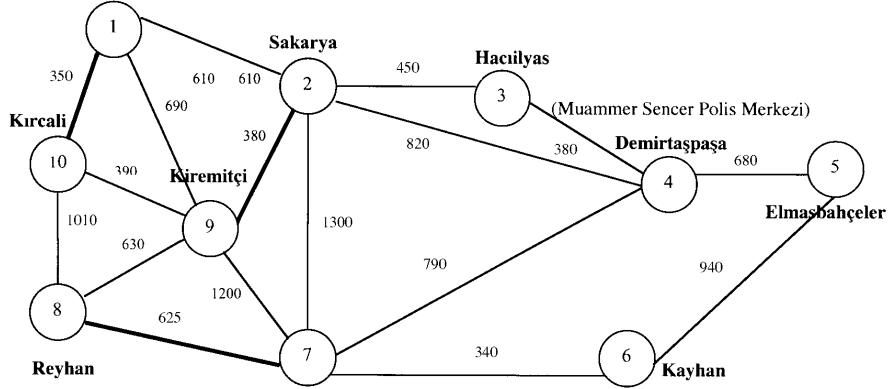
Şekil 11. Bursa'nın 10 Mahalleli Bir Bölgesi ve Polis Devriye Aracının Geçmesi Gereken Caddeler

4.1. Problemin En Kısa Mesafeli Eşleştirme Yöntemi İle Çözümü

Problemin Şekil 11'de yer alan yönsüz çizgesi üzerinde en iyi Çinli postacı rotası en kısa mesafeli eşleştirme yöntemi ile kolayca bulunabilir. Çizgede 1, 2, 7, 8, 9 ve 10 düğümleri olmak üzere altı tane tek dereceli düğüm mevcuttur. Bu düğümler arasındaki olası eşleştirmeler ve bunlar arasındaki en kısa mesafeler aşağıda verilmiştir:

<u>Eşleştirme</u>	<u>Mesafe</u>
(1,2) (7,8) (9,10)	$610 + 625 + 390 = 1625$
(1,2) (7,9) (8,10)	$610 + 1200 + 630 = 2440$
(1,2) (7,10) (8,9)	$610 + 1590 + 630 = 2830$
(1,7) (2,8) (9,10)	$1890 + 1010 + 390 = 3290$
(1,7) (2,9) (8,10)	$1890 + 380 + 1010 = 3280$
(1,7) (2,10) (8,9)	$1890 + 770 + 630 = 3290$
(1,8) (2,7) (9,10)	$1320 + 1300 + 390 = 3010$
(1,8) (2,9) (7,10)	$1320 + 380 + 1590 = 3290$
(1,8) (2,10) (7,9)	$1320 + 770 + 1200 = 3290$
(1,9) (2,7) (8,10)	$690 + 1300 + 1010 = 3000$
(1,9) (2,8) (7,10)	$690 + 1010 + 1590 = 3290$
(1,9) (2,10) (7,8)	$690 + 770 + 625 = 2085$
(1,10) (2,7) (8,9)	$350 + 1300 + 630 = 2280$
(1,10) (2,8) (7,9)	$350 + 1010 + 1200 = 2560$
(1,10) (2,9) (7,8)	$350 + 380 + 625 = 1355 *$

Bu hesaplamalara göre, en kısa mesafeli eşleştirme (1,10), (2,9) ve (7,8) ayrıtları arasında yapılabilmektedir. Polis devriye aracının tekrar edeceği yollar 1'den 10'a en kısa yol olan Kırçalı Caddesi, 2'den 9'a en kısa yol olan Sakarya Sokak ve 7'den 8'e en kısa yol olan Cumhuriyet Caddesidir. Eşleştirilen ayrıtlar Şekil 12'deki çizge üzerinde koyu olarak gösterilmiştir.

Şekil 12. Polis Devriye Aracının Tekrar Geçmesi Gereken Caddeler

Dördüncü düğüm olan Demirtaşpaşa mahallesindeki Muammer Sencer Polis Merkezinden hareket eden bir devriye aracının seçenekli en iyi rotalarından dört tanesi aşağıda verilmiştir:

- Rota 1: $\{(4,5), (5,6), (6,7), (7,9), (9,10), (10,1), (1,2),(2,7), (7,8), (8,10), (10,1),(1,9), (9,8), (8,7),(7,4), (4,3), (3,2),(2,9), (9,2),(2,4)\}$
- Rota 2: $\{(4,2), (2,9), (9,2), (2,3), (3,4), (4,7), (7,8), (8,9), (9,1), (1,10), (10,8), (8,7), (7,2), (2,1), (1,10), (10,9), (9,7), (7,6), (6,5), (5,4)\}$
- Rota 3: $\{(4,5),(5,6), (6,7), (7,4), (4,2), (2,7), (7,9), (9,2), (2,9), (9,8), (8,7),(7,8),(8,10), (10,9), (9,1), (1,10), (10,1), (1,2), (2,3), (3,4)\}$
- Rota 4: $\{(4,3), (3,2), (2,1), (1,10), (10,1), (1,9), (9,10), (10,8), (8,7), (7,8), (8,9), (9,2),(2,9), (9,7), (7,2),(2,4), (4,7), (7,6), (6,5), (5,4)\}$

Turun toplam uzunluğu 12940 metredir. Bu mesafenin 11585 metresi çizgedeki her bir ayrıntın bir kez, 1355 metresi (1,10), (2,9) ve (7,8) ayrıntılarının ikinci kez geçilmesiyle oluşmuştur.

4.2. Çözümün Değerlendirilmesi

Problem en kısa mesafeli eşleştirme yöntemiyle çözümlenmiş, en kısa rota uzunluğu bulunmuştur. Çözüm sonucu olarak, Demirtaşpaşa mahallesindeki Muammer Sencer Polis Merkezinden hareket eden bir devriye aracı, suç işleme oranlarına göre belirlenmiş geçilmesi gereken caddelerden en az bir kez geçerek yine başladığı nokta olan Muammer Sencer Polis Merkezine en kısa olarak 12940 metre katederek dönebilmektedir. Bu rotanın 11585 metresi her bir yolun sadece bir kez geçilmesiyle ve 1355 metresi de Kırcalı Caddesi(1,10), Sakarya Sokağı(2,9) ve Cumhuriyet Caddelerinin(7,8) iki kez geçilmesiyle oluşmuştur. Birden fazla en iyi rota söz konusudur. Bu seçenekli rotalar ilgili polis merkezinin caddelerden geçiş stratejilerine, özellikle zaman kısıtlarına veya yol sıklığına göre tercih edilebilir.

5. SONUÇ

Ayrıntı rotalama problemleri; uzun zamandan beri pek çok araştırmacının üzerinde çalıştığı bir birleşim en iyilemesi problemidir. Burada, bu problemlerden biri olan Çinli postacı problemi incelenmiştir. Bu problemin, gerçek hayatta mektup dağıtımı, yol bakımı, kar temizleme, çöp toplama, devriye araçları ve yol tuzlama konularında pek çok uygulaması vardır. Gerek hükümetler gerekse de işletmeler her yıl bu işlemler için önemli harcamalar yapmaktadırlar. Fakat planlamanın etkin olarak yapılamaması nedeniyle önemli miktarlarda kaynak israfı söz konusudur. Bu durum Çinli postacı probleminin uygulamadaki önemini daha da artırmaktadır.

Çinli postacı problemi çeşitleri için bugüne kadar çeşitli kesin ve kesin olmayan çözüm yöntemleri ortaya konmuştur. Problem yaygın olarak, kesin çözüm yöntemi olan tamsayılı doğrusal programlamayla ve dal-sınır ve dal-kesme yöntemleriyle çözülmektedir. Bu çalışmada, bir devriye aracının yönsüz yollar üzerinde en kısa uzunluktaki rotasının belirlenmesi ele alınmıştır. P sınıfına ait bir problem olup, en kısa mesafeli eşleştirme yöntemiyle çözülmüştür. Oldukça kolay bir çözüme sahip olduğu ve problemin benzer yapıda uygulama alanı geniş olduğu için uygulanabilirlik başarımları yüksektir.

Çinli postacı problemlerinin, özellikle gerçek hayattaki uygulamasında daha fazla görülen kapasite kısıtlı ve hiyerarşik Çinli postacı problemleri gibi çeşitleri ise NP-zor problem sınıfına aittir. Bu nedenle, bu problemler için kesin olmayan çözüm yöntemlerine daha fazla gereksinim vardır. Uygulama alanlarının çeşitliliğine ve önemine rağmen, Çinli postacı problemi için yaklaşık ve buluşsal çözüm yöntemleri, gezgin satıcı ve araç rotalama problemleri kadar yeterli ilgi görmemiştir. Birleşim en iyilemesi problemlerinin bu alanı pek çok araştırmacı için hala araştırılmaya açık bir alan olarak durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahr, D. ve Reinelt, A.G., Discrete Optimization, <http://www.iwr.uni-heidelberg.de/groups/comopt/mitarbeiter/ahr/research/overviewArcRouting/node1.html> (erişim tarihi 18 Ekim 2002).
- Ahuja, R.K., Magnanti, T.L. ve Orlin, J.B. (1993). *Network Flows: Theory, Algorithms and Applications*, Prentice Hall: New Jersey.
- Avriel, M. ve Golany, B. (1996). *Mathematical Programming For Industrial Engineers*, Marcel Dekker Inc., New York.
- Backin, B., Hamiltonian and Euler Paths, http://www.infosun.fmi.uni-passau.de/br/lehrtuhl/Kurse/Proseminar_ss01/Hamiltonian_and_Euler.pdf. (erişim tarihi 17 Ekim 2002).
- Berge, C. (1964). Graph Theory, *American Mathematical Monthly*, 71(5), 471-481.

- Corberan, A., Marti, R. ve Romero, A. (2000). Heuristics For The Mixed Rural Postman Problem, *Computers & Operations Research*, 27(2), 183-203.
- Corberan, A., Marti, R. ve Sanchis, J. M. (2002a). A GRASP Heuristic For The Mixed Chinese Postman Problem, *European Journal Of Operational Research*, 142(1), 70-80.
- Corberan, A., Marti, R., Martinez, E. ve Soler, D. (2002b). The Rural Postman Problem On Mixed Graphs With Turn Penalties, *Computers & Operations Research*, 29(7), 887-903.
- Eglese, R.W. ve Li, Y.O. L. (1996). An Interactive Algorithm For Vehicle Routeing For Winter-Gritting, *The Journal Of The Operational Research Society*, 47(2), 217-228.
- Eglese, R.W. ve Li, Y.O.L. (1992). Efficient Routeing For Winter Gritting, *The Journal Of The Operational Research Society*, 43(11), 1031-1034.
- Eiselt, H. A., Gendreau, M. ve Laporte, G. (1995a). Arc Routing Problems, Part 1: The Chinese Postman Problem, *Operations Research*, 43(2),231–242.
- Eiselt, H. A., Gendreau, M. ve Laporte, G. (1995b). Arc Routing Problems, Part 2: The Rural Postman Problem, *Operations Research*, 43(3),399–414.
- Florian, M. (1984). *Transportation Planning Models*, Elsevier Science Publishers B.V.: North Holland.
- Ghiani, G. ve Improta, G. (2000). An Algorithm For The Hierarchical Chinese Postman Problem, *Operations Research Letters*, 26(1), 27-32.
- Greistorfer, P. (2003). A Tabu Scatter Search Metaheuristic For The Arc Routing Problem, *Computers & Industrial Engineering*, 44(2), 249-266.
- Harary, F. (1960). Some Historical and Intuitive Aspects of Graph Theory, *SIAM Review*, 2(2), 123-131.
- Ignizio, P. J. (1980). Solving Large-Scale Problems: A Venture Into A New Dimension, *The Journal Of The Operational Research Society*, 31(3), 217-225.
- Kara, İ. (1991). *Doğrusal Programlama*, Bilim Teknik Yayınevi: Eskişehir.
- Laporte, G. (1997). Modeling And Solving Several Classes Of Arc Routing Problems As Traveling Salesman Problems, *Computers & Operations Research*, 24(11),1057-1061.

- Lawler, E. (2001). *Combinatorial Optimization: Networks and Matroids*, Dover Publications, Inc., USA.
- Minieka, E. (1979). The Chinese Postman Problem For Mixed Networks, *Management Science*, 25(7), 643-648.
- Network Flow Problems, <http://www.csulb.edu/~obenli/Research/IE-encyc/networks.html>. (erişim tarihi 15 Ekim 2002).
- Routing Problems, <http://www.informatik.uni-heidelberg.de/groups/comopt/projekte/projektpostman/PostmanPosterEnglisch.pdf> (erişim tarihi 18 Ekim 2002).
- Taha, H. (2000). *Yöneylem Araştırması*, 6. Basımdan Çeviri, Literatür Yayıncılık: İstanbul.
- Thimbleby, H., The Directed Chinese Postman Problem, <http://www.cs.mdx.ac.uk/harold/cpp/new-Java-cpp.pdf> (erişim tarihi 5 Ekim 2002).
- Türkay, A. (2003). *Yükleme Kısıtı Altında Taşıt Rotalama Problemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Bursa.

Türkiye’de Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Hizmetlerin Yasal Yapılanmasında Avrupa Birliği’ne Uyum Çabalarının Yansımaları

Yrd.Doç.Dr. Sezgin VURAL*
Anadolu Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Özel Eğitim Bölümü

Öğ.Grv. Şerife YÜCESOY**
Eğitim Fakültesi Özel Eğitim Bölümü

Öz: Türkiye Avrupa Birliği’ne (AB) 1959 yılında üyelik başvurusunda bulunmuştur. 1999 yılında “aday ülke” sıfatını kazanmıştır. AB’nin Kopenhag Zirvesi’nde belirlediği kriterleri karşılamak için de mevzuatta ve uygulamada uyumlaştırma ve Avrupa ülkeleri standartlarına erişme çabalarını çağdaş ve demokratik yaşama dair hemen her alanda sürdürmektedir. Bu çabalar doğal olarak özel gereksinimli bireylere sağlanacak hizmetleri ve mevzuatını da içermektedir. Bu çalışmada özel gereksinimli bireylerin gereksinim duyduğu hizmetlere ilişkin mevzuat ile varolan hizmetlerin nicelik ve nitelik açısından durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Özel gereksinimli bireylere sağlanması gereken eğitim, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine ilişkin mevzuatta önemli ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, bu hizmetler çok az sayıda kişiye ulaşabilmektedir. Hizmetlerin niteliğinin ve mevzuata uygunluğunun araştırılması ve artırılması gerekmektedir.

Anahtar sözcükler: Avrupa Birliği, özel eğitim, özel eğitimde yasal yapılanma, özel gereksinimli bireylere sağlanan hizmetler.

The Effects of Preparations of Joining into the European Union on Legislation of Services to be Provided Individuals with Special Needs in Turkey

Abstract: Turkey applied for membership of the European Union (EU) in 1959 and gained the title of “candidate country” in 1999. Furthermore, in order to meet the criteria set in the Copenhagen Summit of the EU, Turkey has been shown progress to pursue the harmonisation of legislation and practice and to attempt to reach the standards of European countries in every field connected with modern and democratic life. These attempts naturally include the services to be provided for individuals with special needs and their legislation. In this paper, we have tried to present the legislation related to the services necessary for individuals with special needs and to describe the state of the existing services according to their quantity and quality. Even though there have been important developments in the legislation relating to education, special education and rehabilitation services which have to be provided for individuals with special needs, these services have only reached a small proportion of individuals with special needs. It is essential to examine and enhance the quality of services and the compatibility of legislation.

Key words: European Union, special education, legislation in special education, services to be provided for individuals with special needs

* Adres: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Özel Eğitim Bölümü 26470 Eskişehir.
Telefon: (222) 3350580/3545-3546 Fax: (222) 3350579 E-posta: svuran@anadolu.edu.tr

** Adres: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Özel Eğitim Bölümü 26470 Eskişehir.
Telefon: (222) 3350580/3545-3546 Fax: (222) 3350579 E-posta: syucesoy@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 2. maddesinde yer alan Cumhuriyet'in niteliklerinden biri de sosyal devlet ilkesidir. Özellikle yirminci yüzyılda batı demokrasilerde ortaya çıkmış olan sosyal devlet veya refah devleti kavramı, devletin sosyal barışı ve sosyal adaleti sağlamak amacıyla yaşama aktif müdahalesini meşru ve gerekli gören bir anlayışı ifade etmektedir (Özbudun, 1995).

Sosyal devlet öncelikle birey ve bireylere özgü değerleri önde tutar, bireylerin mutluluk ve tatminini artırarak toplumsal refahı sağlamaya çaba harcayan insancı politikardan oluşur. Bu özelliği ile sosyal refah insan hak ve özgürlüklerinin, insan onuru ve insan onurunun gerçek anlamını ve yerini almasını sağlayan işlevler zinciridir (Maarufu, 1978).

Sosyal devletin gerçekleştirilmesine yönelik hukuki yöntemler; a) herkese insan onuruna yakışır asgari bir hayat düzeyi sağlamaya yönelik tedbirler, b) vergi adaleti, c) kamulaştırma ve devletleştirme, d) ekonomik kaynakların ekonomik kalkınmayı sağlamak amacıyla bilimsel ve akılcı şekilde planlanması ve e) sosyal hakların sağlanması ve korunmasıdır (Özbudun, 1995).

Batı demokrasilerinde sosyal devlet ve refah devleti anlayışı AB'nin kuruluşunu getirmiştir. AB başlangıçta ekonomik birlik ve dayanışma ile sosyal bütünleşmeye ulaşmak için yaşam standartlarında dengeyi ön plana almıştır. Daha sonra sosyal anlayışlarda uyum arama ile başlayan bir sosyal gelişme süreci, ileride gerçekleşecek bir siyasi bütünleşmeyi sağlamak üzere destek ve onay almıştır (Dülger, 1987).

1957 yılında altı ülkenin bir araya gelmesiyle kurulan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bir ekonomik bütünleşme hareketi olarak başlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu'na -bugünkü adıyla Avrupa Birliği (AB)- Türkiye 1959 yılında ortak üye olmak için başvurmuştur. 1959'dan bu yana da AB'ne girme çabalarını sürdürmektedir (Karluk, 2001).

22 Haziran 1993'te yapılan Kopenhag Zirvesi'nde, Avrupa Konseyi, birliğin genişlemesi için karar almış ve AB'ne adaylık başvurusu için asgari kriterler belirlemiştir. Kopenhag kriterleri olarak anılan bu kriterler (Kopenhag Kriterleri, 2003);

- * Demokrasiyi, hukuk devletini, insan haklarını ve azınlıkların saygı görmesi ve korunmasını garanti eden kurumların istikrarının yerleşmiş hale gelmesini gerçekleştirmiş olmak,
- * İşleyen bir pazar ekonomisinin ve Birlik içindeki rekabet baskıları ve piyasa güçleri ile başa çıkabilme yeteneğinin varlığı ve,
- * Politik, ekonomik ve parasal Birlik hedeflerine bağlılık dahil, üyeliğin yükümlülüklerini üstlenme yeteneğine sahip olması koşullarını yerine getirmektir.

Türkiye 1999 Aralık ayında Helsinki'de, AB'ne giriş için adaylığının kabul edilmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Ancak, AB üyesi olmak isteyen ülkelerden yalnızca demokrasi ve hukuk devleti prensiplerini benimsemeleri değil, bunları gerçekten günlük yaşamda uygulamaya koymaları da beklenmektedir. Sosyal devlet ilkesini benimsemiş olan Türkiye'de AB üyeliğinin kabul edilmesi için ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda birliğin şartlarını yerine getirme çabası içindedir.

AB anlaşmalarında alınması gerekli görülen tedbirler, Birliğin çeşitli konulardaki politikalarını oluşturmaktadır. Bu tedbirlerin AB’ne üye ülkelerce alınması ve uygulanması zorunludur. Birliğin aldığı kararlara uygun olarak ülkeler, milli mevzuatlarını uyumlulaştırma ve milli mevzuatın yerini AB mevzuatı almaktadır (Dülger, 1987).

AB’ne kabul edilme umuduyla, aday ülke olarak Türkiye de pek çok alanda mevzuatı uyumlulaştırma ve yeni oluşan mevzuatı yaşama geçirme çabalarını tüm hızıyla sürdürmektedir. Türkiye için sonuç ne olursa olsun, bu çabaların özel eğitim alanında da olumlu yansımaları vardır. Bu makalede bu yansımalarından söz edilecektir.

2. AB’NE ÜYE ÜLKELERDE ÖZEL GEREKSİNİMLİLERE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

AB’ne üye ülkeler özel gereksinimli bireylere geleneksel yollardan hizmet vermek yerine onlara fırsat eşitliği vererek toplum içinde yerlerini almalarına imkan sağlamak amacıyla çeşitli çalışmalar yapmaktadır. AB’ne üye ülkelerde özel gereksinimli bireylere yönelik çalışmaların özellikle 1980’li yılların sonlarında yoğunlaştığı gözlenmektedir (Güneş, 2001a; DPT, 1991). 1988 yılında onaylanan HELIOS I (1988-1991) ve HELIOS II (1993-1996) programı AB ülkelerinde yaşayan 30 milyonu aşkın özel gereksinimli bireyin ihtiyaçlarına cevap verebilmek, toplumla bütünleşmesini sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. HELIOS programı, üye ülkelere ve sivil toplum kuruluşlarına, özel gereksinimli bireylere yardım etme çabalarında yeni açılımlar yapmakta yardımcı olmuştur. Program AB, üye ülkeler, sivil toplum kuruluşları ve sosyal ortaklar ile işbirliğini de içine alan geniş bir stratejiyi benimsemiştir. Amacı, problemi kaynağında çözmek ve insanlara kendi ayakları üzerinde durmak için yardım etmektir. Kadınlar ve erkekler için fırsat eşitliği gibi, özel gereksinimli bireylerin ihtiyaçları da bütün AB politikalarının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Böylece AB, çalışma çağındaki her on vatandaştan birinin fiziksel veya zihinsel bir özür taşıdığı gerçeğini dikkate almaktadır. Avrupa Sosyal Fonu ve Avrupa İstihdam Stratejisi, kapsamlı bir entegrasyon politikasının biçimlendirilmesinde git-tikçe daha önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, AB özel program ve projeler yoluyla dezavantajlı kişilerin entegrasyonunu desteklemek niyetindedir (Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, 2003).

Ayrıca HANDYNET adlı iletişim sistemi ile AB içindeki özel gereksinimli bireylere ilişkin bilgi akışı sağlanmıştır. 1989 yılında Strasbourg’da onaylanan Avrupa Sosyal Şartı’nın içinde ise özel gereksinimli bireylerin korunması ile ilgili sosyal hedefler bulunmaktadır. Avrupa Sosyal Şartı’nın 15/2. maddesi Avrupa Topluluğu üyesi ülkeleri; özel gereksinimli bireylerin korunması, işe yerleştirilmesi, mesleki ve sosyal uyumlarının sağlanması için teşvik edici tedbirler almayı, işyerlerinde korunmak için yeterli önlemler almayı, ulaşım imkanlarını iyileştirmeyi öngörmektedir (Güneş, 2001a).

Avrupa’nın ekonomik ve toplumsal geleceğinde eğitim büyük önem taşımaktadır. Eğitim alanındaki işbirliği için AB eylem programı, Socrates, 14 Mart 1995’te başlatılmıştır. Her yaştaki eğitimi kapsayan, Avrupa çapındaki ilk girişimdir ve yaşam boyu öğrenme kavramına kapsamlı bir yaklaşım getirmektedir. Programın amacı farklı ülkelerdeki eğitim

sistemlerinin çeşitliliğinden en çok yararı sağlamaktır. Programda özel gereksinimli bireyler ve dezavantajlı insanların eğitsel gereksinimleri ve fırsat eşitliği Socrates'in bütün açılımlarında vurgulanmıştır (Tek ve Albayrak, 2003).

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve AB Komisyonu arasında imzalanan Socrates, Leonardo da Vinci ve Youth Programlarına ilişkin anlaşmalarla, Türklerin de AB ülkelerinde eğitim görmelerinin yolu açılmıştır. Söz konusu anlaşmalar ile Hazırlık Tedbirleri Anlaşmaları ve Socrates Programı Pilot Uygulamalar Anlaşması 27 Aralık 2002 tarihinde imzalanarak, yürürlüğe girmiştir. Anlaşmalar Türkiye'nin bu 3 programa tamamen katılımı için hazırlığı amaçlamaktadır. Bu anlaşmalar, DPT bünyesindeki AB Eğitim ve Gençlik Programları Daire Başkanlığı (Ulusal Ajans) tarafından yürütülmektedir. Bu anlaşmanın toplam bütçesi 2003 yılı için 6 milyon Euro olarak belirlenirken, bu bütçenin yüzde 78'i (yaklaşık 4 milyon 680 bin doları) AB tarafından geri kalanı da Türkiye tarafından karşılanacaktır.¹

3. AB'NE ÜYE ÜLKELERDE ÖZEL EĞİTİM

AB'ne üye ülkelerde özel gereksinimli bireylere sağlanan eğitim hizmetleri ülkeler arasında farklılıklar göstermektedir. Her ülke özel gereksinimli bireylere yönelik eğitim hizmetlerini kendi benimsediği yaklaşımlarla yürütmektedir. Örneğin; son yıllarda tüm dünyada giderek yaygınlaşan kaynaştırma uygulamaları ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. İtalya, Fransa, Portekiz, İspanya ve İngiltere gibi ülkelerde özel gereksinimli çocukların büyük çoğunluğu kaynaştırma imkanlarından yararlanmakta ve kaynaştırma yasaları zorunlu tutulmaktayken Almanya, Hollanda ve Finlandiya gibi ülkelerde özel gereksinimli bireyler genellikle gereksinimlerine yönelik özel okullarda eğitim hizmetlerinden yararlanmaktadır. Üye ülkelerin büyük bir kısmında ise, hem özel okullarda hem de normal okullarda özel gereksinimli bireylere eğitim hizmetleri sağlanmaktadır (Güneş, 2001b).

Hemen hemen tüm AB ülkelerinde özel eğitim hizmetleri erken çocukluk döneminde ya da okulöncesi dönemde başlamaktadır. Erken tanı koymak ve özel gereksinimli bireyleri erken dönemde eğitime yönlendirmek açısından İngiltere, Danimarka ve Avusturya gibi ülkelerde bireyler doğdukları andan itibaren özel eğitim açısından sürekli değerlendirilmektedir. Örneğin, Avusturya'da risk grubundaki çocukları belirlemek için, bir çocuk okula resmi kayıt yaşından aylar önce kayıt yaptıracağı okulun öğretmenleri tarafından değerlendirilmekte ve izlenmektedir (Güneş, 2001b).

AB'ne üye ülkelerin büyük bir çoğunluğunda, özel gereksinimli öğrencilere hizmet veren öğretmenler, sınıf öğretmenliği eğitimi görmüş, bu eğitim üzerine kurslara devam ederek ya da ek dersler alarak özel eğitim öğretmenliği yapan öğretmenlerden oluşmaktadır. Ancak, bazı ülkelerde özel eğitim öğretmeni yetiştirme ile ilgili uygulamalar farklılıklar göstermektedir. Örneğin; Avusturya'da sınıf öğretmenliği öğrenimi görmüş bireyler lisans üstü eğitim ile, Yunanistan'da öğretmenlik diploması aldıktan sonra gördükleri iki yıllık eğitim sonunda özel eğitim öğretmeni olabilmektedirler. Finlandiya'da yedi

¹ <http://www.mess.org.tr/html/haberler/hm/avrupabirligi.htm> web sayfasından edilen bilgi

ayrı alanda özel eğitim öğretmenleri yetiştirilirken, İngiltere’de sadece görme ve işitme yetersizliği olan bireylere yönelik öğretmenler yetiştirilmektedir (Güneş, 2001b).

4. AB’NE UYUM SÜRECİNDE TÜRKİYE’DEN BEKLENENLER

AB ile bütünleşme sürecinde en fazla istenen ve beklenen gerekliliklerden birisi demokratikleşmedir. İlginç olan AB’nin Türkiye’den beklentileri ya da demokratikleşme ile ilgili yapılması gerekenler arasında eğitim konusunun adının yeterince geçmemesidir. Ancak, demokratikleşme konusunda eğitimi göz ardı ederek yapılacak düzenlemeler eksik kalacaktır. Çünkü, demokrasinin özümsemesi ve benimsenmesi eğitimle yakından ilişkilidir. Bu durumda demokrasinin gelişmesi ve oturması, yasal anlamda yapılacak altyapı çalışmalarının yanı sıra eğitim öğretim etkinliklerinde de çalışmalar yapılmasına bağlıdır.

AB beklentilerinde çok açık yer verilmiş olmamasına rağmen Türkiye’de eğitim konusunda; toplumun her kesimine eğitim hizmeti götürme ve eğitim-öğretimi daha nitelikli hale getirme çabaları da gözden kaçırılmamalıdır. Türkiye, farklı dil ve lehçelerin öğrenimine ilişkin yönetmelikten, okul öncesi eğitim, temel eğitim, ortaöğretim ve mevcut öğretmenlerin hizmet-içi eğitimleri gibi alanlarda AB normlarını yakalamaya çalışmaktadır. Mevzuatta yapılan bu uyum çalışmaları genel eğitimi olduğu gibi özel eğitimi de etkilemektedir. 57. Hükümet’in Milli Eğitim Bakanı Necdet Tekin (2002), Bakanlığın AB’ne uyum konusunda, Milli Eğitim politikalarını AB normlarına yaklaştırmaya çalıştığını, Türkiye’nin aday üye sıfatını kazanmasıyla bu konudaki çalışmaların derinlik ve hız kazandığını belirtmiştir.

Demokratik bir toplum yapısı oluşturmanın temel koşullarından birisi eğitimde fırsat eşitliğidir. Özel gereksinimli bireylere eğitim olanakları sunamayan bir toplumda ise, fırsat eşitliği ve demokrasiden söz etmek güçleşmektedir. Özel gereksinimli bireylerin tam anlamıyla toplumla bütünleşebilmesi, toplum yaşamında üretken ve başarılı olabilmesi onlara sağlanan eğitim olanaklarına bağlıdır. Bu nedenle, diğer insanlara sağlanan eğitim olanaklarının aynı oranda özel gereksinimli bireylere de sağlanması gerekmektedir.

AB Temel Haklar Bildirgesi’nin (2000) 26. maddesinde; Engellilerin Toplumla Bütünleştirilmesi başlığı altında; “Birlik, engelli kişilerin, bağımsızlıklarını, toplumsal ve mesleki yaşamla bütünleştirilmelerini ve toplum yaşamına katılmalarını sağlamaya yönelik önlemlerden yararlanma hakkını tanımakta ve saygı göstermektedir.” denmektedir. Özel gereksinimli bireylerin toplumla bütünleşebilmesi ve mesleki yaşama katılmaları onlara sunulan eğitim olanakları ile doğrudan bağlantılıdır.

5. TÜRKİYE’DEKİ DURUM VE ÖZEL GEREKSİNİMLİ BİREYLER

T.C. Anayasası’nın 42. maddesi “Kimse eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılmaz. Devlet, maddi imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin, öğrenimlerini sürdürebilmeleri amacı ile burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar. Devlet durumları se-

bebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları topluma yararlı kılacak tedbirler alır.” hükmü ile her bireyin eğitim ve öğrenim hakkı olduğunu, eğitimde fırsat eşitliğini vurgulamaktadır. Türkiye'nin onayladığı uluslar arası normlar da özel gereksinimli bireylerle ilgili politikalara ışık tutmaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) 2000 yılı verilerine göre 6-14 yaş arası çocuk nüfusu yaklaşık 12.000.000 civarındadır.² İlköğretim net okullaşma oranı ise (2000) %90.8'dir. Bu verilere göre, ilköğretim çağına yaklaşık 1.100.000 kadar çocuk eğitim öğretim hizmetlerinden yararlanamamaktadır. 1997 yılında sekiz yıllık eğitime geçmeden önce DİE verilerine göre eğitim hizmetlerinden yararlanamayan öğrenci sayısı 2.000.000 üzerindedir. Niceliksel olarak 1997 yılından bu yana önemli bir artış olduğu sayılardan da görülmektedir. Ancak eğitimin niteliği açısından tartışmaların sürdüğü de bilinmektedir.

Gerek bu sayı, gerekse nitelik tartışmaları dayanak alınarak, özel gereksinimli bireylere bakış açısı, bazı kesimlerde “hele bir normalleri eğitim” türünden söylem biçimleri ile dile getirilmektedir. Oysa bu tür söylemlerin hiç kimseye yararı yoktur. Hem eğitim dışında kalanlar hem de özel gereksinimli bireylerin eğitim ihtiyaçları birlikte ele alınmak zorundadır. Eğitim sistemi durağan değildir, bu bitsin diğerini öyle yaparız gibi bir düşüncenin kime ne yararı olabilir?

Her çocuk kendine özgü bedensel yapıya ve işlevlere, çeşitli alanlarda öğrenme özellikleri ve hızına ve duygusal özelliklere sahiptir. Bu farklılıklar belli sınırlar içinde olduğunda, öğrenciler genel eğitim hizmetlerinden yararlanabilmektedirler. Ancak, farklılıkların daha büyük olduğu çocuklarda, genel eğitim hizmetleri yetersiz kalmaktadır (Kırcaali-İftar, 1998). Çeşitli nedenlerle, genel eğitim hizmetlerinden yararlanamayan ve akranlarından önemli derecede farklılık gösteren bireyler “özel gereksinimli birey” olarak tanımlanmaktadır. Özel gereksinimli bireyler için özel düzenlemelere gereksinim vardır. Bu düzenlemeler özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri olarak iki başlık altında ele alınabilir. Ortalama öğrenci özelliklerinden önemli ölçüde farklılaşan öğrencilere sağlanan, bireysel olarak planlanmış ve bireyin bağımsız yaşama olasılığını en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen hizmetlerin bütünü “özel eğitim” hizmetleri kapsamındadır (Kırcaali-İftar, 1998).

Özel gereksinimli kişinin fizyolojik, anatomik ve çevresel sınırlılıkları içerisinde mümkün olabilen en üst fonksiyonel, psikososyal ve mesleki bağımsızlığa ulaştırılmasına ise, “rehabilitasyon” denilmektedir. Rehabilitasyon hizmetleri, tıbbi rehabilitasyon, mesleki rehabilitasyon ve sosyal rehabilitasyon olmak üzere üç şekilde yürütülebilir (Başbakanlık, 1999).

Tanımlarda açıkça belirtilmemesine rağmen, gerek özel eğitim gerekse rehabilitasyon hizmetleri hemşire, hekim, psikolog, fizyoterapist, konuşma terapisti, beslenme ve diyet uzmanı, çocuk gelişim uzmanı, özel eğitim öğretmeni, sosyal hizmet uzmanı gibi uzmanların yer aldığı bir ekip çalışmasını gerektirmektedir (Başbakanlık, 1999). 2828 sayılı SHÇEK Kanunu'nu dayanak alan çeşitli özür gruplarına yönelik özel rehabilitasyon merkezleri açma yönetmelikleri incelendiğinde, kuruluşta çalıştırılacak personel ve nite-

² www.die.gov.tr web sayfasından alınan bilgi (07.01.2003. 16:00)

likleri ayrıca tanımlanmış ve ekipte yer alması gereken personeli istihdam etme zorunluluğu getirilmiştir. MEB’na bağlı özel gereksinimlilere hizmet veren resmi ve özel okullarda ise personel özel eğitim öğretmeni, rehber öğretmen ve hemşire (tüm okullarda istihdam edilememektedir) ile sınırlıdır.

Türkiye’de, özel eğitim hizmetleri Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), rehabilitasyon hizmetleri ise Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü (SHÇEK) tarafından yürütülmektedir. Her iki kurum da özel gereksinimli bireylere götürülen hizmetlerin sıfır yaştan başlatılması gerekliliğini kabul etmektedir.

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de yeterli veri tabanı oluşturulana kadar Dünya Sağlık Örgütü’nün (WHO) belirlediği oranlar kabul edilmektedir (Güneş, 2001a). WHO tahmini verilerine göre de gelişmekte olan ülkelerde özel gereksinimli bireylerin nüfusa oranı %12’dir. DİE verilerine göre 0-18 yaş arasındaki çocuk nüfusu 28.000.000, 6-14 yaş grubundaki çocuk nüfusu ise, 12.000.000 civarındadır.³ WHO tarafından belirlenen orana göre tahminen 0-18 yaş grubunda yaklaşık 3.360.000, 6-14 yaş grubunda ise yaklaşık 1.440.000 özel gereksinimli çocuk bulunmaktadır.

MEB 2002-2003 öğretim yılı verilerine göre, özel gereksinimli çocukların 53.000 kadarı resmi okullarda eğitim hizmetlerinden yararlanmaktadır.⁴ Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü’nden açılış izin onaylı özel eğitim hizmeti veren 26 ilköğretim okulu, 84 kurs statüsünde olmak üzere MEB’na bağlı toplam 100 özel kurumda yaklaşık 800 öğrenci hizmet almaktadır.⁵ SHÇEK özel gereksinimli çocuklara yönelik hizmetlerinin büyük bölümünü çeşitli özür gruplarına yönelik hizmet veren özel kurumları koordine etme ve denetleme biçiminde yürütmektedir.⁶ SHÇEK Genel Müdürlüğü’nden açılış izin onaylı 359 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi bulunmaktadır. SHÇEK Genel Müdürlüğü ile yapılan görüşmelerde öğrenci sayılarına ilişkin kesin bilgi verilemeyeceği ancak, bir merkezde ortalama 50 öğrencinin hizmet aldığı ifade edilmiştir.⁷ Bu durumda yaklaşık 18.000 kadar özel gereksinimli çocuğun özel eğitim ve rehabilitasyon hizmeti aldığı tahmin edilmektedir.

Hem MEB’na bağlı okullardan hem de SHÇEK’na bağlı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinden aynı anda hizmet alan çocuklar olduğu yazarlar tarafından bilinen bir durum olmasına rağmen yaklaşık 72.000 kadar özel gereksinimli çocuk gereksinim duydukları özel düzenlemelerden yararlanabilmektedir. Kısacası okul çağında bulunan 1.440.000 çocuktan yalnızca 72.000’i özel düzenlemelerden yararlanabilmektedir.

³ www.die.gov.tr web sayfasından alınan bilgi (07.01.2003. 16:00)

⁴ MEB Özel Eğitim Genel Müdürlüğü’nden faksla elde edilen bilgi (15.04.2003)

⁵ MEB Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü’yle yapılan telefon görüşmesinden elde edilen bilgi (16.04.2003)

⁶ SHÇEK Genel Müdürlüğü Özürlülerin ve Felçlilerin Rehabilitasyonu Daire Başkanlığı’ndan e-posta ile elde edilen bilgi (14.04.2003)

⁷ SHÇEK Genel Müdürlüğü Özürlülerin ve Felçlilerin Rehabilitasyonu Daire Başkanlığı’yla yapılan telefon görüşmesinden elde edilen bilgi (14.04.2003)

Geri kalanlar ise okul dışında, temel eğitimin dışında kalmaktadır. Bu sayılar DİE tarafından verilen %90,8'lik okullaşma oranını bir kez daha düşündürmektedir. Bu oran özel gereksinimli veya normal gelişim gösteren diye ayırmaksızın okul çağındaki nüfusu kapsamaktadır.

Özel gereksinimli bireylerin insan haklarına yakışır biçimde ve normal gelişim gösteren bireylerle birlikte eğitilmesi yaklaşımı ile okul öncesi ve temel eğitim hizmetlerinin özel gereksinimli bireylerin eğitimi için de çok önemli olduğu unutulmamalıdır. Her ne kadar Türkiye'nin AB'ne üyeliğinin temel şartlarında eğitim konusunda "Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kullanılan farklı dil ve lehçelerin öğreniminin okullarda serbest bırakılması" dışında net talepler olmamasına rağmen AB Akdeniz Fonu'ndan Temel Eğitimi Destekleme Projesi'ne 100.000.000 Euro hibe edilmiştir. Bu proje kapsamında, eğitim seviyesini arttırarak yoksul kırsal bölgeler, şehrsel bölgeler ve gecekondualarda nüfusun yaşam koşullarını geliştirmek ve halen temel eğitimin dışında kalan çocuklar, gençler ve yetişkinlerin temel eğitim kapsamına alınmasını desteklemek hedeflenmektedir (Tekin, 2002). Program çerçevesinde, temel eğitim dışında kalmış çocuklar, gençler ve yetişkinlerin desteklenmesi de yer almaktadır. Temel eğitim dışında kalanların büyük bir bölümünün özel gereksinimli olduğu dikkate alındığında, öncelikle özel gereksinimli bireylere eğitim hizmetlerinin sunulması için gerekli yasal düzenlemelerin neler olduğunun incelenmesi gerekmektedir.

Türkiye'de özel gereksinimli bireylerin eğitimine yönelik yasal düzenlemeler son beş yılda hızlı bir gelişim göstermiştir. İzleyen bölümde, bu düzenlemelere ilişkin açıklamalar yer almaktadır.

6. TÜRKİYE'DE ÖZEL EĞİTİM VE REHABİLİTASYON HİZMETLERİNE İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER

Özel gereksinimli bireylere yönelik yapılan yasal düzenlemeler tarihsel gelişim açısından incelendiğinde, ilk olarak 1949 tarih ve 5387 sayılı "Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun"un çıkarıldığı, daha sonra özel gereksinimli öğrencilerin eğitim gereksinimlerinin 1961 tarih 222 sayılı "İlköğretim ve Eğitim Temel Kanunu"na dayalı olarak 1962 ve 1968 yıllarında çıkarılan Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Yönetmeliği ile karşılandığı, 1983 tarih ve 2916 sayılı "Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu" ile, özel gereksinimli bireylere özgü ilk kapsamlı yasanın adımlarının atıldığı görülmektedir. Bu yasada özel eğitimle ilgili tanımlar, ilkeler, kurumlar ve görevleri, özel eğitime gereksinimi olan çocukların tespit edilmeleri, yerleştirilmeleri, izlenmeleri ile ilgili bölümler yer almış ve bu kanun doğrultusunda çeşitli yönetmelikler yayımlanmıştır. 1983 yılında çıkarılan 2828 sayılı "Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kanunu" ile de muhtaç durumda olanların ve özel eğitime gereksinim duyanların genel eğitim-öğretimleri ve meslek kazanmalarının sağlanması hükme bağlanmıştır. 1986 tarih ve 3308 sayılı "Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kanunu"nun 39. maddesi özel gereksinimi olan çocuklar için iş hayatında geçerliği olan işlere hazırlayıcı kursların açılması ve bu kanun gereği çıraklık ve öğrencilik haklarından özel gereksinimli öğrencilerin de yararlanacağını hükme bağlamıştır.

1997 yılındaki yeni yapılanma ile birlikte, 571 sayılı “Özürümler İdaresi Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”, 572 sayılı “Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname” ve 573 sayılı “Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” yürürlüğe konulmuştur. Bu kanun hükmünde kararnamelerin (KHK) yürürlüğe konulması, özel gereksinimli bireylere bakış açısında ve özel gereksinimli bireylerin eğitimine ilişkin devlet politikalarında önemli değişmelerin yaşandığının bir göstergesidir (Vuran ve Sarpdağ, 2001).

Ülkemizde özel gereksinimli bireylerin eğitiminde yaşanan sorunların giderilememesi, az sayıda özel gereksinimli bireyin eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinden yararlanıyor olması, özel gereksinimli bireylere hizmet veren kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyon ve işbirliğinin tam olarak sağlanamaması yeni bir teşkilatın kurulması zorunluluğunu getirmiştir (Başbakanlık, 2000). Özel gereksinimli bireylere yönelik hizmetlerin etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesini temin etmek için, ulusal ve uluslar arası kurum ve kuruluşlar arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, özel gereksinimli bireyler ile ilgili ulusal mevzuatın oluşmasına yardımcı olmak, özel gereksinimli bireylerin problemlerini tespit etmek ve bunların çözüm yollarını araştırmak amacıyla, 30.05.1997 tarih ve 571 sayılı Özürümler İdaresi Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname çıkarılmıştır. Bu KHK ile Özürümler İdaresi Başkanlığı kurulmuş, başkanlık teşkilatı, hizmet birimleri ve görevleri açıkça belirtilmiştir.

06.06.1997 tarih ve 572 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname ile, pek çok kanunda özel gereksinimli bireyler lehine değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler, fiziksel çevrenin özel gereksinimli bireylere uygun olarak düzenlenmesi, özel gereksinimli bireylerin; sosyal ve kültürel hizmetlerden yararlanması, çalıştırılması, sosyal hakları, eğitim ve tedavi giderlerinin karşılanması, tespiti ve kaydı, özel gereksinimli bireylere yönelik kurs ve eğitim merkezlerinin açılması gibi konulardadır. Bu KHK özel gereksinimli bireylere yönelik politikaların olumlu yönde değiştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Özel gereksinimli bireylere ilişkin özel eğitim esaslarını düzenlemek üzere ise, 06.06.1997 tarih ve 573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname çıkarılmıştır. Bu KHK’nin amacı, özel eğitim gerektiren bireylerin, Türk Milli Eğitimi’nin genel amaçları ve temel ilkeleri doğrultusunda, genel ve mesleki eğitim görme haklarını kullanabilmelerini sağlamaya yönelik esasları düzenlemektir. Bu KHK, özel eğitim gerektiren bireyler ile onlara doğrudan ve dolaylı olarak sunulacak eğitim hizmetlerini; bu hizmetleri sağlayacak okul, kurum ve programları kapsamaktadır.

573 sayılı KHK, özel gereksinimli bireylerin eğitim hizmetlerinin olabildiğince normal gelişim gösteren bireyler arasında sağlanması felsefine dayalı, öğrenci merkezli, öğrencinin yapabildiklerine göre program geliştirilmesini hükme bağlamakla, özel gereksinimli çocukları etiketlemeksizin, eğitim olanakları sağlama ve artırma fırsatları yaratmıştır (Vuran ve Sarpdağ, 2001). Ayrıca, son yıllarda benimsenen kaynaştırma yaklaşımı ile öğrenciler, sosyal yaşam ve eğitim sürecinde akranları ile birlikte olabilmek fırsatı elde etmektedirler. Bu hizmetler okul çağındaki özel gereksinimli bireylerin tamamına yansımaları

miş olsa bile, eğitimde fırsat eşitliği ve demokratikleşme yolunda atılmış önemli adımlardan birisidir.

Daha önce de söz edildiği gibi ülkemizde özel gereksinimli bireylere sağlanan eğitim hizmetleri MEB ve SHÇEK olmak üzere iki kurum tarafından yürütülmektedir. İzleyen bölümlerde, sırasıyla bu iki kurumun özel eğitim ile ilgili yasal düzenlemeleri ele alınacaktır.

7. MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI'NCA YÜRÜTÜLEN ÖZEL EĞİTİM HİZMETLERİNİN YASAL YAPILANMASI

573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile özel eğitim hizmetlerinden MEB sorumludur. Bakanlık KHK hükümlerini uygulamaya geçirmek amacıyla 18.01.2000 tarihinde (23937 sayılı Resmi Gazete) Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği'ni çıkarmıştır.

Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği özel gereksinimli bireylere doğrudan ve dolaylı olarak sunulacak eğitim hizmetlerini ayrıntılı bir şekilde içermektedir. Bireyin tüm gelişim alanlarındaki özelliklerinin belirlenerek eğitsel tanılamasının yapılması, özel gereksinimli bireylerin eğitiminde sürekliliği sağlamak amacıyla kurumlarda veya evlerde aile eğitimi verilmesi, 0-36 ay arasındaki çocuklara evlerde veya kurumlarda erken çocukluk eğitimi ile 37-72 ay arasındaki çocuklara okul öncesi eğitim sağlanması, özel gereksinimli bireyin, ailenin ve öğretmenin gereksinimleri doğrultusunda belirlenen amaçlara yönelik hazırlanan bireyselleştirilmiş eğitim programlarının uygulanması, özel gereksinimli öğrencilerin akranları ile birlikte kaynaştırma ortamlarına yerleştirilmesi, özel eğitim okul ve sınıflarının teftiş ve denetimlerinin bu alanda yetişmiş personel tarafından yapılması gibi, 573 sayılı KHK'ye dayanılarak yapılan yeni yasal düzenlemeler özel eğitimin gelişiminde ve özel gereksinimli bireylerin en doğal hakkı olarak eğitilmelerinde önemli yer tutmaktadır. Ayrıca, bu yönetmelikte, eğitim hizmetlerini sağlayacak okul, kurum ve programlar da belirtilmektedir. MEB çerçevesinde özel eğitim hizmetleri, özel gereksinim gruplarına göre oluşturulmuş özel eğitim okullarında, özel eğitim sınıflarında ve kaynaştırma uygulaması yapılan ilköğretim okullarında; özel eğitim öğretmenleri veya bu alanda deneyimli sınıf öğretmenleri tarafından yürütülmektedir.

Nisan ayı 2003 tarihi itibarı ile MEB'na bağlı okul ve kurum sayıları Tablo 1'de yer almaktadır.⁸

⁸ MEB Özel Eğitim Genel Müdürlüğü'nden faksla elde edilen bilgi (15.04.2003)

Tablo 1. 2002-2003 Öğretim Yılı Özel Eğitim Okulları/Kurumları ve Öğrenci Sayıları

Okul/Kurum Adı	Okul/Kurum Sayısı	Öğrenci Sayısı
İşitme Engelliler İlköğretim Okulları	49	6239
İşitme Engelliler Meslek Liseleri	14	931
Görme Engelliler İlköğretim Okulları	15	1140
Ortopedik Engelliler İlköğretim Okulları	4	02
Ortopedik Engelliler Meslek Liseleri	2	79
Eğitilebilir Zihin Engelliler İlköğretim Okulları	39	2325
Mesleki Eğitim Merkezleri	51	826
Eğitim Uygulama Okulu	92	3622
İş Eğitim Merkezi	95	1146
Bilim ve Sanat Merkezleri	18	629
Hastane İlköğretim Okulları	41	----
Otistik Çocuklar Eğitim Merkezi	10	280
Bağımsız Anaokulu	2	----
Toplam	432	17319
Özel Eğitim Sınıfları	642	6912
Kaynaştırma Eğitimi	7506	29074
Okul Rehberlik Büroları	7573	----
Rehberlik Araştırma Merkezleri	129	----
Toplam	15850	36986
Genel Toplam	16278	53305

Tablo 1’de de görüldüğü gibi, MEB tarafından eğitim hizmeti verilen öğrenci sayısı yaklaşık 54.000’dir. Üstelik bu öğrencilerin % 50’den fazlasının kaynaştırma ortamlarında bulunuyor olması da dikkat çekicidir. Özel gereksinimli öğrencilerin olabildiğince genel eğitim sınıflarında yer alması elbette sevindiricidir. Ancak kaynaştırma uygulamalarının niteliği hakkında yeterli araştırma bulgusu olmaması bu konuda tartışmalara yol açmaktadır.

18.01.2000 tarihli Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği’nde yer alan “Özel eğitim gerektiren bireylerin, her tür ve kademedeki eğitimlerinin kesintisiz sürdürülebilmesi için her türlü rehabilitasyonlarını sağlayacak kurum ve kuruluşlarla iş birliği yapılır.” ilkesi de rehabilitasyon hizmetlerinin gerekliliğini ve bu hizmetleri sağlayacak kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılmasını açıkça ortaya koymaktadır.

8. SOSYAL HİZMETLER VE ÇOCUK ESİRGEME KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NCE YÜRÜTÜLEN REHABİLİTASYON HİZMETLERİNİN YASAL YAPILANMASI

Özel eğitimin gelişimine baktığımızda, 1983 yılına kadar özel eğitim hizmetlerinin sadece MEB tarafından yürütüldüğünü, bu tarihten sonra 2828 sayılı “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu”nun çıkmasıyla birlikte SHÇEK Genel Müdürlüğü'nün de özel gereksinimli bireylere hizmet vermeye başladığını görmekteyiz. Bu kanunun amacı, korunmaya, bakıma veya yardıma muhtaç aile, çocuk, özürlü, yaşlı ve diğer kişilere götürülen sosyal hizmetleri ve bu hizmetleri sağlamakla yükümlü kuruluşların yetki, görev ve sorumluluklarını düzenlemektir. Türkiye’de özel gereksinimli bireyler için son derece önemli olan rehabilitasyon hizmetleri SHÇEK Genel Müdürlüğü’ne bağlı resmi ve özel özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri tarafından sunulmaktadır (Başbakanlık, 2000).

SHÇEK Genel Müdürlüğü'nün 2828 sayılı SHÇEK Kanunu’nu dayanak alarak hazırlanan yönetmeliklere (21.03.1986 tarihli SHÇEK Genel Müdürlüğü Spastik Çocuklar Özel Rehabilitasyon Merkezleri Kuruluş ve İşleyiş Esasları Hakkında Yönetmelik, 13.02.1988 tarihli SHÇEK Genel Müdürlüğü Zihin Özürlüler Özel Rehabilitasyon Merkezleri Yönetmeliği, 19.08.1993 tarihli SHÇEK Genel Müdürlüğü Özürlülerin Tespiti, İncelenmesi, Bakım ve Rehabilitasyonuna Dair Yönetmelik, 06.02.1194 tarihli SHÇEK Genel Müdürlüğü İşitme, ve Konuşma Özürlüler Özel Rehabilitasyon Merkezleri Yönetmeliği) göre özel gereksinimli çocuklara hizmet vermek amacıyla özel özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri açılabilir. Bu kanuna dayalı olarak açılan kurum sayılarında son birkaç yılda önemli artışlar olmuştur (Başbakanlık, 2000; Vuran ve Sarpdağ, 2001). Tablo 2’de görüldüğü gibi bu artışın özellikle 1997 yılından itibaren büyük bir sıçrama göstermesi dikkat çekicidir.⁹

Tablo 2. SHÇEK’na Bağlı Olarak Açılan Kurumların Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Açılan Kurum Sayısı
1984-1996	33
1997	13
1998	21
1999	50
2000	61
2001	63
2002	92
2003	26
Toplam	359

⁹ SHÇEK Genel Müdürlüğü Özürlülerin ve Felçlilerin Rehabilitasyonu Daire Başkanlığı’ndan e-posta ile elde edilen bilgi (14.04.2003)

Tablo 2’de de görüldüğü gibi, 1974-1996 yılları arasında açılan toplam kurum sayısı 33 iken, bu sayı 1997 yılında açılan 13, 1998 yılında açılan 21, 1999 yılında açılan 50, 2000 yılında açılan 61, 2001 yılında açılan 63, 2002 yılında açılan 92, 2003 yılı ilk dört ayda açılan 26 kurumla 1997 yılından bu yana önemli bir artış göstererek 2003 yılı itibariyle toplam 359’a yükselmiştir (SHÇEK, 2003).

SHÇEK’na bağlı olarak açılan bu kurumların sayılarında görülen önemli artışlar, sosyal devlet anlayışının ve AB’ne girme çabalarının bir sonucu olarak, Türkiye’deki sosyal güvenlik politikalarında gerçekleştirilen değişimlere paraleldir. 1994 yılından itibaren Emekli Sandığı, 1997 yılından itibaren Sosyal Sigortalar Kurumu Genel Müdürlüğü özel gereksinimli çocuk ve ailelerine, bakım, eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinden yararlanmaları amacıyla maddi destek sağlamaktadır. Her yapılan düzenleme ile sağlanan maddi destek, o yılın Mali Yılı Bütçe Kanunu’nun “Özürlü Çocukların Eğitim, Tedavi ve Rehabilitasyonu” başlıklı maddesinde belirlenen esaslar doğrultusunda sunulmaktadır (Örneğin; 12.12.2001 tarih ve 4726 sayılı 2002 Mali Yılı Bütçe Kanunu, 24. madde). Bu yasal düzenleme, Tanör’ün (1978) sosyal adaleti sağlamaya, sosyal eşitsizlikleri azaltmaya toplum içinde ekonomik bakımdan zayıf olan sınıf ve grupları korumaya yönelik haklar olarak ifade ettiği sosyal haklar tanımıyla örtüşmektedir.

Özel gereksinimli bireylere yönelik sosyal güvenlik politikalarının değişimi ve özel eğitim ve rehabilitasyon hizmeti veren kurumların açılmaya başlaması bu hizmetlerden yararlanan öğrenci sayısında da önemli artışlar sağlamıştır. Sayıları giderek artan bu kurumlar, yıllarca eve kapanmış ve hiçbir olanaktan yararlanamayan, özürlerinin ileri derecede olması ve yaşlarının küçük olması nedeniyle devlet okullarına kabul edilemeyen ya da devam edemeyen, bunun yanı sıra ekonomik nedenlerle hizmet alamayan çocukların da eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinden yararlanmaları olanağını sağlamıştır. Bu kurumlarda niceliksel açıdan olumlu bir artış görünmesine rağmen programlarının niteliğini ortaya koyan araştırma bulguları henüz yoktur.

SHÇEK Genel Müdürlüğü 2828 sayılı SHÇEK Kanunu’na dayalı olarak çıkarılan yönetmeliklere bakıldığında, özel eğitim kurumlarının 3-21 yaş arasındaki özel gereksinimli bireylerin rehabilitasyonlarını sağlamak üzere hizmet verdiği, son yapılan düzenlemelerde ise bu yaş sınırının kaldırıldığı görülmektedir. SHÇEK Genel Müdürlüğü’nde gerçekleşen bu gelişme ile yaş sınırı sebebiyle eğitim hizmetlerinden yararlanamayan öğrenci sayılarında azalma olmuştur. 06.07.2001 tarihinde yine SHÇEK Kanunu’na dayalı olarak çıkarılan bir (2001/013 sayılı) genelgede bireyselleştirilmiş eğitim programlarının gerekliliği belirtilmiş ve her öğrenciye yönelik yıllık programların hazırlanması zorunluluk haline getirilmiştir. Ayrıca, bu kurumlara başvuran öğrencilerin eğitsel tanılmasının yapılması için Rehberlik Araştırma Merkezi, özel eğitim kurumu ve ilgili hastanelerin işbirliği ve koordinasyon içinde çalışmaya başlaması ile birlikte verilen hizmetlerin niteliği daha da arttırılmaya çalışılmaktadır.

9. SONUÇ

Türkiye 1957 yılında altı ülkenin bir araya gelmesiyle kurulan AB'ye 1959 yılında ortak üye olmak için başvurmuştur. 1959'dan bu yana da AB'ne girme çabalarını sürdürmektedir Türkiye 1999 Aralık ayında Helsinki'de, AB'ne giriş için adaylığının kabul edilmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Sosyal devlet ilkesini benimsemiş olan Türkiye'de AB üyeliğinin kabul edilmesi için ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda birliğin şartlarını yerine getirme çabası içindedir. Ancak, Türkiye'nin, AB'ne girişi konusunda farklı düşünceler bulunmaktadır. Örneğin, birliğe girmeyi emperyalizmin bir oyunu ve egemenliğin kaybedilmesi olarak niteleyenler olduğu gibi (Erdoğan, 2003), AB üyeliğini olmazsa olmazlar arasında gösterenler de vardır. Kısacası, azımsanmayacak kadar çok sayıda insan için AB'ne üyelik konusu açık olmamakla birlikte çelişkilerle doludur. AB'ne üyeliğin getireceği sonuçlar ya da üyeliğin gerçekleşmesi durumunda oluşacak farklı koşullar ve ihtiyaçlar doğrultusunda halkın aydınlatılması gereklidir. Burada en temel görev eğitime düşmektedir. Çünkü toplumun yeni bir karakter kazanması eğitim yoluyla mümkün olabilir. Gerçekten de yeni bir toplum tipi yaratmak gerekirse, bu durum en iyi eğitimin öncülüğü ile gerçekleşebilir.

AB'nin Türkiye'den beklentileri ya da demokratikleşme ile ilgili yapılması gerekenler arasında eğitim konusunun adının yeterince geçmemesine rağmen, Türkiye'de eğitim konusunda; toplumun her kesimine eğitim hizmeti götürme, eğitim-öğretimi daha nitelikli hale getirme çabaları da sürdürülmektedir.

Demokratik bir toplum yapısı oluşturmanın temel koşullarından birisi eğitimde fırsat eşitliğidir. Özel gereksinimli bireylere eğitim olanakları sunamayan bir toplumda ise, fırsat eşitliği ve demokrasiden söz etmek güçleşmektedir.

AB'ne uyum ve mevzuatı uyumlulaştırma sürecinde gösterilen çabalar açısından bakıldığında özel gereksinimli bireylere götürülecek hizmetler kapsamında; hem MEB'nin hem de SHÇEK Genel Müdürlüğü'nün yaptığı yasal düzenlemeler küçümsenmeyecek kadar önemlidir. Kurumların sayısına bakıldığında, giderek artan sayıda özel gereksinimli bireye özel eğitim hizmetleri ve rehabilitasyon hizmetlerinin sunulmakta olduğu görülmektedir. Mevzuatta erken eğitim, okul öncesi eğitim ve aile eğitim hizmetlerinin verilmesinin bir zorunluluk olduğu ifade edilmekte, özel eğitimin etkili olabilmesi için ekip yaklaşımının öneminden söz edilmekte ve özel eğitim ekibinde bulunması gereken uzmanlar açıkça belirtilmektedir. Yasal düzenlemeler açısından bakıldığında, gelişmeler AB'ne uyum sürecinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Ancak mevzuatta belirtilenlerin tamamının uygulamada yer alıp almadığı ise, kesin bir şekilde henüz ortaya konulamamıştır. Diğer bir deyişle yasal düzenlemeler var olmasına karşın niceliksel ve niteliksel anlamda hangi düzeye ulaşıldığı bilinmemektedir.

Bir yandan daha fazla sayıda özel gereksinimli çocuğa özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri sağlama çabaları sürdürülürken diğer yandan mevzuattaki esaslara uygulamada ne kadar yer verildiğini ve sunulan hizmetlerin niteliğini ortaya koymak amacıyla; özel eğitim kurumlarının nitelik açısından değerlendirilmesi, mevzuatın uygulanması sırasında yaşanan sorunların belirlenmesi, mevzuatla uygulamalar arasındaki çelişkilerin ortaya konması ve özel eğitim personelinin yeterliklerinin değerlendirilmesi gibi konularda araştırmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AB Temel Haklar Bildirgesi, 2000. www.turkishkids.com/europeon_union.htm. 07.01.2003. 15:45
- Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği. AB İstihdam ve Sosyal Politika. <http://www.kobinet.org.tr/kosgebabm/yayinlar/sosyal.html> 24.04.2003 16:38
- Dülger, İlhan. *Avrupa Topluluğu’nda Sosyal Politika, Geçiş Dönemi Özellikleri ve 21. Yüzyılda Hedef Alınan Toplum*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, Ankara: 1987.
- Erdoğan, İrfan. “AB Yolunda Eğitimi Yeniden Ele Almak Gerekir” www.gucluturkiye.org/erdogan.htm. 07.01.2003 15:49.
- Güneş, Hasan. *AB’nde Özürlülerin İstihdamına Yönelik Yeni Stratejiler ve Türkiye Özürlüler İle İlgili Sosyal Politika*. Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara: 2001a.
- Güneş, Hasan. *Avrupa Birliği’ne Üye Ülkelerde Özürlü Çocuklara Yönelik Hizmetler ve Türkiye’de Özel Eğitim Hizmetleri, Yasal Düzenlemeler*. Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara: 2001b.
- Karlık, S. Rıdvan. *AB ve Türkiye*. Beta, İstanbul: 2002.
- Kırcaali-İftar, Gönül. *Özel Gereksinimli Bireyler ve Özel Eğitim*. S. Eripek (Ed.) *Özel Eğitim*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi İlköğretim Öğretmenliği Lisans Tamamlama Programı. Eskişehir:1998.
- Kopenhag Kriterleri. www.abaofisi.metu.edu.tr/metinVers/kopenhag.htm. 07.01.2003. 15:46
- Maruflu, Z. Selçuk. *Sosyal Refah Devleti Hedefi ve Sosyal Güvenlik Sistemi*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, No: DPT: 1631-SPD: 305, Ankara: 1978.
- Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*. Yetkin Yayınları, Ankara: 1995.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). *Sosyal Güvenlik ve Sağlık Hizmetlerinin Rasyonalizasyonu*. VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No: DPT: 2274-ÖİK:391, Ankara: 1991.
- T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. *I. Özürlüler Şurası Ön Komisyon Raporları*. TAKAV Matbaacılık ve Yayıncılık. Ankara: 1999.

- T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. *Özürlülere Hizmet Veren Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Kurum ve Kuruluşları İş Birliği ve Koordinasyon Toplantıları Sonuç Raporları*. Eğitim İdaresi Başkanlığı, Ankara: 2000.
- Tanör, Bülent. *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*. May Yayınları, İstanbul, 1978.
- Tek, Özgür ve Dijan Albayrak. "Eğitimde Avrupa'yla Elele.... Socrates ve AEGEE" *Bilim ve Teknik Dergisi*. (Temmuz) 1999, 22-24.
- Tekin, Necdet. "Eğitimde AB'ne Uyum Çalışmaları" 09.10.2002. <http://yase-min.meb.gov.tr/mebdata/haberler/haberayrinti.asp?ID=636> 23.01.2003 16:20
- Vuran, S. ve Sarpdağ, D. "Özürlülerle İlgili Son Yıllarda Yapılan Yasal Düzenlemelerin Eğitim Hizmetleri Açısından Değerlendirilmesi" *X. Ulusal Özel Eğitim Kongresi Bildiri Kitabı*. Antakya: 2001.
- T.C. 1982 Anayasası (2001 yılı değişiklikleriyle)
- Resmi Gazete (24.05.1983). 2828 Sayılı *Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu*. Sayı: 18059.
- Resmi Gazete (15.10.1983). 2916 Sayılı *Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu*. Sayı: 18192.
- Resmi Gazete (21.03.1986). *Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü Spastik Çocuklar Özel Rehabilitasyon Merkezleri Kuruluş ve İşleyiş Esasları Hakkında Yönetmelik*. Sayı: 19054.
- Resmi Gazete (13.02.1988). *Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü Zihinsel Özürlüler Özel Rehabilitasyon Merkezleri Yönetmeliği*. Sayı:19724.
- Resmi Gazete (19.08.1993). *Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü Özürlülerin Tespiti, İncelenmesi, Bakım ve Rehabilitasyonuna Dair Yönetmelik*. Sayı: 21673.
- Resmi Gazete (06.02.1994). *Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü İşitme, ve Konuşma Özürlüler Özel Rehabilitasyon Merkezleri Yönetmeliği*. Sayı: 21841
- Resmi Gazete (30.05.1997). 571 Sayılı *Özürlüler İdaresi Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*. Sayı: 23004 Mükerrer.
- Resmi Gazete (06.06.1997) 572 Sayılı *Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Hükmünde Kararname*. Sayı: 23011 Mükerrer.

Resmi Gazete (06.06.1997). 573 Sayılı *Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*. Sayı:23011 Mükerrer.

Resmi Gazete (18.01.2000). *Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği*. Sayı:23937 Mükerrer.

Resmi Gazete (20.03.2000). *2000 Mali Yılı Bütçe Uygulama Talimatı*. Sayı: 23995.

Resmi Gazete (23.05.1949) 5387 Sayılı *Korunmaya Muhtaç Çocuklar Kanunu*. (Bu kanun yürürlükten kalktığı için resmi gazete sayısına ulaşılammıştır).

Resmi Gazete (12.01.1961). 222 Sayılı *İlköğretim ve Eğitim Kanunu*. Sayı: 10705.

Resmi Gazete (19.06.1986). 3308 Sayılı *Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kanunu*. Sayı: 19139.

SHÇEK Genel Müdürlüğü. *Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu’na Dayalı Olarak Çıkarılan Genelge*. 06.07.2001/013.

Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dallarına Özel Yetenek Sınavları İle Öğrenci Alınırken Karşılaşılan Sorunlar The Problems In Taking Students By Means Of Special Ability Tests For Art Teaching Programmes

Öğr.Gör.Dr. Tamer KAVURAN*
Fırat Üniversitesi
Teknik Bilimler M.Y.O. Grafik Program Başkanı

Öz: Eğitim Fakültelerinin Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dallarına kayıt yaptırmak isteyen aday öğrencilerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Fakat bu adayların çoğu işsizlik yüzünden bir iş bulmak amacıyla bu bölümlere başvurmaktadır. Nitelikli sanat eğitimcilerinin yetişmesinde bu adayların seçimi son derece önemli bir faktördür. Türkiye'nin geleceğinde etkin roller alacak resim-iş öğretmeni adaylarının seçilmesi çerçevesinde uygulanan özel yetenek sınavlarında sorunlarla karşılaşılması durumunda bunların giderilmesi gerekmektedir.

Bu araştırma ile Türkiye'de resim-iş öğretmenliği anabilim dallarında görev yapan öğretim elemanlarının, Türkiye'de resim-iş öğretmenliği anabilim dallarına özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken karşılaştıkları sorunların çözümüne ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmada elde edilen bulgulara göre öğretim elemanlarının resim-iş öğretmenliği anabilim dallarına özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken, ölçme ve değerlendirme ölçütleri ile birlikte pek çok sorunla karşılaştıkları sonuçlarına varılmıştır.

Anahtar sözcükler: Eğitim Fakültesi, Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dalı, Sanat Eğitimi, Resim-İş Öğretmeni, Özel Yetenek Sınavı.

Abstract: The number of candidates for art teaching departments in Education Faculties increases every year. But most of them apply these programmes to find a job because of unemployment. The selection of candidates has an important place in training qualified art teachers. If there are any problems in special ability exams to select candidates for art teaching programmes in Turkey, they should be solved.

With this study, it was aimed to determine the opinions of teachers at art teaching programmes about the problems and solutions of special ability tests for art teaching programmes.

According to the data obtained from this study it was found that the teachers faced many problems in special ability tests as well as problems dealing with measurement and evaluation.

Key words: Education Faculties, Department of Art Teaching, Art Education, Art Teaching, Special Ability Test.

* Fırat Üniversitesi Tek. Bil. M.Y.O. Grafik Prog. Başk. ELAZIĞ – faks: 0 424 218 89 47– tkavuran@firat.edu.tr

1. GİRİŞ

1.1. Problem

Türkiye’de Eğitim Fakültelerine bağlı Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dallarının amacı; temel eğitim ve ortaöğretime nitelikli resim-iş öğretmeni yetiştirmektir. Yükseköğretimde sanat eğitimi, hem program hem de yöntem açısından uzman eleman yetiştirilirken farklı düşünülmelidir. Öğretmenlik mesleğinde bulunanların sağlam bir genel kültür ve alan bilgisi yanında sağlıklı bir öğretmenlik meslek bilgisine sahip olmaları gerekmektedir (Küçükahmet, 1988, 112). Bu durum resim-iş öğretmenleri için de geçerlidir.

Eğitim kurumları olarak üniversitemiz pek çok sorunla karşı karşıya bırakılmaktadır. Bunların başında Eğitim Fakültelerine bağlı Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümlerinin Resim-iş Öğretmenliği Anabilim Dallarının gelmektedir.

Öğrenci alım sınavlarından kaynaklanan sorunlar, ekonomik sorunlar, teknolojik sorunlar, nitelik-nicelik bakımından uygun olmama durumu, fiziki ve sosyal çevreden kaynaklanan pek çok sorun, buralarda verilen eğitimi etkilediği gibi ilk ve ortaöğretimdeki sanat eğitimini de etkilemektedir. İlk ve ortaöğretimde sanat (resim) eğitimi derslerinin diğer derslere göre ikinci planda görülmesi ya da seçmeli olması, bir çok kişi tarafından gereksiz dersler olarak görülmesi sanat eğitimcilerinin seçilip yetiştirilmesinden, sanat eğitimi ders programlarının hazırlanmasına kadar bir çok sorunu da beraberinde getirmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Türkiye’de eğitim fakülteleri resim-iş öğretmenliği anabilim dallarına Özel Yetenek Sınavı ile öğrenci alınırken karşılaşılan sorunları belirleyip bu sorunlara çözüm önerileri sunmaktır. Bu genel amacı gerçekleştirmek için aşağıda yer alan soruya cevap aranmıştır:

Öğretim elemanlarının; Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Dallarına özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken karşılaştıkları sorunlara ilişkin görüşleri nelerdir?

1.3. Araştırmanın Önemi

Bireyin duygusunu, düşüncesini ve izlenimlerini anlatabilme yeteneklerini ve yaratıcı gücünü estetik bir düzeye ulaştırmak ancak sanatın eğitim çerçevesi içinde verilmesiyle mümkün olacaktır. Gelişmiş ülkelere baktığımızda sanat eğitimi derslerinin zorunlu dersler olarak yerini almış olması, bu olabirliğin dikkate alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de ise sanat eğitimi dersleri lise ikinci ve üçüncü sınıflarda, ön lisans ve lisans öğretiminde seçmeli dersler kapsamında yer almakta ayrıca birçok kişi tarafından gereksiz dersler olarak görülmektedir.

Gerçekçi bir okul sistemi ya da akademik eğitim, bilim ve sanatın işbirliğine dayandırılmalıdır. Sanatın da, bilimin de amacı yaşama hizmet etmek ve yeniyi keşfetmektir. Sanata ve duyguların eğitimine önem veren okul ya da eğitim sistemlerinde, duygular eğitilirken, zihinsel yeteneklerin, düşüncenin, zekanın da geliştiği gözlenmektedir. Sanat duygu ve düşünce arasındaki içice geçmiş bağlantıyı vurgularken öğrenme ve gelişim sürecinin de etkin bir yardımcısıdır (Odabaşı , 1986).

Sanat; insanın insan olma özelliklerinden biri ve en önemli özelliğidir. İnsanın, hayatı boyunca gördüğü, duyumsadığı pek çok eksiklik, çelişki veya hatalar; sanatın ve sanatın fonksiyonlarının yeterince kavranamayışından ve bunun sonucunda da sanatı hak ettiği yere oturtamayışından kaynaklanmaktadır. Bu eksiklik, çelişki ve hatalar ancak iyi bir sanat eğitimiyle giderilebilir.

Türkiye’de sanat eğitimine ilişkin etkinlikler, daha çok öğrenci kaynağı ve seçimine ilişkin problemlerle doludur. Çok fazla öğrencinin üniversite kapılarına yığılması, öğrencinin üniversite düzeyine gelmeden önce iyi bir sanat eğitimi almamış olması Türkiye’de bu alandaki başarı yüzdesini çok gerilere götürmüştür. Sanat eğitiminin, bir toplumun gelişmesi ve çağdaşlaşmasında önemi büyüktür. Bu noktada Eğitim Fakültelerinin Resim-İş Öğretmenliği Anabilim dallarına özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken çeşitli sorunlarla karşılaşıldığına tanık olunmaktadır. Öğrenci alımında, özel yetenek sınavları ile nitelikli öğrenci seçiminin sağlıklı biçimde gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

1.4. Sınırlılıklar

Araştırma; literatür taraması sonucu ulaşılan kaynaklar, konu ile ilgili uzman sanat eğitimcilerinin görüşleri, Türkiye’de Eğitim Fakültelerine bağlı Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümlerinin Resim-İş Öğretmenliği Programlarında görev yapan öğretim elemanlarının görüşleri ile sınırlıdır.

1.5. Sayıtlar

Araştırmada, aşağıdaki sayıtlardan hareket edilmiştir:

- Araştırma doğrultusunda, anket hazırlanıp ve ankette alınan sonuçla anketin yapıldığı üniversitelerin eğitim fakültelerine bağlı güzel sanatlar eğitimi bölümü resim-iş öğretmenliği anabilim dallarındaki öğrenci sayısı ve bu dallarda görev yapan öğretim elemanlarının görüşleri yansıtılmıştır.
- Belirlenen bölümlerde eğitim etkinlikleri ve bu bölümlerdeki öğretim üyeleri, öğretim görevlileri, okutmanlar, uzmanlar ve araştırma görevlilerinin durumu yansıtılmıştır.
- Ölçme aracının yeterliği için uzmanların görüşü alınmıştır.

Deneklerin anketi cevaplandırırken hiçbir etki altında kalmaksızın tarafsız olarak cevaplandırmaları sağlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1 Araştırmanın Modeli

Türkiye’de resim-iş öğretmenliği anabilim dalarına özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken karşılaşılan sorunların tespit edilmesinin amaçlandığı bu çalışmada, “Tarama Modeli” kullanılmıştır. Tarama modeli, geçmişte ya da halen var olan durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlar (Karasar, 1991,77). Tarama modelindeki araştırmalar ilk ve temel araştırma eylemi niteliğini taşırlar. Eğitim sorunlarının birçoğu tanımlanabilir nitelikte olması nedeni ile tarama modelindeki araştırmalar bilginin anlaşılması ve artırılmasında kuramcılara ve uygulayıcılara önemli katkılar sağlamaktadır (Balcı, 1997, 21).

Araştırma, ankete dayalı verilerden oluşmaktadır. Ayrıca, araştırma konusu, ilgili bilimsel yayınların listesini içeren indeks ve özlerin taranması, kütüphane koleksiyonlarının taranması, ilgili programların incelenmesi ve bu konuda deneyimli sanat eğitimcilerinin görüşleri ile betimlenmeye çalışılmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 2001-2002 Eğitim-Öğretim yılında Türkiye’deki üniversitelerin eğitim fakültelerindeki resim-iş öğretmenliği anabilim dallarında görev yapan öğretim elemanları (profesör, doçent, yardımcı doçent, öğretim görevlisi, okutman, uzman ve araştırma görevlileri) oluşturmaktadır (EK 2). Güvenilir verilerin elde edilmesi amacı ile örneklem alma yoluna gidilmemiş, evrenin geneli üzerinde çalışılmış, “kendini örnekleyen evren” (Çilenti, 1984, 137) araştırmanın çalışma evreni olarak kabul edilmiştir.

2.3. Veriler ve Toplanması

Bu çalışmada, veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Anket, deneyimli öğretim üeleri ile sanat eğitimcileri ve uzmanların görüşleri alınarak hazırlanmıştır.**

Anket uygulamaları, eleştiriler ışığında oluşturulup son şekli verilerek gerekli izinler alındıktan sonra, Anadolu Üniversitesi, Cumhuriyet Üniversitesi ve İnönü Üniversitesi’ne elden diğer üniversitelere posta yolu ile uygulanmıştır. Anketlerle birlikte, dönüş için adresli ve pullu zarflar gönderilmiştir. Gönderilen 323 anketten 258 tanenin geri dönüşü sağlanmış ve tümü işleme koyulmuştur. İşleme alınan anketlerin yüzdesi %79.9’dur. Dönüş oranlarını yükseltmek için, bölüm ve anabilim dalı başkanları ile telefon görüşmeleri yapıp, izlemeler de dahil gerekli tüm çabalar gösterilmiştir.

** Prof. Oya Kınıklı, Prof. Halis Biçer, Doç.Dr. Esmahan Ağaoglu, Yrd.Doç. İ. Halil Türker, Yrd.Doç. Mustafa Toprak, Yrd.Doç. Erol Yıldır, Yrd.Doç. Adnan Yalım, Yrd. Doç. Yusuf Güven.

2.4. Verilerin Çözümü ve Yorumlanması

Araştırmada geri dönen 258 anket, alfabetik olarak üniversitelere göre sınıflandırılıp numaralandırılmıştır. Daha sonra anketler tek tek incelendiğinde sorulara verilen cevapların yüzdesinin fazla olması göz önünde bulundurularak tüm anketler değerlendirilmeye alınmıştır. Böylece araştırmanın çalışma evreni 258 öğretim elemanı olmuştur.

Araştırmada veri toplama aracı ile toplanan verilerin çözümlenmesi aşamasında, araştırma amaçları doğrultusunda, frekans ve yüzededen yararlanılmıştır. İstatistiksel çözümlerinde .05 anlamlılık düzeyinin kullanıldığı araştırmada, çözümler “SPSS 10 for Windows” paket programı ile gerçekleştirilmiştir.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

3.1. Öğretim Elemanlarının Kişisel Durumlarına İlişkin Bilgiler

Araştırmaya katılan öğretim elemanlarının; cinsiyeti, yaşı, hizmet süresi, mezun olduğu lisans programı, mezun olduğu lisans ana sanat dalı, mezun olduğu lisansüstü programı, çalıştığı üniversite, akademik kariyeri ve yabancı dillerine ilişkin bilgilere aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir:

Tablo 1. Öğretim Elemanlarının Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Cinsiyet	Sayı (N)	Yüzde (%)
Kadın	86	33.3
Erkek	172	66.7
Toplam	258	100.0

Tablo 1’de görüldüğü gibi araştırma kapsamına giren öğretim elemanlarının; %33.3’ü kadın, %66.7’si erkektir. Bu bulgulara göre öğretim elemanları cinsiyet bakımından çoğunlukla erkek öğretim elemanlarından oluşmaktadır. Ayrıca resim-iş öğretmenliği anabilim dalında çalışmayı daha çok erkeklerin tercih ettikleri söylenebilir.

Tablo 2. Öğretim Elemanlarının Yaş Grubuna Göre Dağılımı

Yaş	Sayı (N)	Yüzde (%)
30 ve daha aşağı	33	12.8
31-40 arası	103	39.9
41 ve daha yukarı	122	47.3
Toplam	258	100.0

Tablo 2’de görüldüğü gibi öğretim elemanlarının; %12.8’i 30 ve daha aşağı yaş grubuna, %39.9’u 31-40 yaş grubunda, %47.3’ü 41 ve daha yukarı yaş grubunda bulunmaktadır. Bu bulgulara göre öğretim elemanlarının çoğunluğu 41 ve daha yukarı yaş grubunda yer almaktadır.

Tablo 3. Öğretim Elemanlarının Hizmet Sürelerine Göre Dağılımı

Hizmet Süresi	Sayı (N)	Yüzde (%)
10 yıl ve aşağı	90	34.9
11-20 yıl arası	89	34.5
21 yıl ve yukarı	9	30.6
Toplam	258	100.0

Tablo 3’de görüldüğü gibi öğretim elemanlarının; %34.9’u 10 yıl ve daha aşağı, %34.5’i 11-20 yıl arası, ve %30.6’sı 21 yıl ve daha yukarı hizmet grubunda yer almaktadırlar. Bu bulgulara göre öğretim elemanlarının çoğunluğu 10 yıl ve aşağı hizmet süresi grubunda yer almaktadır.

Tablo 4. Öğretim Elemanlarının Mezun Olduğu Fakülteleere Göre Dağılımı

Mezun Olduğu Fakülte	Sayı (N)	Yüzde (%)
Eğitim Enstitüsü	20	7.8
Eğitim Fakültesi	164	63.6
Güzel Sanatlar Fakültesi	53	20.5
Yüksek Öğretmen Okulu	1	0.4
Başka	20	7.8
Toplam	258	100.0

Tablo 4’de görüldüğü gibi öğretim elemanlarının; %7.8’i Eğitim Enstitüsü, %63.6’sı Eğitim Fakültesi, %20.5’i Güzel Sanatlar Fakültesi, %0.4’ü Yüksek Öğretmen Okulu ve %7.8’i başka (Mimarlık vb.) fakültelerden mezundur. Bu bulgulara göre öğretim elemanlarının çoğunluğu Eğitim Fakültesi mezunlarından oluşmaktadır.

Tablo 5. Öğretim Elemanlarının Mezun Olduğu Lisans Ana Sanat Dallarına Göre Dağılımı

Mezun Olduğu Lisans Ana sanat Dalı	Sayı (N)	Yüzde (%)
Resim	135	52.3
Grafik Tasarım	54	20.9
Heykel	25	9.7
Tekstil Tasarım	8	3.1
Seramik	7	2.7
Geleneksel Türk Sanatları	1	0.4
Özgün Baskı	7	2.7
Endüstriyel Tasarım	3	1.2
Fotoğraf	1	0.4
Başka	17	6.6
Toplam	258	100.0

Tablo 5’de görüldüğü gibi öğretim elemanlarının; %52.3’ü Resim, %20.9’u Grafik Tasarım, %9.7’si Heykel, %3.1’i Tekstil tasarım, %2.7’si seramik, %0.4’ü Geleneksel Türk Sanatları, %2.7’si Özgün Baskı, %1.2’si Endüstriyel Tasarım, %0.4’ü Fotoğraf ve %6.6’sı başka (sanat tarihi, mimarlık, desen, animasyon) ana sanat dallarından mezun olmuşlardır. Buna göre öğretim elemanlarının büyük çoğunluğunu resim ana sanat dalı mezunları oluşturmaktadır.

Tablo 6. Öğretim Elemanlarının Mezun Olduğu Lisansüstü Programına Göre Dağılımı

Mezun Olduğu Lisansüstü Programı	Sayı (N)	Yüzde (%)
Yüksek Lisans	99	38.4
Sanatta Yeterlik	99	38.4
Doktora	20	7.8
Boş	40	15.5
Toplam	258	100.0

Tablo 6'da görüldüğü gibi öğretim elemanlarının; %38.4'ü yüksek lisans, %38.4'ü sanatta yeterlik, %7.8'i doktora programından mezun iken %15.5'i lisansüstü eğitimini tamamlamamış ve kendine uygun seçenek olmadığı için bu soruyu boş bırakmıştır. Bu bulgulara göre yüksek lisans ve doktora mezunu öğretim elemanları eşit sayıda ve çoğunlukta.

Tablo 7. Öğretim Elemanlarının Çalıştığı Üniversitelere Göre Dağılımı

Çalıştığı Üniversite	Sayı (N)	Yüzde (%)
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	10	3.9
Anadolu Üniversitesi	17	6.6
Atatürk Üniversitesi	13	5.0
Cumhuriyet Üniversitesi	6	2.3
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	5	1.9
Çukurova Üniversitesi	11	4.3
Dicle Üniversitesi	8	3.1
Dokuz Eylül Üniversitesi	17	6.6
Gazi Üniversitesi	33	12.8
İnönü Üniversitesi	11	4.3
Karadeniz Teknik Üniversitesi	10	3.9
Marmara Üniversitesi	12	4.7
Mustafa Kemal Üniversitesi	4	1.6
Niğde Üniversitesi	8	3.1
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	21	8.1
Pamukkale Üniversitesi	9	3.5
Selçuk Üniversitesi	13	5.0
Süleyman Demirel Üniversitesi	10	3.9
Trakya Üniversitesi	5	1.9
Uludağ Üniversitesi	26	10.1
Yüzüncü Yıl Üniversitesi	9	3.5
Toplam	258	100.0

Tablo 7’de görüldüğü gibi açık uçlu olan 7. soruda öğretim elemanlarının; %3.9’u Abant İzzet Baysal Üniversitesi, %6.6’sı Anadolu Üniversitesi, %5.0’ı Atatürk Üniversitesi, %2.3’ü Cumhuriyet Üniversitesi, %1.9’u Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, %4.3’ü Çukurova Üniversitesi, %3.1’i Dicle Üniversitesi, %6.6’sı Dokuz Eylül Üniversitesi, %12.8’i Gazi Üniversitesi, %4.3’ü İnönü Üniversitesi, %3.9’u Karadeniz Teknik Üniversitesi, %4.7’si Marmara Üniversitesi, %1.6’sı Mustafa Kemal Üniversitesi, %3.5’i Pamukkale Üniversitesi, %5.0’ı Selçuk Üniversitesi, %3.9’u Süleyman Demirel Üniversitesi, %1.9’u Trakya Üniversitesi, %10.1’i Uludağ Üniversitesi ve %3.5’i Yüzüncü Yıl Üniversitesinde çalışmaktadır.

Tablo 8. Öğretim Elemanlarının Akademik Kariyerlerine Göre Dağılımı

Akademik Kariyer	Sayı (N)	Yüzde (%)
Profesör	12	4.7
Doçent	7	2.7
Yardımcı Doçent	90	34.9
Öğretim Görevlisi	96	37.2
Araştırma Görevlisi	29	11.2
Uzman	5	1.9
Okutman	19	7.4
Toplam	258	100.0

Tablo 8’de görüldüğü gibi öğretim elemanlarının; %4.7’si profesör, %2.7’si doçent, %34.9’u yardımcı doçent, %37.2’si öğretim görevlisi, %11.2’si araştırma görevlisi, %1.9’u uzman, %7.4’ü okutman olarak görev yapmaktadır. Bu bulgulara göre öğretim elemanlarının birinci derecede çoğunluğunu öğretim görevlileri, ikinci derecede ise yardımcı doçentler oluşturmaktadır. Profesör ve doçentlerin sayıca az olduğu söylenebilir.

3.2. Öğretim Elemanlarının Türkiye’de Eğitim Fakülteleri Resim-İş Öğretmenliği Anabilim Daları ve Karşılaştıkları Sorunlara İlişkin Görüşleri

Özel Yetenek Sınavı ile Öğrenci Alınırken Karşılaşılan Sorunların Durumu

Anketin Karşılaşılan Sorunlar bölümünde açık uçlu olarak hazırlanan 1. sorusu “Resim-iş öğretmenliği programınıza özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken karşılaşılan temel sorunlar var mı? Varsa maddeler halinde yazınız?” şeklinde ifade edilmişti. Öğretim elemanlarının bu soruya verdikleri yanıtlar irdelenerek aşağıdaki şekilde maddeleştirilmiştir:

1. Resim-iş öğretmenliği programına başvuran öğrenci adaylarının alt yapı ve kültürel sanat donanımlarının yetersiz olması, her alandan öğrenci adaylarının sadece kısa süreli kurs veya çalışma ile sınava girmesi sorunu.
2. Sınavlara başvuran öğrenci adaylarının çoğunda öğretmenlik mesleğine uygun kişilik yapısı olmaması.
3. Yetenek sınavlarında mekan, canlı model, şövale, yeterli öğretim elemanı ve hizmetli eksikliği sorunu.
4. Öğrenci adaylarının büyük çoğunluğu özel yetenek sınavına girmiş olmak için girmektedirler.
5. Özel yetenek sınavları için açılan kurslarla hakketmeyen kişilerin rant sağlaması, devletten vergi kaçırması ve bu kursların adayları yanlış yönlendirmesi sorunu.
6. Özel yetenek sınavlarında öğrenci adaylarının sadece görme ve taklit etme becerisinin ölçülerek; anlama, anlamlandırma ve yorum yapabilme becerilerinin ölçülmemesi.
7. Ezberci eğitimin yarattığı sorunlar, yüzeysel yaklaşım, sanatsal yaşama ilgisizlik ayrıca temel eğitim ve liselerde resim-iş derslerine gerekli önemin verilmemesinden kaynaklanan donanımı düşük öğrencilerin yetenek sınavlarına başvurması.
8. Fiziki şartlara uygun olmayan sınıflarda özel yetenek sınavlarının yapılması.
9. Özel yetenek sınavında jüri olacak elemanların dışarıda özel hazırlık kursları vermesi sorunu.
10. Dışarıda kurslara katılan öğrencilerin yaratıcılık ve resimsel saflıklarını yitirmeleri.
11. Özel yetenek sınavlarında öğrenci adaylarının ruhsal yapılarının ayırt edilememesi.
12. Bazı fakültelerde yetenek sınavında görevlendirilen jüri üyelerinin alan dışından seçilmesi sorunu.
13. Jüri üyelerinin yüklerinin hafifletilmesi ve daha sağlıklı değerlendirmeye olanak sağlanması için sınav aşamalarının farklı jürilerden oluşturulmaması sorunu.
14. Özel yetenek sınavı jüri üyelerine verilen sınav ücretlerinin çok düşük olması.
15. Öğrenci seçme sınavı ile herhangi bir bölümü kazanamayan öğrenci adaylarının resim-iş öğretmenliğini son çare olarak görmeleri.
16. Öğrenci adaylarının bu programı kolay kazanabilecekleri düşüncesi.
17. İyi derece ile sınavı kazanan adayların bir kısmının Güzel Sanatlar Fakültesini tercih ederek kayıt yaptırmamaları.
18. Bazı fakültelerde özel yetenek sınavı jürilerine sınav ücreti verilmemesi.
19. Sınava müracaat eden öğrenci adaylarının yoğun oluşu, sınavların sağlıklı yürütülmesini ve değerlendirmeyi etkilemektedir.

20. Kontenjanı doldurmak için yeteneksiz öğrencilerin alınması sorunu.
21. Bazı fakülteler bünyelerinde resmi olarak yetenek sınavına yönelik kurslar açtığı halde, bazılarında isteğe rağmen bu kurslar açtırılmamıştır.
22. Bazı fakültelerde yeteneksiz öğrencilerin para karşılığında kazandırılması.
23. Bazı bölüm başkanlarının keyfi jüri belirlemesi ve maddi manevi rant peşinde koşması.
24. Temel eğitim ve liselerde sanat eğitimcilerinin öğrencileri bilinçli yönlendirmemeleri.
25. Öğrenci adaylarının özel yetenek sınavlarına 120 (ÖSS) puanı ile başvurup kazanmalarına rağmen, programdaki genel kültür derslerinde başarısız oldukları görülmektedir.
26. Sınavın içeriğini ya da sınavda alan bilgisinin uygulanabilme ve değerlendirebilme düzeyinde yeterli olan jüri üyelerinin seçilmemesi.
27. İlk sıralarda kazanan yetenekli öğrencilerin, başka fakültelerin yetenek sınavlarını kazanarak kayıt yaptırmamaları.
28. Yetenekli öğrencilerin ÖSS barajını aşamamaları.
29. Öğretmen olacak öğrenci adayının fiziki, psikolojik ve özverili vasfının yetenek sınavlarında ölçülememesi.
30. Bölüm dışı üst düzey idarecilerin sınavları olumsuz etkilemesi.
31. Sınav dönemlerinde yerel basının yalan yanlış haber yapması.
32. Özel yetenek sınavlarında ikinci eğitime özellikle yeteneksiz öğrenci adaylarının başvurusu.
33. Sınav aşamalarında yaratıcılığın ölçülememesi.
34. Eş dost baskısı ve torpil istekleri.
35. Sınav süresi ve aşamalarının azlığı.
36. Ek puanlar hesaplanmadan önce öğrencilerin bir ön elemenden geçirilememesi.
37. Yetenek sınavlarının desen ve imgesel olmak üzere iki aşamadan oluşması nitelikli öğrenci seçmeyi olumsuz etkilemektedir. Bunun için mülakat, genel kültür veya renkli çalışmalar olduğu aşamalarda yapılabilmelidir.
38. Yönetmelik gereği güzel sanatlar lisesi ve kız meslek liselerinin giyim, moda gibi mezunlarına tanınan katsayı oranının yüksek oluşu, düz liselerden gelen yetenekli öğrencileri dışarıda bırakmaktadır. ÖSS puanı ve alan katsayısının etkisi sanat sevgisi ve duyarlılığı olmayan öğrencilerin kazanmasına olanak sağlamaktadır.
39. Nitelikli sınav jürisinin olmayışından kaynaklanan sorunların bulunması.
40. Toplumda torpil yapılıyor önyargısının, sınavları olumsuz etkilemesi.

41. Yetenek sınavlarında öğretmen olacak adayların Türkçe'yi kullanabilme, konuşma ve yazarak dile getirme (ifade) gücü ile sanatsal ifade gücü ve araştırma gücünün ölçülmemesi.
42. Sınav sonuçlarının geç ilan edilerek, asıl kayıtların gecikmesi sorunu.
43. Uygulanabilir objektif sınav ve değerlendirme sisteminin henüz tespit edilmemiş olması.

Yukarıdaki bulgulara dayalı olarak özel yetenek sınavı ile ilgili başvuru ve değerlendirme koşullarından kaynaklanan pek çok sorunun olduğu söylenebilir. Bulgu, Sözer'in (1996) öğretmen yetiştiren kurumlara öğrenci alınırken onların öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarının ne yazık ki hiç önemsenmediğini, mesleki davranışları, kişilik özellikleri ve öğretmenliği algılayış biçimlerinin hiç dikkate alınmadığı şeklinde ortaya koyduğu sonuçlar bu yorumu desteklemektedir. Ayrıca özel yetenek sınavına başvuran öğrencilerin alt yapı ve kültürel sanat eğitimi donanımlarının yetersiz görüldüğü söylenebilir. Bulgu, Gençaydın'ın (2002) hiçbir yere giremeyen öğrencilerin birkaç haftalık derme çatma desen kurslarından sonra özel yetenek sınavlarına başvurarak kapağı eğitim fakültelerine atma anlayışlarının olduğu görüşü ile desteklenmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

4.1. Sonuçlar

- Türkiye'de resim-iş öğretmenliği anabilim dallarında, yetişen öğrenci sayıları arasında büyük farklılıklar olmamasına karşın öğretim elemanlarının dağılımlarında büyük farklılıklar olduğu görülmüştür. Örneğin Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Resim-iş Öğretmenliği Anabilim Dalında 16 profesör, 4 doçent, 8 yardımcı doçent, 12 öğretim görevlisi, 4 araştırma görevlisi görev yapmakta iken, Atatürk Üniversitesi Ağrı Eğitim Fakültesi Resim-iş Öğretmenliği Anabilim Dalında 2 öğretim görevlisi, 2 araştırma görevlisi; Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Resim-iş Öğretmenliği Anabilim Dalında 2 doçent, 5 öğretim görevlisi, 4 araştırma görevlisi, 1 uzman; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Resim-iş Öğretmenliği Anabilim Dalında 2 yardımcı doçent, 3 öğretim görevlisi görev yapmaktadır (EK 2). Ayrıca ankete katılan Atatürk Üniversitesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Onsekizmart Üniversitesi, İnönü Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Niğde Üniversitesi, Trakya Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi öğretim elemanları resim-iş öğretmenliği anabilim dalında görev yapan öğretim elemanlarının sayıca çok yetersiz olduğu görüşündedirler.
- Öğretim elemanları resim-iş öğretmenliği anabilim dallarına özel yetenek sınavı ile öğrenci alınırken pek çok sorunla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Çoğunlukla da öğretim elemanları özel yetenek sınavında uygulanan puan sistemini eleştirmişlerdir (EK 1). Ayrıca özel yetenek sınavı için ön kayıta sınav masrafları olarak alınan sınav ücretlerinin üniversiteler arasında farklı farklı olduğu görülmüştür.

4.2. Öneriler

- Üniversitelere göre öğrenci sayıları arasında büyük farklılık olmamasına karşın öğretim elemanlarının sayısı arasında büyük farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Bu durumun ortadan kaldırılabilmesi için, gelişmiş üniversitelerde yetiştirilecek eleman sayıları sadece yetiştirilen üniversitelerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde sayısal olarak saptanmamalıdır. Gelişmekte olan üniversitelerdeki ihtiyaç göz önünde bulundurularak değerlendirilmeler bu doğrultuda yapılmalıdır.
- Güzel sanatlar eğitimi bölümü resim-iş öğretmenliği anabilim dalına müracaat eden öğrenci adaylarının özel yetenek sınavından geçerek seçilmesi önemli bir avantajdır. Fakat sınavların şekli, müracaat ve değerlendirme koşulları ile bu sınavlarda görev yapan jüriler de önemlidir. Bu nedenle, üniversiteler arasında mezunlar açısından nitelik farklılığını ortadan kaldırabilecek şekilde başvuru ve değerlendirme koşulları ile jüri oluşumu için bir örneklik sağlanmalıdır. Bunun için farklı üniversitelerdeki alanda çalışan yetmişmiş öğretim üyelerinden oluşan bir komisyon oluşturulmalıdır. Merkezi bir yetenek sınavının uygulanabilirliği tartışılmalıdır. Özel yetenek sınavlarında adayın yaratıcılığını sadece çizgiye dayalı yetelerle ölçmek yanlıştır. Öğretmen olacak kişilerin kişilik yapılarının öğretmenliğe uygunluğunu ölçen sınavlar yapılarak bu programlara öğrenci alınmalıdır. Özel yetenek sınavlarında mülakat aşamasının yapılması da pek çok sorunu giderebilir. Fakat mülakat aşamasında nelerin değerlendirileceği çok iyi saptanmalıdır. Mülakatta adayın düşüncesini iyi ifade edip edemediği, bu düşüncesini ifade ederken hangi organlarını ne şekilde kullandığını; bakışlarını, ses tonunu, mimiklerini, elini kısacası beden dilini ve toplum karşısında toplum değerlerine olan saygınlığını ölçmelidir. Zaten bilgi birikimi bu davranışlar içinde kendini ortaya koyar. Öğretmenin görseelliği de en az bilgi birikimi kadar etkilidir. Öğretmen adayının bedensel, sessel, görsel, işitsel sorunları varsa bu kişiler sınavı kazanmış olsa bile eğitim kurumlarının farklı birimlerinde değerlendirilmelidir. Jürilerin bu sınavlarda etik değerlere saygılı olması gerekir. Tabi ki eş-dost ilişkisi her toplumda vardır. Ama bu eş-dost ilişkileri etik değerleri göz ardı edemez Çünkü bireysel çıkardan ziyade toplumsal çıkarlar söz konusu olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Balcı, Ali. (1997). **Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler**. 2. Basım. Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Çilenti, Kamuran. (1984). **Eğitim Teknolojisi ve Öğretim**, Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Gençaydın, Prof.Zafer. (2002). “Sanat Eğitimsi Yetiştirmede G.E.E. Resim-İş Bölümünün Yeri ve Bugünkü Durumu Üstüne”, **Sanat Eğitimi Sempozyumu**, G.Ü.Gazi Eğitim Fak. 08-09-10 Mayıs.
- Karasar, Niyazi. (1991). **Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler**. Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd.

- Küçükahmet, L. (1986). **Öğretim İlke ve Yöntemleri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Odabaşı, Hatice. (1986). “Yaratıcılık”, **I. Ulusal Eğitim Sempozyumu**, M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi ve Teknik Eğitim Fakültesi 24-30 Kasım.
- ÖSYM. **ÖSYM 2001 Kılavuzu**, Ankara: ÖSYM, 2001.
- Özsoy, Yrd.Doç.Dr.Vedat. (1998). “Yetmişbeşinci Yılda Sanat Eğitimi ve Öğretimi (Resim-İş Eğitimi)”, **Milli Eğitim**, Sayı:139, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Pekmezci, Hasan. (2002). “Eğitim-Sanat Eğitimi-Nitelikli İnsan Eğitimi” **Sanat Eğitimi Sempozyumu**, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, 08-09-10 Mayıs.
- Sözer, Ersan. (1996). “Üniversitelerde Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları”, **Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**. Cilt:6, Sayı:2, ss.8-19.

EKLER

EK 1

RESİM-İŞ ÖĞRETMENLİĞİ ANABİLİM DALLARINA ÖZEL YETENEK SINAVI İLE ÖĞRENCİ ALIM ŞARTLARI

Özel Yetenek Sınavı ile öğrenci alımı, 2001 ÖSYM kılavuzunda şu şekilde açıklanmıştır:

Özel yetenek gerektiren programların sınavları ile seçme ve yerleştirme işlemleri, yükseköğretim programlarının kendileri tarafından yapılmaktadır. Özel yetenek gerektiren programlara başvurular doğrudan yükseköğretim programının bağlı bulunduğu yükseköğretim kurumuna yapılır. Sınav ve değerlendirme işlemleri o yükseköğretim kurumu tarafından yürütülür.

Bu programlara , sınav puanları ile ortaöğretim başarı puanından (veya ağırlıklı ortaöğretim başarı puanlarının birinden) oluşacak ağırlıklı puanlar göz önünde tutularak yerleştirme yapılacaktır. Yükseköğretim programları istedikleri taktirde yerleştirmede kullanacakları ağırlıklı puanlara ÖSS puanlarını da belli ölçüde katabileceklerdir.

Özel Yetenek Sınavı sonuçlarına göre öğrenci alan Resim-İş Öğretmenliği programına (Bu program bundan böyle “Eğitim Programı” olarak adlandırılacaktır.) öğrenci seçme işlemleri aşağıdaki hususlar göz önünde tutularak yapılacaktır.

- Başvurular üniversiteler tarafından alınacaktır.
- Eğitim programına başvurabilmek için adayların o yıl ki ÖSS sınavına girmeleri zorunludur.
- Başvuru için gazetelere ve diğer yayın organlarına verilecek ilanlarda

- a) Liseler, meslek liseleri, öğretmen liseleri ve güzel sanatlar liselerinin resim alan/kol/bölümlerinden mezun olan adaylardan ,aynı alandaki eğitim programına başvuracakların 2001-ÖSS’de puan türlerinden birinde en az 105,000 veya daha fazla ÖSS puanı alması koşuluyla puan türüne bakılmaksızın kaç ÖSS puanından itibaren başvurabilecekleri
- b) Yukarıda (a) maddesinde sözü edilen alan/kol/bölümler dışındaki bir alan/kol/bölümden başvuracak adayların 2001-ÖSS puan türlerinin en az birinden 120,000 veya daha fazla ÖSS puanı almaları koşulları yer alacaktır.

- Eğitim programları için, programın özelliğine göre, yetenek sınavları

üniversitelerce hazırlanacak, uygulanacak ve sınavın sonuçları toplanarak bir puan halinde ifade edilecektir. Bu puana bundan böyle Özel Yetenek Sınavı Puanı (ÖYSP) deneyecektir.

- Özel Yetenek Sınavına giren adayların ağırlıklı ortaöğretim başarı puanları(AOBP) ÖSYM’den istenecektir. Bunun için sınava giren adayların ÖSYM numaraları ve adlarının 2001 Ağustos ayının başından itibaren ÖSYM’ye bildirmeleri gerekir.
- Yerleştirmeye esas olan puan ; ÖYSP Standart Puanı (ÖYSP-SP) , Ağırlıklı Ortaöğretim Başarı Puanı (AOBP) (üç puan türünden en yükseği) , 2001-ÖSS Puanı (ÖSS-P) (dört puan türünden en yükseği) puanlarının belli ağırlıklarla toplanmasından elde edilecektir.
- Özel Yetenek Sınavı Puanının (ÖYSP) ağırlıklandırmaya girebilmesi için bu puanların standart puanlara çevrilmesi gerekir. ÖYSP’lerin standart puana çevrilmesi için önce ÖYSP dağılımının ortalaması ve standart sapması hesaplanacaktır. ÖYSP dağılımının ortalaması ve standart sapması bulunduğundan sonra her aday için ÖYSP Standart Puanı hesaplanacaktır. ÖYSP-SP dağılımının ortalaması 50 standart sapması 10’dur.
- Yerleştirmeye esas olacak olan puan aşağıdaki formüller kullanılarak hesaplanacaktır.

Aday aynı alandan geliyorsa (Örneğin, Resim-İş Öğretmenliği programı için aday Güzel Sanatlar Lisesinin Resim alanından geliyorsa)

$$YP=(1,3xÖYSP-SP)+(0,65xAOBP)+(0,52ÖSS-P)$$

Aday diğer alanlardan geliyorsa (Örneğin, Resim-İş Öğretmenliği programı için aday genel lisenin sosyal bilimler alanından geliyorsa)

$$YP=(1,3xÖYSP-SP)+(0,2xAOBP)+(0,52ÖSS-P)$$

- 2000-ÖSYS’de merkezi sistemle veya özel yetenek sınavı ile bir yükseköğretim programına yerleştirilmiş adayların (Açık öğretim programları hariç) ağırlıklı ortaöğretim başarı puanları ile ilgili katsayıları yarıya düşürülecektir.
- Adaylar YP puanlarına göre en yüksek puandan başlamak üzere sıraya

Konacak ve kontenjan sayısı kadar aday sınavı kazanmış olacaktır (ÖSYM, 2001, s.14-15).

EK 2
TÜRKİYE'DE RESİM-İŞ ÖĞRETMENİ YETİŞTİREN
FAKÜLTELERİN
ÖĞRENCİ KONTENJANLARI VE ÖĞRETİM
ELEMANLARININ SAYILARI
(2001-2002)

ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ (Bolu)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 40 İkinci Öğretim: 40

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof: 1, Yrd. Doç.: 5, Öğr.Gör.: 5, Arş. Gör.: 1

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ (Eskişehir)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 60 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof: 2, Yrd. Doç.: 9, Öğr.Gör.: 4, Arş. Gör.: 2, Uzman: 1

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ (Erzurum)

KAZIM KARABEKİR EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜ-
MÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 50 İkinci Öğretim: 50

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç.: 1, Öğr.Gör.: 8, Arş. Gör.: 3, Okutman: 1

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ (Ağrı)

AĞRI EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 45 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Öğr.Gör.: 2, Arş. Gör.: 2

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ (Sivas)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 45 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç.: 3, Öğr.Gör.: 3

ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ (Çanakkale)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 30 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç.: 2, Öğr.Gör.: 3

CUKUROVA ÜNİVERSİTESİ (Adana)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 40 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç.: 4, Öğr.Gör.: 10, Arş. Gör.: 1

DİCLE ÜNİVERSİTESİ (Diyarbakır)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 30 İkinci Öğretim: 30

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Doç.: 1, Yrd. Doç.: 1, Öğr.Gör.: 5, Arş. Gör.: 4, Uzman: 1

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ (İzmir)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 80 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof: 3, Yrd. Doç.: 9, Öğr.Gör.: 4, Arş. Gör.: 4

GAZİ ÜNİVERSİTESİ (Ankara)

GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ
EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 90 İkinci Öğretim: 60

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof. Dr.: 1, Doç. Dr.: 3, Yrd. Doç. Dr.: 3, Yrd.Doç.:16, Öğr.Gör.: 10, Arş. Gör.: 3

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ (Malatya)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 50 İkinci Öğretim: 40

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Doç. Dr.: 1, Yrd.Doç.:3, Öğr.Gör.: 1, Arş. Gör.: 1, Okutman: 5

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ (Trabzon)

FATİH EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ
EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 60 İkinci Öğretim: 60

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd.Doç.:2, Öğr.Gör.: 7, Arş. Gör.: 2

MARMARA ÜNİVERSİTESİ (İstanbul)

ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM
İŞ EĞİTİMİ

ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 120 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof. Dr.: 13, Prof.: 3, Doç. Dr.: 4, Yrd. Doç. Dr.: 8, Öğr. Gör.: 12, Arş. Gör.: 4

MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ (Hatay)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 30 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof. Dr.: 1, Yrd. Doç.: 1, Öğr. Gör.: 2, Arş. Gör.: 2

NİĞDE ÜNİVERSİTESİ (Niğde)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 30 İkinci Öğretim: 30

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç.: 1, Öğr. Gör.: 6, Arş. Gör.: 2

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ (Samsun)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 50 İkinci Öğretim: 50

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Doç.: 2, Yrd. Doç.: 12, Öğr. Gör.: 4, Arş. Gör.: 4, Uzman: 1

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ (Denizli)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 30 İkinci Öğretim: 30

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof. Dr.: 1, Yrd. Doç.: 3, Öğr. Gör.: 4, Arş. Gör.: 3

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ (Konya)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 40 İkinci Öğretim: 40

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç. Dr.: 7, Yrd. Doç.: 3, Öğr. Gör.: 1, Arş. Gör.: 2, Okutman: 1

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ (Burdur)

BURDUR EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ
EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 45 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof.: 1, Yrd. Doç.: 3, Öğr. Gör.: 1, Arş. Gör.: 3, Okutman: 1, Uzman: 1

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ (Edirne)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 30 İkinci Öğretim: Yok

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç.: 2, Öğr. Gör.: 5

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ (Bursa)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 70 İkinci Öğretim: 50

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Prof. Dr.: 1, Yrd. Doç.: 4, Öğr. Gör.: 13, Okutman: 8

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ (Van)

EĞİTİM FAKÜLTESİ GÜZEL SANATLAR EĞİTİMİ BÖLÜMÜ RESİM İŞ EĞİTİMİ
ANABİLİM DALI

ÖĞRENCİ KONTENJANI

Birinci Öğretim: 40 İkinci Öğretim: 30

ÖĞRETİM ELEMANLARI

Yrd. Doç. Dr.: 1, Yrd. Doç.: 1, Öğr. Gör.: 6, Arş. Gör.: 1

